

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ:
ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ»

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
*«Η ταφική πρακτική της καύσης στα Δωδεκάνησα κατά τη
Γεωμετρική και Αρχαϊκή εποχή»*
«Αγγελοπούλου Μαρία»

ΡΟΔΟΣ, «Φεβρουάριος» «2018»

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΠΡΟΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΕΩΣ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ:
ΕΛΛΑΔΑ, ΑΙΓΥΠΤΟΣ, ΕΓΓΥΣ ΑΝΑΤΟΛΗ»
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ

*«Η ταφική πρακτική της καύσης στα Δωδεκάνησα κατά τη
Γεωμετρική και Αρχαϊκή εποχή»*

A.M. 15002

«Αγγελοπούλου Μαρία»

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ:

Μ. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, Πανεπιστήμιο Αιγαίου καθηγητής του τμήματος Μεσογειακών Σπουδών.

ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:

Δ. ΠΑΛΑΙΟΘΟΔΩΡΟΣ, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, καθηγητής του τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας.

Σ. ΣΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Πανεπιστήμιο Αιγαίου, καθηγητής της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας, του τμήματος Μεσογειακών Σπουδών.

Περιεχόμενα

ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	6
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	7
1. Η ΤΑΦΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΑΥΣΗΣ.....	11
1.i. Ενταφιασμός και καύση	11
1.ii. Πρώτη προσέγγιση στον Αιγιακό χώρο	17
1.iii. Πρώτη εμφάνιση – προέλευση του εθίμου	18
1.iv. Πρώτες αναφορές καύσεων σε ιστορικές πηγές: Ομηρικά Έπη	21
1.v. Θρησκευτικά- Κοινωνικά- Πολιτιστικά κριτήρια	23
1.v.i. Θρησκεία	23
1.v.ii. Κοινωνία.....	26
1.v.iii. Πολιτισμός.....	28
1.vi. Μορφή- είδη καύσεων Προϊστορικοί- Ιστορικοί χρόνοι.....	30
1.vi.i. Λάκκοι Καύσης	33
1.vi.ii. Αποτεφρωτήρια	38
1.vi.ii. Τεφροδόχα Αγγεία.....	40
2. Η ΚΑΥΣΗ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ.....	44
2.i. ΡΟΔΟΣ.....	49
2.i.i. Κάμρος.....	52
- Μακρύ Λαγόνι-	53
-Κεχράκι-	55
-Γαλατόμυλος-	56
-Ακρόπολης της Καμίρου-	56
-Ανατολικά του ναού της ακρόπολεως-	57
-Παπά τις Λούρες-.....	57
-Πατέλλες-	57
Συμπεράσματα Καμίρου.....	58
2.i.ii. Ιαλυσός.....	59
οικόπεδο –Λαγού-	61
οικόπεδο –Παυλή-	63
οικόπεδο -Κουκιά-.....	63
οικόπεδο -Τσαμπίκου-.....	64
οικόπεδο -Δρακίδη-	67
-Δάφνη-	68

-Μάρμαρο-	70
-Ανώακια-.....	71
Σποραδικά ευρήματα Ιαλυσού:	72
Συμπεράσματα Ιαλυσού	77
2.i.iii. Λίνδος	80
-Βρουλιά-	81
-Εξοχή-	84
Σποραδικά ευρήματα Λίνδου:	86
Συμπεράσματα Λίνδου:	87
2.i.iv. Συμπεράσματα Ρόδου	88
2.i.v. Καύσεις Ρόδου	88
2.i.vi. Ευρήματα Ρόδου	91
2.ii. ΚΩΣ.....	93
Οι θέσεις καύσεων στο νησί	93
Γενικά χαρακτηριστικά των θέσεων	96
-Μεροπίδα-.....	96
-Σεράγια-.....	98
-Καρδάμαινα-.....	99
Η μορφή και τα χαρακτηριστικά των πρώτων καύσεων.....	100
Η γενική μορφή των καύσεων	101
Σποραδικά Ευρήματα.....	102
Συμπεράσματα Κω.....	103
Κτερίσματα	109
Εικονογραφία.....	112
Μεταλλικά αντικείμενα- Τέχνηργα.....	115
2.iii. ΝΙΣΥΡΟΣ.....	116
Οι θέσεις καύσεων στο νησί	116
Σποραδικά ευρήματα	120
Συμπεράσματα Νισύρου	122
2.iv. ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑ.....	122
Οι θέσεις καύσεων στο νησί	123
Σποραδικά ευρήματα	125
Συμπεράσματα Αστυπάλαιας.....	127
2.v. ΝΗΣΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ ΧΩΡΙΣ ΚΑΥΣΕΙΣ.....	127
3. Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ- ΚΡΗΤΗΣ- ΚΥΠΡΟΥ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΚΑΥΣΗΣ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ.	133

3.i. Αττική.....	134
3.ii. Κρήτη	139
3.iii.Κύπρος	144
3.iv.Διάδοση πολιτισμών.....	148
4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	151
4.i. Συγκεντρωτικό Καύσεων στα Δωδεκάνησα	151
4.ii Περιγραφή Στοιχείων Πίνακα και Συμπεράσματα Καύσεων	152
5. ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ	163
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	163
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΩΝ	163
6. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ.....	165
7. ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ	177
8. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	189
9. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	211

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το θέμα της ταφικής πρακτικής της καύσης στα Δωδεκάνησα κατά τη γεωμετρική και αρχαϊκή εποχή αποτελεί έναν ξεχωριστό και σημαντικό κλάδο των ταφικών εθίμων στις απαρχές των πρώτων ιστορικών χρόνων. Η ιδιαιτερότητα στη μορφή της κατασκευής της σε συνδυασμό με τη πρώτη εμφάνιση του εθίμου ήδη από την ΠρΓ, στα Δωδεκάνησα σε μια περίοδο όπου οι πληροφορίες σχετικά με τα ιστορικά γεγονότα του ελληνικού κόσμου είναι ακόμη πενιχρές, καθιστά την έρευνα επί του θέματος αρκετά ενδιαφέρουσα.

Η παρούσα έρευνα έχει ως σκοπό να μελετήσει διεξοδικά, αρχικά τα στοιχεία που συντελέστηκαν στην διαμόρφωση και την παρουσία του ταφικού εθίμου. Επισημαίνεται η διαφορετικότητα της ταφικής πρακτικής στην περιοχή των Δωδεκανήσων. Παράλληλα αναλύονται τα επιμέρους χαρακτηριστικά όλων των αρχαιολογικών θέσεων του συμπλέγματος που μέχρι τώρα έχουν αποκαλυφθεί και δίνεται έμφαση στους παράγοντες που πιθανώς να οδήγησαν στην ιδιαίτερη αυτή μορφή της πρακτικής.

Θερμές ευχαριστίες απευθύνονται αρχικά στον επιβλέποντα καθηγητή αυτής εργασίας κ. Μ. Στεφανάκη καθώς και των δυο μελών της συμβουλευτικής επιτροπής κ. Σ. Συρόπουλο και κ. Παλαιοθόδωρο. Επίσης ευχαριστώ θερμά την οικογένειά μου για την ηθική και ψυχολογική υποστήριξη καθώς και ονομαστικά τους Πάνο Σοφό, Ελένη Μαυραειδοπούλου και Σάββα Καζάνη όπου με την πολύτιμη βοήθεια και συμβολή τους βγήκε εις πέρας αυτή η εργασία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο βασίστηκε η παρούσα εργασία επισημαίνει στοιχεία σχετικά με το έθιμο της καύσης και πως αυτό διαφοροποιείται συγκριτικά με τον ενταφιασμό που προϋπήρχε από αρχαιοτάτων χρόνων. Η εμφάνισή της αρχικά εντοπίζεται εκτός συνόρων και φτάνει στην Ελλάδα ήδη από την προϊστορική εποχή. Γίνονται αναφορές στις γραπτές πηγές των πρώτων ιστορικών χρόνων που συμπληρώνουν το ταφικό αυτό έθιμο. Λεπτομερής είναι η ανάλυση στη μορφή και στην εξέλιξη και διαμόρφωση της πρακτικής ανά εποχή και περιοχή. Η τυπολογία και τα είδη που ξεχωρίζουν διαμορφώνουν ένα ευρύτερο πλαίσιο στη διαδικασία και την κατασκευή που ακολουθούνταν. Επιπρόσθετα οι παράμετροι της θρησκείας, της κοινωνίας και του πολιτισμού που συνέβαλαν στην καθιέρωση, αποδοχή και ανάπτυξη της πρακτικής στον ελληνικό κόσμο. Σημαντική είναι η παρουσία στα πολυάριθμα ευρήματα της ιδιαίτερης μορφολογίας που εμφανίζεται στα νησιά των Δωδεκανήσων και διαμορφώνουν από μόνα τους ένα πλούσιο υλικό, ώστε να διερευνηθεί διεξοδικά η εμφάνιση του εθίμου στον Αιγαϊκό αυτόν χώρο. Επίσης στην εμφάνιση αυτή πιθανώς να συνέβαλλαν οι γειτονικές περιοχές και τα μεγάλα κέντρα της εποχής, στην διάδοση και την επιρροή των πολιτιστικών στοιχείων. Τα κενά της έρευνας και τα ερευνητικά ερωτήματα που ζητούν απαντήσεις αποτελούν τον γνώμονα αυτής της εργασίας.

Στο πλαίσιο των παραπάνω προκύπτει η ανάγκη της δημιουργίας της παρούσας εργασίας η οποία μελετά την ταφική πρακτική της καύσης στα Δωδεκάνησα κατά την γεωμετρική και αρχαϊκή εποχή. Σκοπός της έρευνας είναι η παρουσίαση του εθίμου αυτού με τα ιδιαίτερα επιμέρους χαρακτηριστικά όπως αυτά εμφανίζονται στο ΝΑ Αιγαίο, σε συνδυασμό με εσωτερικούς και εξωτερικούς παράγοντες οι οποίοι συνέβαλαν στη διαφορετικότητα του εθίμου αυτού στη περιοχή αυτή.

Στόχοι της έρευνας προκειμένου να επιτευχθεί ο σκοπός αυτός είναι η ένταξη της πρακτικής σε ένα γενικό πλαίσιο όπου θα επισημανθούν τα βασικά σημεία της καύσης όπως αυτά παρουσιάζονται από την απαρχή του εθίμου και πως αυτό διαμορφώνεται και εξελίσσεται ανά τους αιώνες φτάνοντας στα πρώτα ιστορικά χρόνια. Παράλληλα είναι σημαντικό να αναλυθούν όλα τα γνωστά ευρήματα καύσεων των Δωδεκανήσων της περιόδου αυτής, με σκοπό να φανεί η διαφορετικότητα της πρακτικής σε αντιδιαστολή με την παρουσία της στον υπόλοιπο ελληνικό κόσμο. Τέλος να

επισημανθεί η συμβολή των πιο σημαντικών συγγενικών εμπορικών κέντρων στην επιρροή και πιθανή διάδοση του εθίμου.

Η μεθοδολογία που ακολουθείται βασίζεται στην βιβλιογραφική έρευνα, σε υλικό από τις Εφορείες Αρχαιοτήτων, σε άρθρα, βιβλία και περιοδικές εκδόσεις εγχώριες αλλά κυρίως ξενόγλωσσες. Παράλληλα διαμορφώθηκαν πίνακες και διαγράμματα όπου θεωρούνταν αυτά απαραίτητα ώστε να εξαχθούν συγκεντρωτικά συμπεράσματα. Τέλος παρουσιάζεται επιλεγμένο φωτογραφικό υλικό το οποίο χρησιμοποιείται μόνο σε περιπτώσεις όπου υπάρχει διαθέσιμη δημοσιευμένη εικόνα.

Η μελέτη που ακολουθεί δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί εξαντλητική. Δεν κατέστη δυνατόν να μελετηθούν τα πάντα. Υπάρχουν συγγράμματα και περιοδικές εκδόσεις που δεν διαθέτουν όλα τα απαραίτητα δεδομένα όπως το ΑΔ. Επίσης συμβαίνει κυρίως σε παλαιότερες καταγραφές είτε ελληνικές είτε ξενόγλωσσες να μην γίνεται αναφορά σε περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με το γνωστικό αντικείμενο που αφορά σε αυτή την εργασία γεγονός που δυσχεραίνει την έρευνα. Αρκετά δύσκολη ήταν η μελέτη και άντληση στοιχείων από ξένες δημοσιεύσεις, καθώς οι πρώτες ανασκαφικές απόπειρες διενεργήθηκαν επί Ιταλικής κατάκτησης των Δωδεκανήσων με Ιταλούς και Δανούς αρχαιολόγους. Επομένως από το 1859 έως το 1947 όπου οι αρχαιότητες περιήλθαν στην ελληνική επίβλεψη, όλο το δημοσιευμένο υλικό ήταν καταγεγραμμένο σε Ιταλικά, Γαλλικά, Γερμανικά, Αγγλικά και πολλές φορές με την παλαιά διαλεκτό της κάθε χώρας. Ήδη από τους μεταγενέστερους μελετητές και αρχαιολόγους έχουν εντοπιστεί παραβλέψεις και σημαντικά κενά είτε σε ανασκαφικό επίπεδο είτε σε καταγεγραμμένο επαρκές υλικό.

Όπως κάθε σε αρχαιολογική έρευνα έτσι και σε αυτή δεν μπορούν να δοθούν επιβεβαιωμένα και απολύτως ασφαλή συμπεράσματα. Όσο αντλείται νέο υλικό μέσω των ανασκαφών τόσο μεγαλώνει το ποσοστό πιο συγκεντρωτικών και ασφαλών αποτελεσμάτων, διότι μέσω αυτών πληθαίνουν οι έρευνες και οι δημοσιεύσεις περισσότερων στοιχείων του γνωστικού εκάστοτε αντικείμενου. Ωστόσο η παρούσα έρευνα αποτελεί έναν σημαντικό συνολικό εγχειρίδιο και μια πρώτη «δεξαμενή» αναφοράς για την παρουσία της ιδιαίτερης ταφικής πρακτικής της καύσης στα Δωδεκάνησα που μέχρι σήμερα δεν έχει αναλυθεί συλλογικά. Επίσης μπορεί να λειτουργήσει ως μετέπειτα μοντέλο για τη μελέτη, σύζευξη και συσχέτισμό των

νεότερων ευρημάτων καύσεων αυτής της περιόδου στην περιοχή αλλά και στην ευρύτερη επικράτεια.

Η εργασία χωρίζεται σε τρία βασικά κεφάλαια. Το πρώτο κεφάλαιο αφορά στην παρουσία της καύσης ως ταφική πρακτική και αναλύεται σε επιμέρους ενότητες ώστε να παρουσιαστεί το σύνολο της μορφής της στον ελληνικό και μη χώρο. Αρχικά ερμηνεύεται σε αντιδιαστολή με τον ενταφιασμό και παρουσιάζεται μια πρώτη προσέγγιση της πρακτικής στον αιγιακό χώρο, καθώς και στην πρωτάριχη εμφάνιση και προέλευση του εθίμου στον ελληνικό κόσμο. Παράλληλα γίνεται μνεία σε ιστορικές πηγές όπου αποτυπώθηκε η έννοια της καύσης και πως αυτή αντιλαμβάνονταν και καταγράφονταν στα πρώτα ιστορικά κείμενα του Ομήρου. Στη συνέχεια λαμβάνεται υπόψιν όλο το θρησκευτικό, κοινωνικό και πολιτιστικό πλαίσιο βάση του οποίου αναζωπυρώθηκε η παλαιά ταφική λειτουργία της πυράς, έχοντας πλέον νέα κριτήρια και κανόνες που διέπουν την εκάστοτε πόλη, βάση των οποίων αναλύονται. Επισημαίνεται η μορφή της κατασκευής των ταφικών πυρών από τους προϊστορικούς μέχρι και τους ιστορικούς χρόνους με όλα τα βασικά χαρακτηριστικά της, τους διαφορετικούς τύπους και τα είδη που απαντώνται στον ελλαδικό χώρο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο περιγράφονται αναλυτικά τα ευρήματα των αρχαιολογικών θέσεων του κάθε νησιού που έχουν εντοπιστεί καύσεις και τα ιδιαίτερα επιμέρους στοιχεία τους, ανά περιοχή, αλλά και μεμονωμένα, από τα πρώτα ιστορικά χρόνια μέχρι και τα τέλη της αρχαϊκής περιόδου. Παρουσιάζεται η μορφολογία των τοπικών διαφοροποιήσεων, όπου αυτές παρατηρούνται, καθώς και της κεραμικής των ντόπιων εργαστηρίων και μη, από την οποία αντλούνται σημαντικές πληροφορίες για την κάθε θέση, συμβάλλοντας στην ιδιαιτερότητα της τέχνης που ακολουθείται αναλόγως με τις επιταγές της κάθε πόλης και εποχής. Παράλληλα συγκεντρώνονται και αναλύονται τα ευρήματα των καύσεων και κεραμικών κτερισμάτων ξεχωριστά, ώστε να παρουσιαστεί σε ποσοστά η συχνότητα χρήσης του εθίμου, κατά πόσον αποτέλεσε τον επιθυμητό τρόπο ταφής και ποια μορφή καύσης ήταν περισσότερο διαδεδομένη. Ομοίως και στα πήλινα κτερίσματα καταγράφεται το ποσοστό των τύπων αγγείων που έχουν εντοπιστεί μέσα στις πυρές καθώς και τα βασικά τεχνολογικά χαρακτηριστικά τους.

Στο τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο ερευνάται η συμβολή τριών μεγάλων εμπορικών κέντρων της εποχής με τις κυριότερες νεκροπόλεις, όπου εμφανίζονται

αντιπροσωπευτικά παρόμοια παραδείγματα καύσεων. Εντοπίζονται διαφορές και επισημαίνονται ομοιότητες που πιθανώς να επηρέασαν στην δωδεκανησιακή διαμόρφωση του ταφικού αυτού εθίμου.

Η παρούσα εργασία ολοκληρώνεται με παράθεση των συμπερασμάτων που εξήχθησαν, βάση των αποτελεσμάτων, των προηγούμενων κεφαλαίων καταλήγοντας στο πόρισμα της ενδεδειγμένης έρευνας του αντικείμενου. Στη συνέχεια παρατίθενται η βιβλιογραφική υποστήριξη και οι πίνακες με επιλεγμένο φωτογραφικό υλικό.

1. Η ΤΑΦΙΚΗ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΤΗΣ ΚΑΥΣΗΣ

1.1. Ενταφιασμός και καύση

Η απομάκρυνση του νεκρού σώματος είναι ένας τρόπος απαλλαγής των ανθρώπων από κάτι το μισητό το οποίο παράλληλα αποπνέει μια ιερότητα¹. Πρακτικά είναι ένα πρόβλημα άμεσης επίλυσης. Οι τρόποι που ακολουθούνται από αρχαιοτάτων χρόνων, είναι η έκθεση του νεκρού σώματος στον περιβάλλοντα χώρο προς βρώσιν σε σαρκοβόρα ζώα, ο ενταφιασμός και η καύση. Από τη φύση του ο παλαιολιθικός άνθρωπος, συνήθως προσέφερε τον νεκρό στα σαρκοβόρα, ίσως για λόγους προστασίας της υπαίθρου². Ανά τους αιώνες η αναζήτηση νέων τρόπων ταφής αυξάνονται και προσαρμόζονται αναλόγως του τόπου, της εποχής και των εκάστοτε αναγκών, των ανθρώπων. Η διάκριση, η διαμόρφωση και η ερμηνεία των νέων αυτών πρακτικών πραγματοποιήθηκε από τους μελετητές-αρχαιολόγους, παρουσιάζοντας διαφορετικά κριτήρια και μορφές³.

Ένας πρώτος προφανής διαχωρισμός είναι ο ενταφιασμός και η καύση. Από τα πρώτα στάδια κοινωνικοποίησης του ανθρώπου είναι η συγκρότηση κοινωνικών ομάδων και μετέπειτα οικισμών. Μια αρχική μορφή κοινωνικής συνείδησης ήταν και η ταφή. Πλέον οι λόγοι που τους οδήγησαν σε αυτή τη πράξη δεν ήταν μόνο η απομάκρυνση του νεκρού σώματος, αλλά και λόγοι θρησκευτικοί. Η αναζήτηση νέου θρησκευτικού ορίζοντα σε συνδυασμό με την εύρυθμη λειτουργία των πρώτων οικισμών είχε ως βασικό κανόνα την προστασία του νεκρού⁴.

Η παρουσία των ενταφιασμών εντός ή εκτός των οικισμών σε νεκροταφεία γινόταν σε παράλληλη χρήση με τις καύσεις χωρίς συγκεκριμένη κατανομή, ωστόσο συναντάμε και περιπτώσεις όπου οι δυο πρακτικές συμπίπτουν στην ίδια θέση, ίσως και στην ίδια χρονική στιγμή.⁵ Αυτό διαπιστώνεται από την παρουσία συνευρημάτων

---

¹ Κοτταρίδη 1999, 359.

² Μελάς 1999, 21.

³ Σταμπολίδης 1999, 187. Διάκριση πρακτικών σε τρεις κατηγορίες όπως ανοιχτές ταφές, εγχυτρισμοί και καύσεις.

⁴ Gates 1983.

⁵ Σταμπολίδης 1999, 187; Χριστακοπούλου 1999, 157; Γαλλής 1980, 188. Όπως στην περίπτωση της Περαιτής κατά τη Μυκηναϊκή περίοδο.

και από τις δύο ταφικές πρακτικές.⁶ Πάρα την όλη προσπάθεια ερευνητών να αναδείξουν στοιχεία που να διαφοροποιούν τις καύσεις από τους ενταφιασμούς⁷ ως προς τον τόπο και τον χρόνο χρήσης ενός νεκροταφείου, τα αποτελέσματα δεν είναι αντιπροσωπευτικά⁸. Η παρουσία δυο διαφορετικών εθίμων στο ίδιο σημείο ίσως και να υποδηλώνει τη διαμόρφωση μιας ιδιαίτερης κοινωνικής ομάδας με πιθανό πολιτικό υπόβαθρο⁹.

Με την αποκάλυψη των πρώτων καύσεων της Νεολιθικής περιόδου τέθηκε το ζήτημα της θέσης την οποία επέλεγαν για τη τελετή και κατά πόσον αυτή βρισκόταν κοντά ή μακριά από τον οικισμό. Το ερώτημα αυτό δεν μπορεί να απαντηθεί με βεβαιότητα, ωστόσο η υπόθεση ότι οι λάκκοι θα πρέπει να κατασκευάζονταν σε μια κάποια απόσταση από τις οικίες είναι αρκετά πιθανό¹⁰. Επίσης το γεγονός της ύπαρξης καμένων οστών στο δάπεδο των οικιών δεν είναι εφικτό να συσχετιστεί με τη παράλληλη χρήση της οικίας στην ίδια χρονική περίοδο. Η πιο πιθανή εκδοχή είναι η επάλληλη χρήση της περιοχής σε διαφορετικές φάσεις όπου οι προγενέστερες καύσεις και οικιστικά κατάλοιπα καταστράφηκαν με σκοπό να δημιουργηθεί νέος οικισμός. Μια ακόμη εκδοχή της δημιουργίας νεκροταφείων καύσεων σε απόσταση από τον οικισμό¹¹ είναι ο φόβος και οι δοξασίες που βασιζόνταν στην απομάκρυνση των ζωντανών από τους νεκρούς.¹²

Από τον 10^ο αι.π.Χ. σε όλη τη διάρκεια της Γεωμετρικής εποχής και μέχρι τον 6^ο αι.π.Χ. παρατηρείται πλέον ο διαχωρισμός του οικισμού με τις νεκροπόλεις σε πολλές ελληνικές πόλεις. Αυτό γινόταν για λόγους υγιεινής αλλά και αποφυγή του μιάσματος¹³. Παράλληλα η ανάγκη για επέκταση των οικισμών δημιουργούσε έναν ακόμη λόγο. Η θρησκευτική αλλά και κοινωνική διάσταση της πρακτικής αυτής όπως φαίνεται ξεκινά από αρχαιότατων χρόνων και παρά τις διαφοροποιήσεις ανά τα χρόνια

---

⁶ Σαββοπούλου 1999, 173.

⁷ Dibattista *The Change in Rite: From Inhumation to Cremation During the Greek Dark Ages*

⁸ Σταμπολίδης 1999, 195; Χριστακοπούλου 1999, 166. Στη περίπτωση των Σταμνών

Αιτωλοακαρνανίας η θεωρία ότι τα οστά προέρχονται από τοπικό ηγεμόνα προκαλεί διχογνωμία μεταξύ μελετητών- αρχαιολόγων σχετικά με τον τρόπο ταφής, καθώς και οι δυο πρακτικές μπορούν να αποτελέσουν ταφικό μέσο για τα ανώτερα κοινωνικά πρόσωπα.

⁹ Χριστακοπούλου 1999, 166.

¹⁰ Γαλλής 1980, 76.

¹¹ Μελάς 1999, 25 Παραδείγματα ανάλογων περιπτώσεων συναντάμε στις Κυκλάδες της 2^{ης} χιλιετίας όπου τα παιδιά ενταφιάζονταν μέσα στον οικισμό, ενώ οι ενήλικες σε απόσταση.

¹² Μελάς 1999, 24.

¹³ Οικονόμου 2014, 105.

στα ταφικά έθιμα και στις θρησκείες η ανάγκη του ανθρώπου για διαχωρισμό από τους νεκρούς παραμένει ή ίδια ακόμη και σήμερα.

Η ταφική τελετουργία που ακολουθείται και στις δύο περιπτώσεις εθίμων, περιλαμβάνει συνολικά τα στάδια από τη στιγμή του θανάτου μέχρι και τις τελετές-σπονδές στους θεούς κατόπιν της πρακτικής.¹⁴ Από τα αρχαιολογικά δεδομένα που μελετήθηκαν αναφορικά με το ζήτημα αυτό, η παρουσία αυτής της τελετουργίας είναι βέβαιη παρά το γεγονός της απουσίας ευρημάτων που να το αποδεικνύουν. Είναι εύλογο ότι κατά τους προϊστορικούς χρόνους η θεωρία αυτή δεν έβρισκε αντίκρισμα, είτε λόγω της προχειρότητας της ακολουθίας των γεγονότων, είτε λόγω της διάβρωσης των στοιχείων από το χρόνο. Στα μετέπειτα όμως ιστορικά χρόνια το τελετουργικό εθιμοτυπικό σταδιακά εμπλουτίζεται, μέσα από στοιχεία που αντλούνται από τις αναφορές μελετητών και ιστορικών αλλά και μέσα από τη τέχνη της εποχής¹⁵.

Η διαδικασία της καύσης όπως διαπιστώνεται από τα αρχαιολογικά ευρήματα είναι μια πρακτική που ακολουθούσαν και οι άνθρωποι και εκτός ελληνικού κόσμου ίσως και την ίδια περίοδο, επομένως είναι σημαντικό να λεχθεί ότι τα διάσπαρτα δείγματα του εθίμου ανά τον κόσμο υποδηλώνουν μια γενικευμένη πρακτική (απομάκρυνσης) και δεν σημαίνει απαραίτητα ότι επηρεάστηκαν οι πληθυσμοί μεταξύ τους. Ωστόσο είναι φανερό ότι παρόλες τις αυξομειώσεις στη χρήση του εθίμου, η παρουσία του είναι διαχρονική¹⁶. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η διαχρονικότητα αυτή παρουσιάζεται με σταθερά ποσοστά καύσεων ανά θέση και ανά εποχή, καθώς υπάρχουν πολλές περιπτώσεις όπου το έθιμο διακόπτεται και επανεμφανίζεται¹⁷, είτε λόγω μη εντοπισμού τους μέσω της αρχαιολογικής σκαπάνης, είτε λόγω επιλογής των ανθρώπων της εκάστοτε εποχής.

Από τα πρώιμα παραδείγματα της Ύστερης Χαλκοκρατίας παρουσιάζονται στοιχεία απομονωμένων καύσεων σαφώς λιγότερων σε σχέση με τους ενταφιασμούς της ίδιας περιόδου¹⁸. Αυτό συμβαίνει και λόγω διακρίσεων και στοιχείων που διαχωρίζουν τις δυο πρακτικές όπως πχ. φύλο, ηλικία, επαγγελματική ιδιότητα,

¹⁴ Τρακοσοπούλου- Σαλακίδου 1999, 349. Τα «*νομιζόμενα*», τα «*νόμιμα*» ή τα «*ιερά πατρώα*», όπως αναφέρονται μέσα από τις ταφικές τελετές στην Άκανθο.; Οικονόμου 2014, 33-5, 65-78, 79-91. Τα στάδια που συνήθως ακολουθούνται ξεκινούν από τη στιγμή του θανάτου, στη συνέχεια η πρόθεση και ο θρήνος και τέλος η εκφορά και η ταφή.

¹⁵ Σαββοπούλου 1999, 172; Χριστακοπούλου 1999, 158.

¹⁶ Γαλλής 1980, 187.

¹⁷ Gates 1983.

¹⁸ Μελάς 1999, 24.

κοινωνική θέση.¹⁹ Επομένως δεν είναι εφικτό να οριστεί συγκεκριμένος κανόνας που θα καθορίζει την αιτία της ιδιαίτερης αυτής προτίμησης. Κατά γενική ομολογία με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα η μη καύση βρεφών και παιδιών είναι ίσως ένας «άγραφος νόμος». Αυτό πιθανώς να συμβαίνει για συναισθηματικούς λόγους ως δείγμα αγάπης και στοργής για τη παιδική ηλικία. Αυτά κυρίως τοποθετούνταν σε μεγάλα αγγεία οι λεγόμενοι εγχυτρισμοί. Υπάρχουν ωστόσο και περιπτώσεις εγχυτρισμών σε ενηλίκους αν και ελάχιστες²⁰. Βέβαια έχουν εντοπιστεί και νεκροταφεία παιδιών και βρεφών (*tophet*) με το έθιμο της καύσης στην θέση Αμαθούντα της Κύπρου κατά την Υστερογεωμετρική περίοδο²¹ καθώς και στα Άβδουρα της Ξάνθης την ίδια περίοδο²².

Η χρήση της καύσης είτε ως αποκλειστική, είτε ως συνυπάρχουσα μέθοδος με τον ενταφιασμό, δεν είναι ορθό να συσχετιστεί αποκλειστικά και μόνο με θρησκευτικές πεποιθήσεις ή μέσω της διάδοσης της από τους λαούς, ως πολιτιστικό στοιχείο. Πρέπει να ληφθεί υπόψιν και η πιο πρακτική πλευρά του θέματος καθώς είναι δυνατόν να εξυπηρετούσε μια σειρά από καταστάσεις που δεν είναι εφικτό να αποδειχθούν μέσω των αρχαιολογικών δεδομένων ή δεν μπορούν να γίνουν αντιληπτές από τον σύγχρονο άνθρωπο.

Η αποκάλυψη της εντατικής χρήσης ή και αποκλειστικής σε κάποιες περιπτώσεις καύσης, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των επιστημών και της τεχνολογίας στις μέρες μας, έχουν ως αποτέλεσμα την εξαγωγή ασφαλέστερων και ακριβέστερων αποτελεσμάτων αναφορικά με τον τόπο, τον χρόνο και τις συνθήκες στις οποίες συντελέστηκε το έθιμο. Η εμφάνιση διαφορετικών τύπων του ίδιου εθίμου παραπέμπει σε διαφορετικό πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό υπόβαθρο. Ο κύριος άξονας των δεσμών αυτών σε μια κοινωνία είναι η κοινή θρησκευτική αντίληψη που πλαισιώνει τους βασικούς κανόνες της μορφής και της χρήσης που ακολουθούνται για την τέλεση του εθίμου αυτού. Οι παράμετροι που οδηγούν σε αυτές τις αλλαγές στη τεχνοτροπία προκύπτουν από τις εκάστοτε πολιτιστικές επιταγές της κάθε εποχής αλλά και από τα ήθη και της συνήθειες του κάθε τόπου. Ωστόσο σε κάθε περίπτωση ο παράγοντας που υποκινεί τις καταστάσεις και οδηγεί ίσως στους διαφορετικές τεχνοτροπίες καύσεων

¹⁹ Γαλλής 1980, 188.

²⁰ Σταμπολίδης 1999, 188

²¹ Χρήστου 1999, 201 κ.ε.

²² Σκαρλατίδου 1999, 334; Χρήστου 1999, 202 Κατόπιν της καύσης το οστά τοποθετούνταν σε τεφροδόχα αγγεία; Μελάς 1999, 25.

είναι η ψυχική και συναισθηματική υπόσταση του κάθε ανθρώπου δείχνοντας τον σεβασμό και την εκτίμηση στα θεία και στον νεκρό²³.

Από τα αρχαιολογικά δεδομένα των πρώτων αποκληθέντων καύσεων²⁴, όπως επισημαίνει και ο Μελάς²⁵, δεν φαίνεται να υπάρχουν ενδείξεις που να υποδηλώνουν τον διαχωρισμό μεταξύ των ταφικών πυρών και ενταφιασμών²⁶. Το γεγονός αυτό ερμηνεύεται ίσως από τα στενά όρια των νεκροταφείων μέσα στα οποία και τα δυο ταφικά έθιμα μοιράζονται ισάξια όλη την έκτασή τους, χωρίς περιορισμούς και διακρίσεις. Η ισότητα αυτή είναι πιθανό να δηλώνει και μια μορφή κοινής νοοτροπίας όπως φαίνεται και από την ομοιομορφία των κτερισμάτων. Αποσπασματική είναι και η έκταση των τύμβων²⁷ γεγονός που ίσως να υποδηλώνει μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης της τοπικής κοινωνίας σε συνδυασμό με τις θρησκευτικές αντιλήψεις και τη λατρεία των προγόνων. Η πορεία των ανακαλύψεων κατά τα επόμενα χρόνια δείχνει μια αλλαγή σε αυτή την ομοιομορφία παρουσιάζοντας τις πυρές πλέον με ολοένα αυξανόμενα ποσοστά²⁸.

Η διαφοροποίηση έρχεται την Εποχή του Σιδήρου όπου η πυρά αποτελεί πρακτική για την καύση κυρίως των ενηλίκων²⁹. Στα μεικτά νεκροταφεία αυτής της περιόδου παρατηρείται η χρήση πιο επιμελημένων ταφών – καύσεων με τη δημιουργία πιο περίπλοκων κατασκευών, όπου πολλές φορές στο ίδιο σημείο υπάρχουν ευρήματα και των δυο εθίμων, συχνά με παράλληλη χρήση.³⁰

Τα κτερίσματα είναι ο παράγοντας που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι -η αλλαγή- παρουσιάζεται με τον διαχωρισμό «πλούσιων» καύσεων και «φτωχών» ενταφιασμών³¹. Η παράμετρος που οδηγεί σ αυτή τη θεώρηση ίσως να έχει βάσεις κοινωνικές άλλα και θρησκευτικές. Όπως φαίνεται ίσως τα κοινωνικά στρώματα να ξεχώριζαν ακόμη και στο εθιμοτυπικό της νεκρικής τελετής με τη χρήση μη κοινότυπης

²³ Μελάς 1999, 17.

²⁴ Βλ. μορφή-εξέλιξη. Πρώτες Νεολιθικές καύσεις.

²⁵ Μελάς 1999, 18.

²⁶ Σαββοπούλου 1999, 173. Συνύπαρξη και των δύο πρακτικών παράλληλα με την πληθώρα παρουσία τεφροδόχων στο εσωτερικό του ίδιου τύμβου στο Γυναικόκαστρο του Κιλκίς.

²⁷ Σαββοπούλου 1999, 179; Κοτταρίδη 1999, 359. Πιο συχνή εμφάνιση κυρίως στην Μακεδονία.

²⁸ Garland 1985.

²⁹ Μελάς 1999, 24.

³⁰ Χριστακοπούλου 1999, 165-5; Σαββοπούλου 1999, 172.

³¹ Τα υψηλά ποσοστά σε δείγματα καύσεων όπως στον Κεραμεικό δίνουν πιο σαφή στοιχεία άρα και πιο σταθερές προσεγγίσεις επί του θέματος.

πρακτικής (ενταφιασμός)³². Η αναζήτηση πιο περίπλοκης διαδικασίας όπως αυτή της καύσης και τελικά η επικράτησή της επιβεβαιώνουν τη θεωρία του συμβολικού χαρακτήρα που παρουσιάζει σε συνδυασμό με τη χρήση της κυρίως από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Αυτό συμπεραίνεται από την αφθονία των κτερισμάτων με σκοπό να αναδειχθεί η προσωπικότητα του θανούντα όσο ήταν εν ζωή. Η διάκριση των εθίμων εντοπίζεται και σε σύγκριση με τους εγχυτρισμούς και τους «ανοιχτούς» τάφους. Η διαφορά τους είναι ποσοτική και όχι ποιοτική. Από τα δεδομένα που συλλέγονται διαπιστώνεται ότι οι καύσεις περιλαμβάνουν ποιο πολλά αναθήματα απ' ό,τι οι άλλες δύο πρακτικές³³. Στα μεικτά νεκροταφεία των παλαιότερων ετών οι εγχυτρισμοί διέθεταν περισσότερες προσφορές συγκριτικά με τις καύσεις, κάτι που μεταγενέστερα φαίνεται να διαφοροποιείται. Ωστόσο πέρα από τα πιθανά σενάρια οι προσφορές στους νεκρούς ήταν αυτές που οδήγησαν στη διαπίστωση ότι πλέον το έθιμο της καύσης είναι αυτό που επικράτησε κατά τους ιστορικούς χρόνους. Είτε είναι πρωιμότερες είτε υστερότερες οι ταφικές πυρές παρουσιάζουν ένα ποικίλο φάσμα κτερισμάτων που περιλαμβάνει εκτός από τα πιο βασικά πήλινα αντικείμενα, μεταλλουργικά είδη όπως εργαλεία, όπλα, χάλκινα και χρυσά κοσμήματα. Λίθους πολύτιμους και μη, αυτοφυείς ή επεξεργασμένους κ.α. Καθοριστικοί παράγοντες της επιλογής των προσφορών για οποιοδήποτε τρόπο ταφής ήταν η κοινωνική θέση, η οικονομική κατάσταση καθώς και οι ιδέες και αντιλήψεις του κάθε τόπου και της κάθε εποχής³⁴.

Με αποκορύφωμα τη Πρωτογεωμετρική περίοδο το έθιμο της καύσης πλέον έχει σχεδόν αποκλειστική χρήση³⁵. Η χρήση αυτή γίνεται κατά κύριο λόγο από τις υψηλές τάξεις με τις κατώτερες να επιλέγουν την απλή ταφή, γεγονός που καθιερώνεται κατά τη Μεσογεωμετρική περίοδο σύμφωνα με τον Morris³⁶. Παρά την αυξημένη παρουσία «πλούσιων» καύσεων δεν μπορεί να αμφισβητηθεί και η χρήση «πλούσιων» ενταφιασμών κατά κύριο λόγο σε παιδιά³⁷, οι οποίες μπορεί να είναι λιγότερες στον αριθμό ωστόσο είναι εξίσου ή και πλουσιότερες σε κτερίσματα μέχρι και τα τέλη του

³² Σταμπολίδης 1999, 195.

³³ Σταμπολίδης 1999, 194.

³⁴ Σταμπολίδης 1999, 195.

³⁵ *AAA* I-VI (1968-1973), 360,365; Kurtz-Boardman 1971, 36-7. Όπως διαπιστώνεται και από τα Αττικό νεκροταφείο του Κεραμεικού ; Snodgrass 1971, 163. Ομοίως και με το ΠρΓ νεκροταφείο της Κω στα Σεράγια.

³⁶ Morris 1987, 29-42.

³⁷ Κοτταρίδη 1999, 359; Μελάς 1999, 25. Όπως στο μικτό νεκροταφείο της Αγίας Τριάδος στην Αττική, όπου η πλειοψηφία ανήκει στους τάφους παιδιών.

8^ο αι.π.Χ. Η συστηματικά εισαγωγή των υλικών την εποχή αυτή έπαιξε σημαντικό ρόλο την παρουσία κτέρισης σε κάθε μονή ταφή³⁸. Την ίδια εποχή το έθιμο συνεχίζει με την ίδια ένταση ενώ στα ύστερα χρόνια και προς την Αρχαϊκή περίοδο σταδιακά ισορροπεί μεταξύ και των δυο πρακτικών. Στα τέλη της Αρχαϊκής και προς την Κλασική περίοδο παύει πλέον να εντοπίζεται.³⁹ Επανεμφανίζεται ξανά τα ελληνοιστικά και ρωμαϊκά χρόνια με συχνή παρουσία, σε μεικτά πλέον νεκροταφεία.

1.ii. Πρώτη προσέγγιση στον Αιγιακό χώρο

Το αρχαιολογικό ενδιαφέρον της αναζήτησης και ανακάλυψης νέων καταλοίπων της αρχαιότητας από ξένους περιηγητές, ήταν έντονο στον Ελλαδικό χώρο ήδη από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Πιο συγκεκριμένα στον Αιγιακό χώρο και ιδιαίτερα στα Δωδεκάνησα⁴⁰ τα χρόνια που ακολούθησαν από την απελευθέρωση έως και ανακατάληψη από τους Ιταλούς κατακτητές είχαν έντονο αρχαιολογικό ενδιαφέρον⁴¹. Οι ξένες αποστολές ειδικευμένου προσωπικού σε πολλά νησιά και κυρίως στην πρωτεύουσα των Δωδεκανήσων, την Ρόδο είχαν ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό μεγάλου πλούτου ευρημάτων.

Η εμφάνιση των καύσεων νεκρών παρουσιάζεται στην Ανατολική Μεσόγειο και στο Αιγαίο κατά τη Νεολιθική εποχή και Χαλκογραφία, με θέσεις σε Κρήτη, Θεσσαλία και Μακεδονία.⁴² Την μεγαλύτερη ανάπτυξη σε αυτό το έθιμο κατέχει ο αιγιακός χώρος και συγκεκριμένα η Κρήτη⁴³ και η Ρόδος. Η πρακτική αυτή συνεχώς αυξάνεται στις περιοχές αυτές και φτάνει μέχρι τα τελευταία χρόνια της Υπομυκηναϊκής περιόδου συναγωνίζοντας τα υψηλά ποσοστά των ενταφιασμών στην Αττική της ίδιας περιόδου. Βέβαια η παρουσία αυτή δεν ήταν καθ' όλη την διάρκεια της Μυκηναϊκής περιόδου το ίδιο εντατική. Υπάρχουν αυξομειώσεις ίσως λόγω των πολιτισμικών αναταράξεων, χωρίς όμως αναφορές και ενδείξεις για μετακινήσεις πληθυσμών. Μετά από μια μεγάλη παύση, τον 10^ο αι.π.Χ. επανεμφανίζονται ξαφνικά τα νέα ταφικά έθιμα, χωρίς να είναι γνωστό εάν προήλθαν από αποίκους ή όχι⁴⁴. Αναμφίβολα όμως τα περισσότερα

³⁸ Snodgrass 1971, 43.

³⁹ Kurtz-Boardman 1971, 51-3.

⁴⁰ Εικ. 1

³¹ Inghieri 1936, 2-4.

⁴² Ντούμας 2005, 21; Μελάς 1999, 16.

⁴³ Liston M. A. Hesp. 76 (2007), 57- 71.

⁴⁴ Μελάς 1984, 186.

αρχαιολογικά δεδομένα αναφορικά με τον ταφικό αυτό τύπο δεν παρουσιάζονται ικανοποιητικά ώστε να αποδεικνύουν την χρήση ξένων πολιτιστικών δανείων⁴⁵. Αναπόφευκτη βέβαια ήταν η επιρροή των λαών της Ανατολικής Μεσογείου λόγω των εμπορικών δεσμών που τους συνέδεαν. Αργότερα στα χρόνια που ακολουθούν κατά την Εποχή του Σιδήρου η πρακτική της καύσης διατηρεί σταθερή ανάπτυξη σε αρκετές θέσεις του Αιγαίου⁴⁶.

Στην ευρύτερη περιοχή της Δωδεκανήσου οι επιρροές στα ταφικά έθιμα προέρχονται κυρίως από την Αργολίδα που αποτέλεσε κέντρο του Μυκηναϊκού πολιτισμού⁴⁷. Μεταγενέστερα το σκηνικό αυτό αλλάζει με ευρήματα που θυμίζουν πιο πολύ πρακτικές της Αττικής. Συγκεκριμένα το παλαιότερο πιθανώς νεκροταφείο είναι της Κω στη περιοχή Σεράγια με 20 ίσως και περισσότερες ταφές της ύστερης Πρωτογεωμετρικής περιόδου. Ωστόσο πρέπει να τονιστεί το γεγονός της εξ' ολοκλήρου απουσίας του εθίμου της καύσεως το διάστημα αυτό στη θέση αυτή. Σε αντίθεση με τη Κω στη Ρόδο εντοπίζεται η πρώτη (μερική) καύση της Εποχής του Σιδήρου σε όλη την περιοχή των Δωδεκανήσων. Συγκεκριμένα σε νεκροταφεία της Ιαλυσού και της Καμίρου τον 9^ο πλόν αι.π.Χ. αποδεικνύεται η εντατικοποίηση του εθίμου⁴⁸. Η μορφή των καύσεων αυτή τη περίοδο στα κεντρικά αυτά νησιά του Αιγαίου διαφοροποιείται σημαντικά σε σχέση με τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά δεδομένα⁴⁹. Τα πρώτα χρόνια της Γεωμετρικής περιόδου οι ταφικές πρακτικές συνεχίζουν με λάκκους και πιθάρια για ενήλικες και παιδιά αντίστοιχα.

1.iii.Πρώτη εμφάνιση – προέλευση του εθίμου

Η γνωστή πρακτική ταφής των νεκρών είναι ο ενταφιασμός. Ωστόσο ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους και η καύση νεκρών αποτελεί έναν τρόπο «μεταφοράς του νεκρού σώματος από τον έναν κόσμο στον άλλο»⁵⁰. Με την πάροδο των ετών διαπιστώθηκε ότι το έθιμο της καύσης των νεκρών δεν εμφανίστηκε κατά την Γ εποχή,

---

⁴⁵ Fraser 1977.

⁴⁶ Μελάς 1999, 17; Melas 1984, 21.

⁴⁷ Μελάς 1984, 172.

⁴⁸ Snodgrass 1971, 164. Με απλούς λάκκους, τύμβους και σαρκοφάγους.

⁴⁹ Μποσνάκης 1999, 223.

⁵⁰ Innes 1999.

αλλά αρκετά παλαιότερα, από την Παλαιολιθική ήδη περίοδο⁵¹. Μια πρώτη μορφή εντατικής χρήσης της πρακτικής εντοπίζεται αρκετά μακριά από τον Μεσογειακό πολιτισμό⁵², στην Ασία και συγκεκριμένα στην Ινδία το 1000 π.Χ. Η παρουσία της καύσης στην Ευρωπαϊκή χερσόνησο οριοθετείτε στους Προϊστορικούς χρόνους στη Νεολιθική περίοδο⁵³ με διάσπαρτες καύσεις σε Μ. Ασία, Παλαιστίνη αλλά και εντός Ελλάδας, σε Λευκάδα και Χαλκιδική. Ενώ και κατά την μέση και ύστερη Χαλκολιθική περίοδο συναντάμε θέσεις στο Αιγαίο, στη Πελοπόννησο, αλλά και πιο ανατολικά της λεκάνης της Μεσογείου στη Μέση Ανατολή καθώς και βόρεια Αφρική με ενδείξεις για πιο συχνή χρήση του εθίμου την εποχή αυτή⁵⁴.

Η προσέγγιση της απαρχής της πρακτικής αυτής στον ελληνικό κόσμο θα πρέπει ίσως να αναζητηθεί στις πολιτισμικές σχέσεις της Ελλάδας με την Ανατολή (Κύπρος⁵⁵, Μ. Ασία, Αίγυπτος⁵⁶, Εγγύς Ανατολή).⁵⁷ Βέβαια δεν είναι απαραίτητη η μεταφορά κουλτούρας και ιδεών που να δικαιολογεί απαραίτητα την παρουσία του εθίμου στον ελληνικό πολιτισμό. Υπάρχουν και ερμηνευτικές προσεγγίσεις που παρουσιάζουν το έθιμο της καύσης ως ένα καθαρά ελληνικό στοιχείο όπως δείχνουν και τα ευρήματα της Αρχαιότερης Νεολιθικής εποχής στη Β Ελλάδα (τουλάχιστον με τα μέχρι τώρα αρχαιολογικά δεδομένα)⁵⁸.

Τα δείγματα των καύσεων στο ελλαδικό χώρο από την ύστερη αρχαιότητα ποικίλουν ως προς τη μορφή τους και εξελίσσονται σταδιακά ανά τα χρόνια. Μια πρώτη αναφορά μη επιβεβαιωμένων τέτοιων δειγμάτων απαντάται στη Χαιρώνεια κατά τη Νεολιθική εποχή⁵⁹ και στο Νιδρί της Λευκάδας κατά την πρώιμη Χαλκολιθική. Αντίθετα εμπεριστατωμένες αρχαιολογικές θέσεις της Νεολιθικής

---

⁵¹ Mc Kinley 1989; Μελάς 1999, 15,6; Σαββοπούλου 1999, 179; Γαλλής 1980, 22-3. Συγκεκριμένα ίσως από την PrE II περίοδο σε Θεσσαλία και Κοζάνη.

⁵² Gejvall 1969.

⁵³ Clark- Piggot 1990.

⁵⁴ Davies –Mates 2005; Μελάς 1999, 16. Επιβεβαιωμένα στοιχεία ολιγάριθμων καύσεων εκτός Ελλάδος έχουμε και σε Βρετανία, Βέλγιο, Βαυαρία, Βοημία, ενώ σε μεγαλύτερη κλίμακα εντοπίζουμε σε Ελβετία, Θουριγγία, Αλσατία, Μοραβία.

⁵⁵ Dikaios 1953.

⁵⁶ Isbel 1997.

⁵⁷ Blegen 1953, 378-9.

⁵⁸ Musgrave 1990 *BSA* 85, 283-4.

⁵⁹ Μελάς 1999, 16; Γαλλής 1980, 23-4. Η αναφορά του ανασκαφέα (Σωτηριάδη) παρουσιάζει τη θέση ως «τόπος καύσεως νεκρών», ωστόσο δεν υπάρχουν ακριβείς περιγραφές και κεραμική στο κλειστού τύπου σύνολο που να αποδεικνύουν τη Νεολιθική χρονολόγηση.

εποχής αποκαλύφθηκαν στο Σουφλί, στη Ζάκρο⁶⁰ και στη Πρόσυμνα Αργολίδας⁶¹. Στην πρώτη περίπτωση εντοπίστηκαν λαξευτοί λάκκοι και τεφροδόχα αγγεία με υπολείμματα καύσης, της Νεολιθικής περιόδου. Όπως επισημαίνει ο Γαλλής παρά τις σχετικές συζητήσεις και αμφισβητήσεις περί της διαπιστωμένης ύπαρξης καύσεων στη Πρόσυμνα, τα αρχαιολογικά δεδομένα σε Σουφλί και Ζάκρο αποτελούν τα πιο παλιά δείγματα στην Ελλάδα ίσως και σε ολόκληρη την Ευρώπη. Το γεγονός αυτό παρουσιάζει την έντονη θρησκευτική παρουσία, εάν λάβουμε υπόψιν ότι οι θέσεις αυτές λειτουργούσαν ως θυσιαστήρια και ιερούς χώρους τέλεσης ανθρωποθυσιών. Παρατηρείται επίσης ήδη από την 6^η χιλιετία η σημαντικότητα του θανάτου, η οποία εντοπίζεται στην καλά οργανωμένη χρήση των νεκροταφείων για καύσεις.

Ήδη όμως οι Μυκηναίοι ασκούσαν την πρακτική της καύσης από τον 14^ο και 13^ο αι.π.Χ.⁶² Τα δείγματα που εντοπίζονται είναι λιγοστά ωστόσο αρκετά, ώστε να σταματήσει πλέον ο συσχετισμός της παρουσίας της καύσης των νεκρών στον ελληνικό χώρο με την κάθοδο των Δωριέων⁶³. Μερικοί βασικοί υποστηρικτές της άποψης αυτής της προέλευσης είναι οι Lomer⁶⁴, Wiesner⁶⁵, Αλεξίου⁶⁶ και ο Bouzek⁶⁷ οι οποίοι θεωρούν ότι η παρουσία της καύσης προϋπήρχε από τις αναφορές της Τροίας ακόμη και από τη 2^η χιλιετία π.Χ.⁶⁸. Ωστόσο η παρουσία της καύσης στην Τροία και η μετακίνηση των Ελλήνων στην Μ. Ασία στα μέσα του 11^{ου} αι. π.Χ. επηρέασαν την διάδοση και την εφαρμογή της πρακτικής⁶⁹. Το συμπέρασμα αυτό έρχεται να συμπληρώσει τα κενά των φιλολογικών συζητήσεων που παρουσίαζαν την εφαρμογή της πρακτικής αυτής μετά την καταστροφή του μυκηναϊκού πολιτισμού.⁷⁰ Τα αποτελέσματα αυτά διαπιστώνονται σε πολλές περιοχές της ελληνικής επικράτειας

---

⁶⁰ Γαλλής 1980, 24-7. Περιοχή Μαγούλα και Πλατεία Μαγούλα του Άργους αντίστοιχα, βρέθηκαν πιθανώς επτά τεφροδόχα αγγεία, με ανασκαφέα τον Hagen Biesantz το 1958 κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική συγκεκριμένα.

⁶¹ Γαλλής 1980, 24-6. Οι αναγνωρισμένες από τον ανασκαφέα Carl Blegen θέσεις, ήταν πέντε και βρέθηκαν στην περιοχή στη περιοχή του Ηραίου το 1925 και 1927/8.

⁶² Snodgrass 1971, 326-7.

⁶³ Μυλωνάς 1954.

⁶⁴ JHS 53 (1933), 168.

⁶⁵ Wiesner 1938, 119 κ.ε.

⁶⁶ Μαραγκού 1992, 106 κ.ε.

⁶⁷ Buzek 1969 *Homerisches Griechenland, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica Monographia*, 126 κ.ε.

⁶⁸ Blegen- Caskley- Dawson 1953 *Troy* III.1.

⁶⁹ Snodgrass 1971, 326-7.

⁷⁰ Γαλλής 1980, 21.

κατά τα τελευταία χρόνια της Υπομυκηναϊκής περιόδου όπως στο Άργος⁷¹. Σύμφωνα με τα δεδομένα της περιοχής ίσως λόγω των απότομων μεταβολών παρατηρείται η ξαφνική παύση των νεκρικών καύσεων, ενώ σε άλλες θέσεις όπως της Στερεάς Ελλάδας (Κεραμεικός) το φαινόμενο εξακολουθεί να έχει την ίδια πορεία, ισόβαθμη με τους ενταφιασμούς ή και μεγαλύτερη⁷². Κατόπιν και προς την πρόμη εποχή του Σιδήρου το έθιμο χρησιμοποιείται συστηματικά σε αρκετές περιοχές της επικράτειας.⁷³

1.iv. Πρώτες αναφορές καύσεων σε ιστορικές πηγές: Ομηρικά Έπη

Οι ανακατατάξεις που επήλθαν με την καταστροφή του Μ πολιτισμού παρουσιάζουν ένα τεράστιο κενό και από ιστορικής αλλά και από αρχαιολογικής πλευράς. Στους Σκοτεινούς Αιώνες –όπως ονομάζονται- τα πρώτα δείγματα επιγραφών είναι περισσότερο ίσως δειλές ενδείξεις επανένταξης σε πιο φυσιολογικούς ρυθμούς ανάπτυξης, παρά ως αντιπροσωπευτικά στοιχεία της νέας αυτής περιόδου. Το κυριότερο έργο αυτής της εποχής αποτελούν τα έπη του Ομήρου, όπου μας δίνονται πληροφορίες και για την εποχή και για τους τρόπους ταφής⁷⁴.

Οι αναφορές από τις ιστορικές πηγές για τα νεκρικά έθιμα παρουσιάζονται ήδη μέσα από αυτά τα πρώτα γραπτά κείμενα της ιστοριογραφίας⁷⁵. Η ταφική πρακτική της καύσης είναι γνωστή και μέσα από τα εικονογραφικά στοιχεία σε παραστάσεις αγγείων του 5^{ου} και 4^{ου} αι.π.Χ. Ως προς τις γραπτά κείμενα τα Ομηρικά έπη και συγκεκριμένα η Ιλιάδα⁷⁶ αποτελούν την πρώτη ιστορική καταγραφή στην οποία παρουσιάζονται ηθογραφικά στοιχεία της καθημερινής ζωής των ανθρώπων καθώς και τα τελετουργικά έθιμα ταφής που ακολουθούσαν με την καύση συνήθως απευθείας πάνω στο έδαφος⁷⁷.

Αρκετές ομοιότητες με αυτές των περιγραφών του Ομήρου απαντώνται σε νεκροταφεία της Ηπείρου την Εποχή Χαλκού, στην Θεσσαλία τον 8^ο αι.π.Χ. στην

⁷¹ Thomatos 2006.

⁷² Μελάς 1999, 17.

⁷³ Snodgrass 326-7 Σε Κρήτη, Νάξο, Αθήνα, Φωκίδα, Βοιωτία, Ρόδο, ενώ μετέπειτα τον 8^ο αι.π.Χ. σε Θεσσαλία και Πελοπόννησο.

⁷⁴ Παπαχριστοδούλου 1977, 11.

⁷⁵ Griffin 1980.

⁷⁶ Morris 1987, 46.

⁷⁷ Σταμπολίδης 1999, 189, 191.

Κύπρο τον 7^ο αι.π.Χ. και στη Σάμο τον 6^ο αι.π.Χ. Σύμφωνα με τον Snodgrass⁷⁸ η αναλυτική περιγραφή του Ομήρου βασίζεται σε παραδείγματα καύσεων από θέσεις που ήδη υπάρχουν και όχι το αντίθετο. Ένα παράδειγμα περιγραφής του εθίμου συναντάμε στην Ραψωδία Ψ της Ιλιάδας (στ. 23-24,75-76) όπου ο αγαπημένος φίλος του Αχιλλέα, Πάτροκλος εμφανίζεται στον πρώτο σε όνειρο παρακαλώντας τον να τον θάψει οδηγώντας το νεκρό του σώμα στην πυρά⁷⁹. Οι εναλλαγές που ακολουθεί ο Όμηρος στα έπη μεταξύ ζωής και θανάτου δείχνει την αλληλένδετη και άρρηκτα συνδεδεμένη σχέση των ζωντανών με τους νεκρούς, παρουσιάζοντας τους τελευταίους σε διαρκεί επικοινωνία μαζί τους, συνήθως με ρόλο συμβουλευτικό⁸⁰. Αυτό εντοπίζεται επίσης στην ίδια Ραψωδία (στ. 74-76) μαζί με τα πρώτα στοιχεία της πρακτικής που ακολουθούσαν για την πυρά. Αναφέρεται λοιπόν ότι ο Ελπήνωρ, σύντροφος του Οδυσσέα, τον παρακαλεί να κάψει το νεκρό του σώμα μαζί με όλα του τα όπλα⁸¹. Παράλληλα στους στίχους 210-214 ο Όμηρος παρουσιάζει με γλαφυρότητα τη διαδικασία της πυράς που κατά καίει το σώμα και διαχωρίζει τη σάρκα από τα οστά. Μόλις η δυνατή φωτιά «ολοκληρώσει το έργο της, η ψυχή σαν πουλί πετά και φεύγει μακριά».⁸² Η Ομηρική φράση του στίχου 250 επίσης στην Ψ ραψωδία είναι αντιπροσωπευτική της περιγραφής του εθίμου «*πρώτον πυρκαϊην σβεσαν αιθοπι οινω οσσον επι φλοξ ηλθε βαθεια δε καπεσσε τεφρη*».⁸³ Μεταγενέστερες αναφορές έχουμε και από τον Ηρόδοτο⁸⁴ ο οποίος παρουσιάζει την ψυχή της Μελίσσας να αναζητά από τον άνδρα της Περίανδρο, τύραννο της Κορίνθου, ενδύματα καθώς λόγω της πυράς τίποτα δεν έφτασε μαζί της στον άλλο κόσμο.

Οι πρακτικές ταφής που περιγράφονται με γλαφυρότητα από τον Όμηρο προκαλούν σημαντικό ζήτημα συζητήσεων και προβληματισμών ανάμεσα σε ιστορικούς και αρχαιολόγους, ως προς τον προσδιορισμό της χρονολόγησης που παρουσιάζονται τα γεγονότα.⁸⁵ Αν υποθέσουμε ότι η χρονική αναφορά των συμβάντων είναι το τέλος της Μ περιόδου τότε προκύπτει επιπλέον το ζήτημα της διάρκειας

⁷⁸ Snodgrass 1971, 390-1.

⁷⁹ Καζαντάκη-Κακριδή 1920, κεφ.23; Johnston 2014, 28.

⁸⁰ Musgrave 1990 BSA 85, 283

⁸¹ Καζαντάκη-Κακριδή 1920, κεφ.23

⁸² Καζαντάκη-Κακριδή 1920, κεφ.23

⁸³ Καζαντάκη-Κακριδή 1920, κεφ.23

⁸⁴ Ηρόδοτος 5.92

⁸⁵ Γαλλής 1980, 22. Δημιουργούνται ζητήματα (Ομηρικό ζήτημα) ως προς τον καθορισμό του χρόνου κατά τον οποίο αναφέρονται τα ταφικά έθιμα και κατά πόσον συμβαδίζουν με τα χρόνια που ζει ο Όμηρος (12^{ος} και 8^{ος} αι. π.Χ. αντίστοιχα).

χρήσης του εθίμου. Σύμφωνα με τους μελετητές και με τα στοιχεία που προκύπτουν η πρακτική της καύσης τοποθετείται ήδη πριν από τον 11^ο αι.π.Χ., (που αποτελεί περίοδο μετανάστευσης των Ελλήνων) και διαρκεί μέχρι και τα πρώτα χρόνια της Μιν επιρροής, όπου και φαίνεται το έθιμο να εξασθενεί.⁸⁶ Ωστόσο τα πρώτα αρχαιολογικά δείγματα που παρουσιάζονται δεν είναι επιβεβαιωμένα επαρκώς ούτε ως προς τη χρονική περίοδο, ούτε και ως προς τη μορφή που είχαν.

1.ν. Θρησκευτικά- Κοινωνικά- Πολιτιστικά κριτήρια

Η πρόοδος των αρχαιολογικών ερευνών και η εμφάνιση όλο και περισσότερων ευρημάτων έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία και ανάπτυξη νέων συζητήσεων και ιδεών μεταξύ ερευνητών και αρχαιολόγων ως προς τα ταφικά έθιμα⁸⁷. Οι δημοσιεύσεις που προκύπτουν από αυτές τις συζητήσεις επικεντρώνονται στους λόγους για τους οποίους πιθανώς να προτιμούσαν οι άνθρωποι το έθιμο της καύσης, μέσα από θρησκευτικά, κοινωνικά και ιδεολογικά κριτήρια.

1.ν.ι. Θρησκεία

Η δημιουργία των πρώτων μόνιμων εγκαταστάσεων και οικισμών σε όλο τον Αιγαίο κόσμο συντέλεσε στην οργάνωση πιο σταθερών κοινωνικών βάσεων και συνέβαλε στη διαμόρφωση της κοινωνικής συμπεριφοράς των ανθρώπων ως προς την ευρύτερη έννοια του θανάτου. Τα ταφικά δεδομένα και οι οργανωμένες τελετουργικές δραστηριότητες παρουσιάζουν μια σταδιακή ανάπτυξη προς τα θέματα αυτά⁸⁸. Η κινητήριος δύναμη της θρησκείας για τους ανθρώπους ανέκαθεν είναι η πίστη σε μια ανώτερη δύναμη και στην προκειμένη περίπτωση η μετά θάνατον ύπαρξη της ψυχής⁸⁹. Η αναζήτηση εσχατολογικού και μεταφυσικού υλικού πρέπει να αναζητηθεί μέσα από τις αντιλήψεις και της συνθήκες των ανθρώπων της κάθε εποχής⁹⁰ και περιοχής⁹¹. Η ψυχολογική διάσταση, συμπεριφορά και συναισθήματα είναι αυτά που οδηγούσαν τον

---

⁸⁶ Γαλλής 1980, 22.

⁸⁷ Βλ. Mc Hige 1999. *Theoretical and Quantitative Approache to the Study of Mortuary Practicce*.

⁸⁸ Ματζουράνη 1997, 21.

⁸⁹ Burkert 1985.

⁹⁰ Μελάς 1999, 19.

⁹¹ Dietrich 1970 *BIC* n.17, 19-20.

άνθρωπο στην αναζήτηση νέων προσεγγίσεων όσον αφορά στο θάνατο. Η προσέγγιση αυτή γίνεται με την ανάλυση των προσωπικών αναγκών και την ακολουθία της διαδικασίας της πρακτικής της καύσης, με τις δοξασίες της κάθε εποχής⁹². Οι κατασκευές (πχ ταφικοί περίβολοι, λίθινες κατασκευές προσφορών, χτιστή πατούρα κ.α.), οι λαξευμένοι λάκκοι και τα τεφροδόχα αγγεία επιβεβαιώνουν την άποψη της ταφικής τελετουργίας με λατρευτικούς σκοπούς ως προσφορά στους χθόνιους θεούς αλλά και για την λατρεία των προγόνων.⁹³

Στα πρώτα ευρήματα καύσεων της Νεολιθικής περιόδου οι ενδείξεις και τα δεδομένα που αντλούνται αποπνέουν ένα αίσθημα φόβου αλλά και προστασίας του νεκρού ώστε να «προετοιμαστεί» σωστά για την κάθοδο στον κάτω κόσμο. Σύμφωνα με τον Μελά στα πλαίσια των δοξασιών και της νοοτροπίας των ανθρώπων βασικό ζήτημα μετά θάνατον είναι η ψυχή. Η παραμονή ή μη της ψυχής στο σώμα και η αιώνια περιπλάνησή της, ήταν ίσως μέρος των σκέψεων των προϊστορικών ανθρώπων, που προκαλούσαν τον θαυμασμό αλλά και τον φόβο για το άγνωστο⁹⁴.

Ο φόβος λειτουργεί αμυντικά ως προς τον ψυχισμό και συνδέεται με την πνευματική διάσταση δημιουργώντας το αίσθημα της ανασφάλειας προς το ανεξήγητο του θανάτου⁹⁵. Για τον λόγο αυτό ίσως η πρακτική της καύσης να λειτούργησε καταλυτικά. Ήδη από τα πρώτα χρόνια της προϊστορίας η πυρά θα μπορούσε να αποτελέσει την απομάκρυνση του σώματος και της ψυχής με σκοπό να απαλλαγούν από τους φόβους και τις δεισδαιμονίες τους. Η παρουσία «σήματος» εντός του τάφου στις περιπτώσεις του ενταφιασμού αλλά και το δέσιμο των νεκρών όπως και η σφράγιση των τεφροδόχων αγγείων ίσως να είχε αυτόν ακριβώς τον σκοπό, δηλαδή την παραμονή της ψυχής μέσα ή κοντά στα λείψανα, ως μια πράξη φόβου της περιπλάνησής της στον κόσμο των ζωντανών. Στον ταφικό περίβολο της Νάξου⁹⁶ το σήμα που εντοπίστηκε θύμιζε μια πρώτη μορφή ερμαϊκής στήλης η οποία πιθανώς να συνδεόταν με τους χθόνιους θεούς αλλά και ως ταφικό «σήμα» προσδιορίζοντας τη

⁹² Μελάς 1999, 21. Ο επονομαζόμενος «πρακτικός συμπερασμός» (practical inference) όπως αναφέρει ο συγγραφέας.

⁹³ Κόκκου-Βυριδή 1999, 159-166; Σαββοπούλου 1999, 172. Παραδείγματα νεκροταφείων με την ύπαρξη κατασκευών που σχετίζονται με την ταφική τελετουργία βρίσκονται στη Β, Ελλάδα όπως σε Χαλκιδική και Αμφίπολη. Επίσης λίθινες κατασκευές προσφορών απαντώνται στη θέση Αλμυρός Βόλου.

⁹⁴ Σταμπολίδης 2014, 19; Μελάς 1999, .22.

⁹⁵ Morris 1987; Μελάς 1999, 23.

⁹⁶ Κουρού 1999.

θέση του τάφου⁹⁷. Η θεωρία αυτή μπορεί να ερμηνευθεί και μέσω των ευρημάτων από ταφικές πυρές πρωτογενούς ή ακόμη περισσότερο δευτερογενούς καύσεως.⁹⁸ Η επανάληψη της ίδιας πρακτικής σε ήδη καμένα οστά ίσως να είχε ως εξήγηση την βεβαιότητα της απομάκρυνσης της ψυχής από το νεκρό σώμα.

Ανάμεσα στους Προϊστορικούς και ιστορικούς χρόνους ως προς τις δοξασίες που επικρατούσαν υπήρχαν κοινά στοιχεία όπως αναφέρει και ο Γαλλής⁹⁹. Η κοινή λογική της πρακτικής του ενταφιασμού όπως και της καύσης παρουσιάζεται μέσα από τα ευρήματα και των δυο με μια σειρά επαναλαμβανόμενων στοιχείων που υποδηλώνουν πιθανώς τη διατήρηση της ψυχής επ' άπειρον. Αυτά τα στοιχεία είναι τα κτερίσματα, η προσεκτική αποθήκευση των οστών, καθώς και η περίπτωση των ανεστραμμένων αγγείων στα πρώτα αρχαιολογικά δείγματα (όπως στο Σουφλί της Νεολιθικής περιόδου). Χρίζουν ιδιαίτερης σημασίας τα ευρήματα αυτά καθώς παρουσιάζουν στοιχεία θρησκευτικών πεποιθήσεων και μέσω αυτών μπορούν να αναζητηθούν οι λόγοι και οι ιδέες αυτών που τα χρησιμοποιούσαν¹⁰⁰. Μέσω αυτών των αρχαιολογικών ευρημάτων επιβεβαιώνεται και η πρακτική μεταθανάτιων τελετουργιών με πυρές εξαγνισμού.¹⁰¹ Το γεγονός και μόνο ότι επαναλαμβάνονται σε αρκετές θέσεις, δίνει μια γενικευμένη ιδεολογική εικόνα, για τον τρόπο σκέψης των ανθρώπων τότε. Με τον τρόπο αυτό αντιμετώπισης του νεκρού δείχνουν τη λατρεία τους προς τους χθόνιους θεούς και το θάνατο, ίσως μαζί με ένα αίσθημα φόβου¹⁰². Η μετατροπή του νεκροταφείου σε τόπο λατρείας όπως στη Νάξο από τον 8^ο αι.π.Χ. μέχρι το τέλος της αρχαϊκής περιόδου αποδεικνύει αυτή ακριβώς τη θεωρία¹⁰³.

Η έντονη θρησκευτική αναζήτηση εντείνεται τη γεωμετρική και αρχαϊκή περίοδο σε όλη την έκταση του Αιγαίου και κυρίως στα Β. Η λατρεία των Καβίρων αποτελεί μια από τις πιο σημαντικές μυστηριακές λατρείες του αρχαίου ελληνικού κόσμου. Αυτό αποδεικνύεται μέσω ευρημάτων καθώς διαμορφώθηκε από κοινό λατρευτικό υπόβαθρο της Μυκηναϊκής περιόδου, με ρίζες από αιγυπτιακές καταβολές και εξαπλώθηκε σε πολλές περιοχές της ανατολικής Μεσογείου. Οι λατρευτικές πρακτικές,

⁹⁷ Ζαφειροπούλου 1999, 286.

⁹⁸ Melas, 1984. Όπως στη περίπτωση της Καρπάθου κατά την ΥΜ περίοδο.

⁹⁹ Γαλλής 1980, 181,185-6.

¹⁰⁰ Μελάς 1999, 19,21.

¹⁰¹ Kurtz -Boardman 1994, 62-64.

¹⁰² Τρακοσοπούλου- Σαλακίδου 1999, 350.

¹⁰³ Ζαφειροπούλου 1999, 292.

τα είδη των προσφορών και η κατασκευή των ναών συντελούν στη διαφορετικότητα της προέλευσης. Οι τόποι λατρείας μπορεί να είναι μικρά ιερά, διάφορες μορφές κατασκευών και λάκκοι θυσιαστηρίων. Εκεί πραγματοποιούνταν πυρές θυσιών και χοές με τελετουργικά δείπνα όπου στη συνέχεια έσπαζαν τα αγγεία¹⁰⁴. Η μορφή των θεών είναι συνδεδεμένη με Χθόνιες θεότητες, μαγεία και τελετές μύησης¹⁰⁵. Προς τα Αρχαϊκά χρόνια η λατρεία εδραιώνεται και οικοδομούνται όλο και περισσότερα τεμένη¹⁰⁶.

Η ύπαρξη του φόβου σε συνδυασμό με την πίστη της ύπαρξης και μετά θάνατον λειτουργεί καθοριστικά στον τρόπο σκέψης των ανθρώπων. Ωστόσο δεν είναι απαραίτητο σε όλες τις περιπτώσεις η νοοτροπία των ανθρώπων για το έθιμο αυτό να προέρχεται μέσω θρησκευτικής ή πνευματικής διάστασης. Υπάρχουν θρησκείες και στα πιο σύγχρονα χρόνια όπου η καύση αποτελούσε είτε τον αποκλειστικό τρόπο ταφής (όπως φαίνεται και στα ομηρικά έπη), είτε την απαγόρευαν ως τρόπος που αντιτίθεται στους κανόνες της λατρείας (όπως στα χριστιανικά χρόνια ή στην αρχαία Αίγυπτο).

1.v.ii. Κοινωνία

Οι προσπάθειες των σύγχρονων μελετητών για διαχωρισμό μεταξύ των ταφικών εθίμων και της χρήσης τους ως αποτέλεσμα φυλετικών διαφορών ή οι θρησκευτικών πεποιθήσεων αποτελεί αντικείμενο αναζήτησης και ερμηνείας¹⁰⁷. Οι ερμηνείες αυτές πρέπει να βασιστούν στην κοινωνική διάσταση των ταφικών δεδομένων¹⁰⁸ στο Αιγαίο και την Κύπρο και να καθοριστούν με γνώμονα την επιλογή της θέσης για οικισμό ή νεκροταφείο, την ανάδειξη των ταφικών ειδών (λάκκος, τεφροδόχος, περίβολος κ.α.), την παρουσία διαφορετικής κτέρισης (ποσοτικά και ποιοτικά), τις αιτίες της αναζήτησης επιπρόσθετων τρόπων απόθεσης του νεκρού (χωροταξικές, κοινωνικές ή θρησκευτικές αιτίες) και τους λόγους εμφάνισης «πρωτογενών» και «δευτερογενών»

---

¹⁰⁴ Σέρογλου 2009, 162,166.

¹⁰⁵ Σέρογλου 2009, 165.

¹⁰⁶ Σέρογλου 2009, 168.

¹⁰⁷ Morris 1987.

¹⁰⁸ Morris 1992.

ταφών στον ίδιο χώρο¹⁰⁹. Σύμφωνα με την Μαντζουράνη¹¹⁰ οι κύριοι παράγοντες που θα βοηθήσουν στην εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων είναι το φύλο, η ηλικία, η φυσική κατάσταση του ατόμου, οι συνθήκες θανάτου, η κοινωνική του τοποθέτηση καθώς και η κοινωνικές αντιλήψεις του συνόλου ως προς την έννοια του θανάτου.

Η παρουσία των καύσεων από την Νεολιθική ήδη περίοδο παρουσιάζει μια κοινωνική συνοχή ιδιαίτερος σημαντική για την εποχή αυτή¹¹¹. Το έθιμο αυτό που εμφανίστηκε, παράλληλα με τον ενταφιασμό (που έως τότε αποτελούσε και τον μοναδικό τρόπο ταφής των νεκρών), δηλώνει την ανάγκη του ανθρώπου για ποιο ομαλή και «σωστή» στους θεούς μετάβαση στον κάτω κόσμο. Η διαφορετική αυτή ερμηνεία του θανάτου και της «μεταφοράς» του νεκρού σώματος σε άλλη μορφή υποδηλώνει-πέρα από τις νέες ίσως θρησκευτικές πεποιθήσεις- και μια κοινωνική αλλαγή στο μέχρι τότε γνωστό τοπίο¹¹². Η ύπαρξη καύσεων εντός ή εκτός του οικισμού δείχνει ευρέως κοινή αποδοχή ισάξια του ενταφιασμού. Η κοινωνική συγκρότηση των μελών του οικισμού ακολουθεί συγκεκριμένους κανονισμούς παρουσιάζοντας την εξελικτική πορεία στον τρόπο και τη μορφή των ταφικών εθίμων¹¹³. Η σταδιακή απομάκρυνση των τάφων από τον οικισμό σε οργανωμένα νεκροταφεία επισημαίνει τον διαχωρισμό μεταξύ ζωής και θανάτου¹¹⁴.

Η δημιουργική προσέγγιση των ερευνών που πηγάζει μέσα από τα ευρήματα έχει σκοπό την ερμηνεία μιας πιο ολοκληρωμένης εικόνας του ταφικού εθίμου της καύσης. Οι εκάστοτε κοινωνικές αντιλήψεις και συνθήκες είναι αυτές που επηρεάζουν τη συμπεριφορά των ανθρώπων¹¹⁵. Οι παράμετροι που οδήγησαν στη διαμόρφωση καινούριων ιδεών με θέμα το θάνατο, είναι αυτοί που πρέπει να αναζητηθούν με βάση την ψυχολογική διάσταση¹¹⁶. Τα αποτελέσματα αυτών των ζητημάτων είναι που συντελούν στην εμφάνιση και εξάπλωση του εθίμου της καύσης από τα προϊστορικά

---

¹⁰⁹ Laneri (ed) 2017, *Performing Death: Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean*.

¹¹⁰ Μαντζουράνη 1997, 30.

¹¹¹ Tarlas 1994.

¹¹² Williams 2000.

¹¹³ Jensen- Nielsen 1997.

¹¹⁴ Morris 1992.

¹¹⁵ Μελάς 1999, 19.

¹¹⁶ Robben 2004.

χρόνια. Οι κοινωνικές υποδομές με την οργάνωση και διαμόρφωση των κοινωνικών στρωμάτων, απορρέουν πιο σφαιρικά αποτελέσματα προς τη κατεύθυνση αυτή¹¹⁷.

Παράλληλα η κοινωνική οργάνωση διαπιστώνεται και από τη χρήση του εθίμου ως μέσο της παρουσίας κοινωνικών στρωμάτων και ιδιαίτερα των πιο υψηλών¹¹⁸. Οι καύσεις που εντοπίστηκαν κατά την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και εξής¹¹⁹ μέχρι και τα τέλη της Ύστερης Γεωμετρικής περιόδου παρουσιάζουν άφθονο υλικό σε κτερίσματα, αναδεικνύοντας την κοινωνική τάξη των νεκρών¹²⁰. Το συμβολικό αυτό στοιχείο σε συνδυασμό με τη πρακτική της ταφικής πυράς –μιας διαδικασίας πιο δύσκολης σε σχέση με τον ενταφιασμό- έχει στοιχεία της ιδεολογίας της εποχής των ανθρώπων του περιβάλλοντος του νεκρού. Ο απώτερος σκοπός είναι η διάκριση του οικείου προσώπου τους από τις υπόλοιπες ταφές. Με τον τρόπο αυτό παρατηρείται η διαβάθμιση των τάξεων αλλά και η πρακτική ταφής που επιλέγουν. Η μεγάλη άνθηση του εθίμου της καύσης το χρονικό αυτό διάστημα σε συνδυασμό με την πλούσια κτέριση αντανάκλα την ιδεολογία της εποχής με τη χρήση αυτής ως ιδιαίτερης συγκριτικά με τους πιο φτωχούς σε προσφορές ενταφιασμούς των πιο χαμηλών στρωμάτων. Παρόλα αυτά υπάρχουν και εξαιρετικά σε κτερίσματα παραδείγματα ενταφιασμών που δείχνουν ότι οι καύσεις δεν αποτελούν αποκλειστικό μέσο ταφής των πλουσίων¹²¹.

1.v.iii. Πολιτισμός

Πέρα από τα θρησκευτικά και κοινωνικά στοιχεία που συντελούν στην ανάπτυξη του εθίμου της ταφικής πυράς βασικό κριτήριο είναι η παράδοση. Πιο συγκεκριμένα ο πολιτισμός στις νησιωτικές περιοχές και ειδικότερα στο Αιγαίο αναπτύχθηκε εντονότερα λόγω των επιρροών και της ανάμειξης στοιχείων από ολόκληρη την Ανατολική λεκάνη της Μεσογείου¹²². Η συνιστώσα που ευθύνεται για τον ραγδαίο ρυθμό εξέλιξης από τα προϊστορικά ήδη χρόνια και ειδικότερα από τη Μυκηναϊκή εποχή είναι η διαρκής αναζήτηση του ανθρώπου για νέα πολιτιστικά δεδομένα. Τα

¹¹⁷ Parker Pearson 1999; Cavanagh- Mee 1998.

¹¹⁸ Morris 1997.

¹¹⁹ Whitley 1991, 115-6.

¹²⁰ Χριστακοπούλου 1999, 166; Μαραγκού 1999. 219.

¹²¹ Μελάς 1999, 18,9.

¹²² Landvatter 2013.

δεδομένα αυτά αντλούνται από τις γειτονικές ήδη πολιτιστικά αναπτυγμένες κοινωνίες. Ο ρυθμός ανάπτυξης του αιγιακού κόσμου εντείνεται κυρίως στα μέσα της 3^{ης} χιλιετίας.¹²³

Στα τέλη του μεγάλου πολιτισμού των Μυκηναίων, διαπιστώνεται σε όλο τον Ελλαδικό κόσμο –και όχι μόνο– ένα πολιτιστικό κενό, γεγονός που αποτέλεσε πόλο έλξης ιστορικών και ερευνητών για τα αίτια αυτού του «κενού». Οι λεγόμενοι «Σκοτεινοί Αιώνες» αποτελούν αρχαιολογικό γεγονός λόγω της έλλειψης ευρημάτων, όπου συντελείται μια πτώση στα πολιτιστικά δεδομένα. Ωστόσο το κενό αυτό δεν εντοπίζεται με τον ίδιο βαθμό στη Δωδεκανησιακή περιοχή, με ελάχιστα δείγματα σε Ρόδο και Κω¹²⁴. Η μεγάλη αλλαγή στο τοπίο έρχεται κατά την ΥΠρΓ περίοδο και ιδίως κατά την Γ, με πληθώρα ταφικών ευρημάτων σε αρκετά νησιά του Αιγαίου. Οι πιο σημαντικές θέσεις αυτών των περιόδων βρίσκονται αμέσως ψηλότερα των Μυκηναϊκών καταλοίπων¹²⁵. Η διαμόρφωση των νέων πολιτιστικών στοιχείων που δημιουργήθηκαν το χρονικό αυτό διάστημα δεν φαίνεται να διατηρούν τίποτα από τα προηγούμενα χρόνια. Η τέχνη, τα νέα έθιμα και οι παραδόσεις που εμφανίστηκαν αποτελούν ένα εξ' ολοκλήρου νέο βήμα, που δεν θυμίζει σε τίποτα την παλαιά παράδοση.

Το ερώτημα που παραμένει είναι το πώς και από που αντλήθηκαν τα στοιχεία της εμφάνισης των καύσεων στον Ελληνικό κόσμο. Η απάντηση ίσως βρίσκεται στον πολιτισμό, όπως αναφέρει και ο Μελάς με τη φράση «*ότι η καύση των νεκρών, όπως και κάθε άλλο σχετικό έθιμο, δεν αποτελεί –επί της αρχής– τόσο έκφραση κοινωνικής ιεραρχίας όσο πολιτισμική στάση απέναντι στον θάνατο*».¹²⁶ Η κουλτούρα αντικατοπτρίζεται μέσα σε κάθε φάση της ζωής των ανθρώπων και είναι παρούσα ακόμη και μέσα από τα έθιμα ταφής όπου μεταδίδεται από άνθρωπο σε άνθρωπο και από γενιά σε γενιά ως στοιχείο πολιτισμού. Η θεμελιώδης ψυχική αναζήτηση του αγνώστου για το μετά θάνατον αλλά και η πολιτισμική αλληλουχία γεγονότων που ανά τα χρόνια εξελίσσεται εμπλουτίζουν συνεχώς με νέα στοιχεία και αρχαιολογικά δεδομένα των ταφικών πυρών που μελετώνται¹²⁷. Η ανάδειξη και επικράτηση της

¹²³ Ντούμας 2005, 20.

¹²⁴ Μελάς 1984, 174. Τα δείγματα αυτά προέρχονται από τη Λίνδο και την Κω, με ευρήματα οικιστικών και ταφικών καταλοίπων χρονολογημένα κατά τη Πρωτογεωμετρική περίοδο.

¹²⁵ Μελάς 1984, 175.

¹²⁶ Μελάς 1999, 19.

¹²⁷ Μελάς 1999, 27.

νεκρικής καύσης προέρχεται από τις ανάγκες και τα «πιστεύω» των ανθρώπων του παρελθόντος, με στοιχεία που αντλούνταν από τη νοοτροπία της κάθε εποχής. Η μεταφορά αυτών των καλά διατηρημένων στοιχείων γίνεται σταδιακά και αναμειγνύεται, μετατρέπεται και εξελίσσεται σε έναν νέο τρόπο σκέψης. Επομένως η αναζήτηση της βαθύτερης αιτίας -που οδήγησε τον προϊστορικό άνθρωπο στην πεποίθηση ότι η καύση των νεκρών είναι το μέσο της ύπαρξης μετά θάνατον- πρέπει να παρουσιασθεί μέσα από αρχέγονες αντιλήψεις. Εύλογο λοιπόν είναι ότι σε κάθε ανθρώπινη συμπεριφορά βρίσκονται οι πολιτισμικές συγκυρίες εκείνες που σε συνάρτηση με τις ψυχολογικές διαστάσεις, τα ήθη και τις επιταγές της εποχής, δημιουργούν ένα σύνολο δραστηριοτήτων. Ένα τέτοιο σύνολο είναι και η τελετή της πυράς. Τα στοιχεία που συλλέγονται από τα σύνολα αυτά και αναλύονται από τους ερευνητές και τους αρχαιολόγους καλύπτουν σφαιρικά όλη τη διαδικασία από τους πιθανούς λόγους της κατασκευής της, μέχρι και τις δράσεις που έγιναν μετά την ταφική πυρά.

1.νι. Μορφή- είδη καύσεων Προϊστορικοί- Ιστορικοί χρόνοι

Η μετάβαση του εθίμου από την προϊστορία στην ιστορία παρουσιάζει μια πιο συνεκτική δομή και ποικίλη σε πολλά μέρη του ελλαδικού κόσμου αλλά και στην Ευρώπη¹²⁸. Από την Υπομυκηναϊκή περίοδο (11^{ος} αι. π.Χ.) η μορφή των τάφων και η τυπολογία τους αρχίζει να διαφοροποιείται σε σύγκριση με τα προηγούμενα χρόνια και να εμπλουτίζεται σε σχέση με τα επόμενα¹²⁹. Κατά τα πρώτα χρόνια της ΠρΓ περιόδου στον ελλαδικό χώρο παρατηρείται εντατικοποίηση του εθίμου της καύσης, ενώ σε πολλές περιοχές αποτελεί και τον αποκλειστικό τρόπο όπως στην Αττική αλλά και στο Αιγαίο. Η επέκταση του εθίμου σταδιακά προχωρά και σε γνωστές θέσεις της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας¹³⁰. Προχωρώντας χρονικά στη μέση και ύστερη Γεωμετρική περίοδο φαίνεται η πορεία των δυο ταφικών τύπων να είναι κοινή¹³¹.

---

¹²⁸ Whitley 1983.

¹²⁹ Branigan 1998; Γαλλής 1980, 19-28.

¹³⁰ Garland 1985.

¹³¹ Young 1939.

Αντίθετα η παρουσία των καύσεων θα συνεχιστεί με μεγαλύτερη ένταση, μέχρι και την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου ως ο βασικός τύπος ταφής¹³².

Σε χώρες της κεντρικής Ευρώπης η παρουσία των καύσεων δηλώνεται χαρακτηριστικά με την ονομασία “*Halstatt Culture*”¹³³. Το χρονικό όριο του καλύπτει την πρώιμη εποχή του Σιδήρου (11^{ος} με 7^{ος} αι. π.Χ.) και πήρε την ονομασία του από τη σημερινή περιοχή Hallstatt της Αυστρίας. Η θέση αυτή απέδωσε μεγάλο αριθμό τάφων και χαρακτηρίζεται για τα σύνθετα εθιμοτυπικά που παρουσιάστηκαν ως προς την καύση των νεκρών.¹³⁴

Πιο συγκεκριμένα σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουν συλλεχθεί από τις αναφορές του Ομήρου αλλά και από τα ανασκαφικά δεδομένα οι μορφές καύσεων διακρίνονται σε τρεις, όπως μας τις παραθέτει ο Σταμπολίδης¹³⁵. Την απλή, τη σύνθετη και την εξαιρετική καύση. Η απλή έχει όλα τα βασικά δεδομένα μιας ταφικής πρακτικής καύσης όπως τα υπολείμματα καμένων και απανθρακωμένων ευρημάτων από στάχτη, κομμάτια ξύλου και ο τύμβος. Η σύνθετη καύση περιλαμβάνει τα στοιχεία της απλής σε συνδυασμό με δευτερεύοντα στοιχεία όπως τη συγκέντρωση των καμένων οστών, την αποθήκευσή τους και τα αναθήματα του νεκρού, με την τελετουργία του νεκρόδειπνου. Στην τρίτη εκδοχή η εξαιρετική καύση συμπεριλαμβανομένων όλων των παραπάνω, ο νεκρός συνοδεύεται επίσης και από ταφή ζώου κ.α.

Δυο κατηγορίες καύσεων που μπορούν ακόμη να διακριθούν σύμφωνα με την Σκαρλατίδου¹³⁶ είναι οι ταφικές πυρές εντός του νεκροταφείου και εκείνες που τελέστηκαν σε άλλο σημείο εκτός και μεταφέρθηκαν σε αυτό τα υπολείμματα αυτής. Η διαπίστωση αυτή βασίστηκε στα ίχνη καύσεως που στην πρώτη περίπτωση ήταν αρκετά έντονα και σε πυκνή στρώση, ενώ στη δεύτερη πιο ήπια και αραιή.

Πρώτα στάδια της διαδικασίας του εθίμου (όπως εμφανίζονται και στο νεκροταφείο του Κεραμεικού) εντοπίζονται σε λάκκους με ή χωρίς περίφραγμα αλλά

---

¹³² Μελάς 1999, 17.

¹³³ Μελάς 1999, 16.

¹³⁴ Μελάς 1999, 16. (Βλ. και παραπομπή 27) Η παρουσία του πολιτισμού έπεται του “*Urnfield Culture*” που διακρίνεται για τη χρήση τεφροδόχων αγγείων και αποτελεί το επόμενο στάδιο εξέλιξης του εθίμου.

¹³⁵ Σταμπολίδης 1999, 194; Σταμπολίδης 1996, 104.

¹³⁶ Σκαρλατίδου 1999, 334,7.

και απευθείας πάνω στο έδαφος¹³⁷ (ίσως πάνω σε πλινθιά).¹³⁸ Συνηθέστερα εντοπίζεται ορθογώνιος λάκκος όπου εσωτερικά υπήρχε μια ξύλινη κατασκευή από χοντρά ξύλα και κλαδιά. Πάνω σε αυτή τοποθετούνταν ο νεκρός σε ύπτια στάση μαζί με τα προσωπικά και τελετουργικά αντικείμενα. Αυτά μπορεί να είναι αγαπημένα είδη της καθημερινότητάς του, ενώ τα τελετουργικά αποτελούνται συνήθως από μικρά και μεγάλα αγγεία¹³⁹ για τοποθέτηση υγρών είτε μυροδοχείων, με έλαια, είτε οινοχόες και υδρίες για σπονδές και για το σβήσιμο της φωτιάς με νερό και κρασί¹⁴⁰. Το στρώμα καύσης που δημιουργείται μετά την πυρά έχει πάχος περίπου 0,10- 0,40μ. ¹⁴¹ Στη συνέχεια περισυνέλλεξαν τα εναπομείναντα προϊόντα της καύσης¹⁴² μαζί με τα καμένα υπολείμματα οστών (ανθρώπινων και ζωικών), κτερισμάτων και ξύλων.

Τα οστά συνήθως τα έπλεναν πριν τα τοποθετήσουν στις οστεοθήκες ή στα τεφροδόχα αγγεία μαζί με τα κτερίσματα. Τα ζωικά οστά ήταν δύσκολο να διαπιστωθεί εάν αποτελούσαν ανάθημα στο νεκρό ή ήταν μέρος των νεκρόδειπνων που ακολουθούσαν συνήθως της τελετής¹⁴³. Η ίδια ασαφής προσέγγιση προκύπτει και για την περίπτωση των θραυσμάτων αγγείων στο εσωτερικό των καύσεων. Αυτά χρησιμοποιούνταν και ως προσφορά στο νεκρό αλλά και ως σπονδή στους θεούς, ως τελετουργικό μέσο κατά τη διάρκεια των δείπνων. Πριν ή μετά την τελετή τα έσπαγαν και τα έριχναν μέσα στην πυρά ή και κατόπιν αυτής¹⁴⁴. Αναλόγως σε κάθε περίπτωση, τα όστρακα που εντοπίζονταν ήταν καμένα ολοσχερώς ή μερικώς ή και καθόλου¹⁴⁵. Στο μέσον ή στην άκρη της πυράς συχνά εντοπίζεται τεφροδόχο αγγείο πήλινο ή χάλκινο, στερεωμένο στον πυθμένα και σφραγισμένο με λίθο ή σώμα άλλου αγγείου¹⁴⁶. Στις περισσότερες περιπτώσεις πλησίον του λάκκου υπάρχει μικρή κοιλότητα εντός

¹³⁷ Σκαρλατίδου 1999, 335. Όπως στην περίπτωση των Άβδηρων όπου η έκταση που καταλάμβανε η πυρά ήταν μεγαλύτερη, με ακανόνιστο σχήμα και αμυδρά ίχνη καύσης.

¹³⁸ Σταμπολίδης 1999, 189.

¹³⁹ Οικονόμου 2014, 79.

¹⁴⁰ Μαραγκού 1999, 212. Σε αυτό ίσως να συνέβαλε και η παρουσία των λίθων στο εσωτερικό της στάχτης όπως συμβαίνει και σε παρόμοιες χτιστές καύσεις (Αττική, Θήρα, Νάξο); Σταμπολίδης 1994, 26.

¹⁴¹ Γαλλής 1980, 182.

¹⁴² Σταμπολίδης 1996, 138-141. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα και άλλων καύσεων εκτιμάται ότι η ένταση της φωτιάς κατά τη διάρκεια της τελετής κυμαίνεται από 300° στα πρώτα στάδια και φτάνει μέχρι και 800-900° C

¹⁴³ Μποσνάκης 1999, 254.

¹⁴⁴ Σκέρλου 1999, 263. Ρίψη ληκυθίων πιθανώς λόγω αποφυγής της δυσσομίας κατά την τελετή της πυράς.

¹⁴⁵ Σκαρλατίδου 1999, 337; Σταμπολίδης 1996, 126-132; Σταμπολίδης 1999, 191-3.

¹⁴⁶ Κοτταρίδη 1999, 361; Γαλλής 1980, 109-111; Kurtz- Boardman 1971, 57-8.

της οποίας πλέον εναπόθεταν τις προσφορές του νεκρού¹⁴⁷. Σταδιακά πριν τον 10^ο αι. π.Χ. η φαινομενικά επιμελημένη όψη του λάκκου διαφοροποιείται, αρχικά με την μετακίνηση των υλικών (που προαναφέρθηκαν) σε ένα σημείο του λάκκου χωριστά από τα οστά καλύπτοντας τον λάκκο καύσης με χτιστό τύμβο ή χώμα. Κατά τη περίοδο του 10^{ου} αι. π.Χ. τα όρια της κοιλότητας όπου γίνεται η τοποθέτηση του αγγείου περιορίζονται, καλύπτοντας αυστηρά περιμετρικά τη τροφοδόχο, ενώ εξωτερικά κατόπιν της κάλυψής του με χώμα τοποθετείται λίθος ως «σήμα»¹⁴⁸.

Από τα μέχρι τώρα δείγματα καύσεων αυτής της εποχής οι πρωτογενείς καύσεις ήταν αρκετά διαδεδομένες και ήταν αρκετά επιμελημένες. Σπάνιες είναι οι περιπτώσεις υπαρξής τροφοδόχων αγγείων πλησίον τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι υπάρχουν και περιπτώσεις που στην πρακτική της καύσης υπάρχουν και εναγικές πυρές. Αυτές συνήθως περιλαμβάνουν τα νεκρόδειπνα αφού εντοπίζονται απανθρακωμένα φρούτα και σπόροι αλλά και οστά μικρών ζώων.¹⁴⁹

Κατά την ΠρΓ περίοδο η πρακτική της καύσης εδραιώνεται και πλέον γνώριζαν πως κατασκευάζονται πιο αποτελεσματικές πυρές¹⁵⁰.

1.vi.i. Λάκκοι Καύσης

Η διαδικασία της αποτέφρωσης των νεκρών με τη πρακτική της καύσης γινόταν με τη δημιουργία κοιλοτήτων, ορυγμάτων ή λάκκων, τα οποία κατασκευάζονταν-λαξεύονταν πάνω στο έδαφος¹⁵¹. Τα είδη των ταφικών πυρών διακρίνονται σύμφωνα με τον Σταμπολίδη σε ατομικές ή πολλαπλές ταφικές πυρές, σε αποτεφρωτήρια και σε ταφικές καύσεις μέσα σε λάκκο ή όρυγμα, με λίθινη επένδυση ή χωρίς, αναλόγως του αριθμού των νεκρών. Η ατομική ή πολλαπλή πυρά διαφέρει αναλόγως του αριθμού των νεκρών που έχουν αποτεφρωθεί στη θέση αυτή. Η κάθε πυρά διενεργείται σε ένα λάκκο καύσης ή όρυγμα λαξευμένο ή απευθείας στο έδαφος. Εσωτερικά κατά περίπτωση υπάρχει λίθινη επένδυση, ενώ εντός της κοιλότητας εντοπίζεται το στρώμα στάχτης με

¹⁴⁷ Γαλλής Κ. 1980, 182. ; Kurtz- Boardman 1971, 57-8.

¹⁴⁸ Kurtz-Boardman 1971, 57-8; Μελάς 1999, 21. Το σήμα αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα την οριοθέτηση στην περίπτωση της ταφής, μπορεί και να είχε σκοπό τη διατήρηση του νεκρού στη θέση του.

¹⁴⁹ Ζαφειροπούλου 1999, 294,8 ; Ευσταθίου 1999, 317; Τρακοσοπούλου- Σαλακίδου 1999, 349. Αναφορές σε εναγικές πυρές στον ελληνικό χώρο.

¹⁵⁰ Musgrave 1993, 62

¹⁵¹ Εικ. 2-4, 9-14, Σαββοπούλου 1999, 172.

τα υπολείμματα της ξύλινης κατασκευής όπου με τα καμένα οστά και τα κτερίσματα παραμένουν *in situ* και στη συνέχεια η κοιλότητα καλύπτεται με τύμβο. Συμβατικά έχει δοθεί η ονομασία πρωτογενής καύση (*primary cremation*) στις πυρές που διαθέτουν αυτά τα επιμέρους χαρακτηριστικά. Στις περιπτώσεις των καύσεων (συνήθως σε πολλαπλές πυρές), όπου τα λείψανα και οι προσφορές τοποθετούνται στο τεφροδόχο αγγείο πλευρικά της καύσης, μετά την ολοκλήρωση της τελετής, δίνεται η ονομασία δευτερογενείς καύση (*secondary cremation*)¹⁵², αλλιώς χώρος αποτεφρωτηρίου¹⁵³.

Κατά τα Μυκηναϊκά χρόνια η παρουσία καύσεων γενικότερα είναι σποραδική σε όλη την επικράτεια, επομένως και μη αντιπροσωπευτική. Μετέπειτα και κυρίως κατά τους Γεωμετρικούς χρόνους το έθιμο αυτό παρουσιάζεται με αυξημένα ποσοστά από κάθε άλλη περίοδο. Πλέον οι λάκκοι είναι πιο επιμελημένοι και σε πολλές περιπτώσεις τους δίνεται σχήμα όπως ορθογώνιο. Εσωτερικά σταδιακά διαφοροποιούνται και από απλοί λαξευτοί επενδύονται με πέτρες¹⁵⁴.

Οι αρχικές μορφές των λάκκων καύσης των πρώτων προϊστορικών χρόνων παρουσιάζουν στοιχεία πρόχειρης κατασκευής. Στην πλειοψηφία τους ήταν λαξευμένοι σε σκληρό έδαφος, κυκλικού, ελλειψοειδούς ή και ορθογώνιου σχήματος¹⁵⁵. Κατά κύριο λόγο το σχήμα που επικρατεί είναι μέχρι και τους ιστορικούς χρόνους είναι το κυκλικό και το ορθογώνιο. Ωστόσο υπάρχουν και περιπτώσεις κυρίως στην περιοχή των Δωδεκανήσων όπου το σχήμα τους έχει τη μορφή «χιαστού»¹⁵⁶. Αυτό αποτελεί μια αξιοσημείωτη ιδιομορφία των μέχρι τώρα γνωστών λάκκων καύσης. Στα ανώτερα στρώματα ήταν επικαλυμμένοι συνήθως με χτιστό τύμβο¹⁵⁷ (είτε με σωρούς από πέτρες), ή κατασκευή ενώ άλλοι είναι σκεπαστοί με βραχώδη στέγη πχ. εντός μιας σπηλιάς¹⁵⁸.

---

¹⁵² Τρακοσοπούλου- Σαλακίδου 1999, 349 οι δευτερογενείς καύσεις της Ακάνθου παρουσιάζουν ιδιομορφία καθώς αντί των τεφροδόχων αγγείων συγκεντρώνουν τα υπολείμματα σε μικρή έκταση στην επιφάνεια του εδάφους.

¹⁵³ Σταμπολίδης 1999, 196. Η πιο σωστή ονομασία των δευτερογενών καύσεων στις περιπτώσεις των πολλαπλών καύσεων είναι –αποτεφρωτήριο-.

¹⁵⁴ Παπαχριστοδούλου 1977, 9.

¹⁵⁵ Εικ. 3

¹⁵⁶ Μποσνάκης 1999, 223.

¹⁵⁷ Σαββοπούλου 1999, 173. Όπως στην περίπτωση των τύμβων του Γυναικόκαστρου του 4^{ου} αι. π.Χ. και στον Αλμυρό Βόλου.

¹⁵⁸ Πατσιαδά 2013, 51,74; Γαλλής 1980, 26. όπως αναφέρει ο Blegen η στρώση καμένου χώματος πάνω από το δάπεδο ίσως να υποδηλώνει την ύπαρξη ιερού εντός της σπηλιάς, όπου γίνονταν θυσίες.

Ο τύμβος αποτελεί μια υποκατηγορία των λάκκων καύσης καθώς η κάλυψη των λάκκων διέφερε σε κάθε περίπτωση¹⁵⁹. Οι τύμβοι μπορεί να καλύπτουν υπέργεια¹⁶⁰ ή υπόγεια ενταφιασμούς και καύσεις, ενώ μπορεί να διαθέτει έναν¹⁶¹ ή και περισσότερους νεκρούς. Το μέγεθος επίσης ποικίλη ανάλογα με τον αριθμό των ταφών. Η κάλυψη μπορεί να αποτελείται από χτιστή κατασκευή με πρόχειρη τοποθέτηση λίθων –όπως στους προϊστορικούς χρόνους αλλά και πιο επιμελημένη σχηματίζοντας θόλο κατά τους ιστορικούς και έπειτα χρόνους. Παράλληλα ωστόσο υπάρχουν και περιπτώσεις όπου για την κάλυψη χρησιμοποιείται μόνο συσσώρευση χώματος¹⁶². Εσωτερικά του τύμβου μπορεί να είναι κατασκευασμένος χτιστός τάφος, καύση ή οριοθετημένο με περίβολο σύνολο τάφων. Η εμφάνισή τους ξεκινά από τα πρώτα χρόνια της Πρωτοελλαδική II περιόδου κυρίως στην Β. Ελλάδα¹⁶³ και χρησιμοποιούνται μέχρι και τον 8^ο αι.π.Χ. Συγκεκριμένα κατά την εποχή του Σιδήρου η πρακτική της καύσης είναι εκείνη που συνοδεύεται περισσότερο με τα νεκροταφεία τύμβων. Σταδιακά τους επόμενους αιώνες η πρακτική των ενταφιασμών σε τύμβους αυξάνεται με ίση ή και μεγαλύτερη αριθμητικά παρουσία. Στις περιπτώσεις αυτού του τύπου οι λάκκοι που καλύπτονταν είτε με πέτρες είτε με χώμα το ύψος τους ξεπερνούσε το 1μ.

Εσωτερικά οι λάκκοι καύσης συνήθως ήταν αβαθή λαξεύματα επιμήκους ή κυκλικού σχήματος¹⁶⁴ και υπήρχε στρώμα καύσης (πάχους 0,10 με 0,20 μ.) με κάρβουνα, καμένα τμήματα οστών (ανθρώπινων ή και ζωικών) καθώς και κτερισμάτων.¹⁶⁵ Το στρώμα καύσης υποδηλώνει την προϋπόθεση ύπαρξης πυράς. Ο νεκρός συνήθως τοποθετούνταν σε ξύλινη κλίνη και περιμετρικά τοποθετούνταν τα αναθήματα. Στη συνέχεια και αναλόγως της έντασης και της δύναμης που αναπτυσσόταν, η πυρά έκαιγε ολοσχερώς το νεκρό σώμα ή παρέμεναν κάποια

---

¹⁵⁹ Εικ. 4

¹⁶⁰ Μαραγκού 1999, 220.

¹⁶¹ Ανδρόνικος 1968, 115-9. Όπως στη περίπτωση της Βεργίνας με τους Μακεδονομάχους

¹⁶² Σαββοπούλου 1999, 179.

¹⁶³ Σαββοπούλου 1999, 179. Περιπτώσεις τύμβων απαντώνται στη Χαλκιδική και τη Δράμα κατά την Εποχή του Χαλκού, ενώ στα επόμενα χρόνια η χρήση του εξαπλώνεται στην υπόλοιπη Μακεδονία, Θράκη (στη θέση αυτή ο τρόπος ταφής συνεχίζεται μέχρι και τον 2^ο αι.π.Χ.), Ήπειρο και Σέρρες (όπου η πρακτική της καύσης υπερτερεί στη θέση Αμφίπολη).

¹⁶⁴ Φαρμακίδου 1999, 324. Συνηθέστερα ο ορθογώνιος τύπος του λάκκου παρατηρούνταν σε ενταφιασμούς, οι ελλειψοειδής ή σχεδόν ελλειψοειδής για καύσεις και οι λάρνακες κυκλικού σχήματος για τα αγγεία.

¹⁶⁵ Μαραγκού 1999, 208 ;Σαββοπούλου 1999, 171-2; Γαλλής 1980, 22-4. Ως προς τα κτερίσματα γίνεται λόγος για όστρακα αγγείων, λίθινα εργαλεία όπως λεπίδες πυριτόλιθου, καθώς και λίθινες χάντρες σύμφωνα με τον Blegen.

υπολείμματα αυτών. Μετά τη τελετή τα υπολείμματα αυτά είτε τα άφηναν στο σημείο της καύσης, είτε τα συνέλεγαν και τα εναπόθεταν σε τεφροδόχα αγγεία¹⁶⁶. Στη συνέχεια τα τοποθετούσαν δίπλα στη πυρά ή τα μετέφεραν σε άλλο σημείο του νεκροταφείου¹⁶⁷. Σε άλλη περίπτωση τα κατάλοιπα της καύσης τα μετέφεραν σε δευτερεύουσα τοποθεσία (λάκκος σε χρήση οστεοφυλάκιου)¹⁶⁸.

Επίσης μια σημαντική διαφοροποίηση αναφορικά με τους λάκκους καύσης είναι και αυτή που απαντάται στα Δωδεκάνησα και συγκεκριμένα σε Ρόδο και Κω¹⁶⁹. Η βασική τους διαφορά εντοπίζεται στον σχηματισμό της πυράς πέρα από τα συνηθισμένα. Το εγγεγραμμένο «χιαστό» σχήμα αποτελείται από δυο βασικούς άξονες μέσα σε ορθογώνιο περίγραμμα¹⁷⁰, οι οποίοι συγκλίνουν στο μέσον. Το κεντρικό τους τμήμα αποτελεί και την κύρια κοιλότητα της πυράς. Σε ορισμένες περιπτώσεις ο πυθμένας της κεντρικής αύλακας ήταν επιμελημένος με βοτσαλωτό δάπεδο¹⁷¹. Στις άκρες των αξόνων υπήρχαν εκατέρωθεν μικρές κοιλότητες¹⁷² που πιθανώς να χρησίμευαν ως αεραγωγοί για καλύτερη καύση,¹⁷³ για την στήριξη της κλίνης¹⁷⁴ ή για την εναπόθεση των κτερισμάτων, τα οποία στις περισσότερες περιπτώσεις τοποθετούνταν εκεί πριν από τη καύση. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι καύσεις αυτές αποτελούν ένα πολύ μικρό ποσοστό ατομικών, πρωτογενών Πρωτογεωμετρική και Γεωμετρική που δεν διαθέτουν τεφροδόχο αγγείο¹⁷⁵. Ο ιδίομορφος αυτός τύπος του εθίμου πιθανολογείται να ξεκίνησε από το νησί της Κω και να επηρέασε τα γειτονικά όπως τη Ρόδο.¹⁷⁶

Κατά την Αρχαϊκή περίοδο οι λάκκοι καύσεων διατηρούν τα βασικά χαρακτηριστικά τους. Ορθογώνιο ή ελλειψοειδές σχήμα πλέον σπάνιο το κυκλικό. Σε αρκετές περιπτώσεις οροθετούνταν με τη κατασκευή περιβόλου και συνήθως είχαν τέλεια καύση. Η ρίψη τελετουργικών αγγείων διατηρείται ως έχει. Κατά κύριο λόγο οι πυρές ήταν πρωτογενείς και μετά το τέλος της πρακτικής ο λάκκος καλυπτόταν με

¹⁶⁶ Εικ. 2-3

¹⁶⁷ Kurtz-Boardman 1971, 52-3.

¹⁶⁸ Γαλλής 1980, 41.

¹⁶⁹ Εικ. 9-14.

¹⁷⁰ Γρηγοριάδου- Γιαννικουρή- Μαρκέτου 1999, 375.

¹⁷¹ Ζαφειροπούλου 1999, 292. Το ίδιο συμβαίνει και με τη περίπτωση ορισμένων καύσεων στην Νάξο.

¹⁷² Kubler 1943, 83. Παρόμοια περίπτωση και στο νεκροταφείο του Κεραμεικού της ίδιας περιόδου.

¹⁷³ Ομοίως και στην περίπτωση της Ακάνθου

¹⁷⁴ Kinch 1914, 53-55; Coldstream 1977, 250.

¹⁷⁵ Μπосνάκης 1999, 223-4,250-1; Σκέρλου 1999, 259-260.

¹⁷⁶ Σκέρλου 1999, 279.

χώμα ή πέτρες¹⁷⁷. Στα Κλασικά χρόνια η διαμόρφωση των λάκκων παραμένει ίδια σε γενικές γραμμές, με ορθογώνιο σχήμα, εσωτερική πατούρα¹⁷⁸ και χωριστή αύλακα για την τοποθέτηση των τεφροδόχων.

Μια άλλη κατηγορία είναι οι ταφικοί περίβολοι¹⁷⁹. Αυτοί ήταν κατασκευές κτιστές ή λαξευτές, που περιλάμβαναν ολόκληρα ταφικά συγκροτήματα και διαμορφώνονται σε υποκατηγορίες. είτε με απλή λιθοδομή, είτε πιο δύσκολη και επιμελώς διαμορφωμένη όψη. Συνήθως αποτελούσαν ορθογώνια κτίσματα με λίγες σειρές λαξευμένων λίθων, σαν μικρά τοιχάρια, τα οποία συνήθως δεν είχαν επίστεψη. Οι απλοί περίβολοι ήταν κλειστή κατασκευή περικλείοντας περιμετρικά τους τάφους με τις θήκες στο πλάι (ομοίως με προηγούμενως). Οι περίβολοι αυτοί διέθεταν μικρό ή και μεγάλο αριθμό τάφων (οικογενειακά ή εκτεταμένα νεκροταφεία αντίστοιχα) είτε τεφροδόχα αγγεία οριοθετώντας ένα χώρο ή μια αυλή. Υπάρχουν δείγματα περιβόλων της Νεολιθικής εποχής με πιο πρόχειρη κατασκευή με πέτρες¹⁸⁰, ενώ μεταγενέστερα¹⁸¹ η κατασκευή τους είναι σαφώς πιο επιμελημένη με λαξευτούς ή μη λίθους και τη χρήση διαφορετικών πετρωμάτων. Η περίμετρος αυτών ποικίλη ανάλογα με το μέγεθος και τον αριθμό των τάφων ή των αγγείων που περιέκλειαν. Είθισται το κατώτερο στρώμα του δαπέδου να καλύπτεται με φερμένο χώμα και όχι απευθείας στο φυσικό έδαφος.¹⁸² Εξωτερικά των περιβόλων απαντώνται περιπτώσεις όπου εντοπίζονται κτερίσματα (;) ή τελετουργικά αγγεία¹⁸³. Συνήθως οι ταφικοί περίβολοι που διέθεταν πολλαπλές ταφές οι νεκροί που τοποθετούνταν είχαν συγγενικούς δεσμούς μεταξύ τους¹⁸⁴ ή ήταν μέλη της ίδιας κοινωνικής ομάδας.

Με τον όρο ταφικά περιφράγματα εννοείται η οριοθέτηση ενός ή περισσότερων τάφων σε συγκεκριμένο χώρο, χωρίς ωστόσο να είναι ξεκάθαρο εάν ο χώρος αυτός είχε προετοιμαστεί για τη τελετή της καύσης ή κατασκευάστηκε κατόπιν αυτής¹⁸⁵. Η

¹⁷⁷ Ευσταθίου 1999, 307-8.

¹⁷⁸ Δηλαδή επένδυση είτε με πέτρες και πλάκες είτε με επιμελημένη όψη λαξευτών παρειών.

¹⁷⁹ Kurtz- Boardman 1971, 110, 244-246; Ευσταθίου 1999, 306; Μαραγκού 1999, 218; Ζαφειροπούλου 1999, 285,290; Τρακοσοπούλου- Σαλακίδου 1999, 352; Σταμπολίδης 1994, 28; Σταμπολίδης 1999, 189. Παραδείγματα από διάφορες περιοχές ; Πατσιαδά 2013, 59. Στη ροδιακή αρχιτεκτονική συναντάμε αυτό το μοτίβο κυρίως στα τελευταία χρόνια της Ύστερης Ελληνιστικής περιόδου.

¹⁸⁰ Γαλλής 1982, 112. Όπως στη περιοχή της Σουφλίου στη Θεσσαλία.

¹⁸¹ Kurtz- Boardman 1994, 46; Σαββοπούλου 1999, 170. Όπως στην περίπτωση των τύμβων του Γυναικόκαστρου στο Κιλκίς του 4^{ου} αι. π.Χ.

¹⁸² Σαββοπούλου 1999, 170-1.

¹⁸³ Ζαφειροπούλου 1999, 289.

¹⁸⁴ Ζαφειροπούλου 1999, 292.

¹⁸⁵ Ζαφειροπούλου 1999, 287.

παρουσία περισσότερων από μια καύσεων πιθανώς υποδηλώνει ότι δημιουργήθηκε εκ των υστέρων, καθώς είναι πρακτικά δύσκολο να καθοριστεί εξ αρχής πόσος χώρος θα καταληφθεί ώστε να συμπεριληφθούν όλες οι ταφές στη θέση που τους αναλογεί. Η διαμόρφωση των περιφραγμάτων αυτών που έχει εντοπιστεί διαφέρει μορφολογικά ανά περιοχή και περίοδο. Η συνήθης διάταξη περιλαμβάνει σειρές αργών, ηργασμένων λίθων με επιμελημένη όψη. Η διάρκεια χρήσης του τρόπου αυτού τέλεσης του εθίμου της πυράς ξεκινά περίπου από το 870 π.Χ. και προχωρά μέχρι και τα πρώτα χρόνια του 7^{ου} αι.π.Χ. σύμφωνα με τη χρονολόγηση που εκτιμήθηκε από τα κτερίσματα των τάφων¹⁸⁶.

Οι περίβολοι με υπέργεια πόδια-βάθρα απαντώνται κυρίως σε θαλαμωτούς τάφους, πάλι με θήκες στο πλάι ενώ πάνω από τους τάφους τα σήματα που τοποθετούνταν λαξούνταν δίνοντας μορφή. Τέτοια σχήματα είναι πόδια ξεχωριστά ή ενωμένα σε βάθρο, με διακοσμητικά στοιχεία. Παρόμοιας μορφής είναι και οι περίβολοι με υπέργεια εξέδρα¹⁸⁷. Η βασική διαφορά με την προηγούμενη μορφή είναι ότι στη θέση του ποδιού υπάρχει πειόσχημη ή τετράγωνη εξέδρα όπου εσωτερικά περιέκλειαν λαξευτό τάφο¹⁸⁸. Καθώς ο τύπος αυτός εξελίσσεται με τους αιώνες και προχωρώντας προς την Αρχαϊκή περίοδο οι κατασκευές γίνονται ολοένα και πιο αξιοθαύμαστες. Οι ταφικές κατασκευές με επιτύμβιο βωμό πρόκειται μάλλον για κατασκευές παρόμοιες με αυτές των γνωστών περιβόλων και των περιφραγμάτων, με τη διαφορά ότι στο ανώτερο σημείο τους διέθεταν επιτύμβιο βωμό¹⁸⁹. Συνήθως απευθυνόταν πιθανώς σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα λόγω της περίπλοκης και δαπανηρής κατασκευής τους.

1.vi.ii. Αποτεφρωτήρια

---

¹⁸⁶ Σταμπολίδης 1999, 189-90. Χαρακτηριστικό παράδειγμα της πρακτικής αυτής του εθίμου εντοπίζεται στην αρχαία Ελεύθερνα στη Κρήτη.

¹⁸⁷ Πατσιαδά 2013, 69; Σαββοπούλου 1999, 171.

¹⁸⁸ Σαββοπούλου 1999, 171; Πατσιαδά 2013, 68-70. Παρόμοια παραδείγματα και στη Θάσο με ταφικά κτίσματα τύπου Π

¹⁸⁹ Ευσταθίου 1999, 313-4. Κυβόλιθος ή και οικίσκος εναλλακτικά. Παρόμοιες περιπτώσεις οικίσκων εντοπίζονται σε νεκροταφεία της Θήρας και αποτελούν μοναδική ιδιαιτερότητα, τα οποία χρησίμευαν πιθανώς ως θήκη προσφορών.

Μια άλλη πιθανή μορφή του εθίμου της καύσης των νεκρών που παρατηρείται στον ελλαδικό χώρο¹⁹⁰ είναι τα αποτεφρωτήρια. Η διαδικασία κατασκευής των πρώτων αποτεφρωτηρίων δεν είχε μεγάλες διαφοροποίηση από τους μέχρι τώρα γνωστούς λάκκους καύσης. Αυτοί κατά τους πρώιμους χρόνους αποτελούν επίσης αυλακώσεις πυράς, ωστόσο η χρήση του χώρου ίσως δεν γινόταν μια φορά μόνο αλλά με επάλληλες χρήσεις με πάνω από δυο πυρές. Η διαπίστωση αυτή έγκειται στο γεγονός ότι διαπιστώνονται διαφορετικά στρώματα ταφικών πυρών με τα λείψανα και τα υπολείμματα από κάρβουνα, κτερίσματα και οστράκων να ανήκουν σε διαφορετικές φάσεις. Παράλληλα λόγω των επάλληλων καύσεων τα τοιχώματα των αυλακώσεων στα πλάγια τοιχώματα του λάκκου έχουν έντονα πυρακτωμένο χρώμα, γεγονός που δείχνει την συχνή χρήση της θέσης. Η λεγόμενη αυτή «πατούρα» όπως ονομάστηκε στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν κατασκευασμένη από πλιθιά πρόχειρα φτιαγμένα, τα οποία δημιουργούσαν ένα πλαίσιο περιμετρικά της πυράς. Σε δείγματα περιφραγμάτων ταφικών καύσεων η λίθινη κάλυψη στην εσωτερική πλευρά διατηρούσε στωματογραφικά σημάδια των πυρών που συντελέστηκαν με υπολείμματα αυτών σε σημεία¹⁹¹. Εσωτερικά γινόταν διάνοιξη μιας εκτεταμένης περιοχής σε βάθος, δημιουργώντας κοιλότητα και στη συνέχεια όπως μας εξηγεί ο Γαλλής εναπόθεταν τα ξύλα έτσι ώστε να δημιουργηθεί έντονη φωτιά. Η τοποθέτηση του νεκρού γινόταν οριζόντια και αναλόγως της έντασης της φωτιάς υπήρχε τέλεια ή ατελής καύση. Κατόπιν της τελετής τα εναπομείναντα οστά και κτερίσματα μεταφέρονταν σε άλλο σημείο για αποθήκευση¹⁹².

Η κτέριση των πολλαπλών καύσεων ή αποτεφρωτηρίου είναι ακαθόριστη χρονολογικά καθώς δεν είναι σαφές εάν ένα κτερίσμα ανήκει σε μια ή περισσότερες ταφές αλλά και σε ποια περίοδο ανήκει. Επίσης ένας ακόμη προβληματισμός που προκύπτει αφορά στο διαχωρισμό των υπολειμμάτων της κάθε πυράς αλλά και στη διάκριση μεταξύ των δυο φύλων που μπορεί να συνυπάρχουν. Η κτερισματική διαφοροποίηση στο ερευνητικό κομμάτι δίνει μερικά μη επιβεβαιωμένα αποτελέσματα, τα οποία ίσως να καθορίζουν το φύλο του νεκρού όπως όπλα και

¹⁹⁰ Τα πιο γνωστά δείγματα βρίσκονται σε Θεσσαλία κατά τους προϊστορικούς χρόνους, ενώ μεταγενέστερα στην Κρήτη κατά τους Γεωμετρικούς χρόνους.

¹⁹¹ Σταμπολίδης 1999, 190-1.

¹⁹² Παρόμοια διαδικασία με αυτή των λάκκων καύσεως

κοσμήματα¹⁹³. Ωστόσο η ύπαρξή τους παρουσιάζεται με επιφύλαξη καθώς δεν είναι αποδεδειγμένη η συνεχόμενη χρήση τους λόγω έλλειψης σε επαρκή δεδομένα.¹⁹⁴

Μια περίπτωση αποτεφρωτηρίου ή αλλιώς *crematorium*¹⁹⁵ συναντάται στην Αμαθούντα της Κύπρου κατά τη Κυπροαρχαϊκή περίοδο. Σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα εντοπίστηκε ένα αρχιτεκτονικό οικοδόμημα, ορθογώνιου σχήματος όπου εσωτερικά υπήρχε πυρά με επάλληλες στρώσεις στάχτης καθώς και ένας ναός μικρός, με υπαίθριο κυκλικό τέμενος και βωμό εσωτερικά για τις προσφορές και τις επιμέρους τελετουργικές πρακτικές.

1.vi.ii. Τεφροδόχα Αγγεία

Τα πρώτα τεφροδόχα αγγεία στον ευρωπαϊκό κόσμο εντοπίστηκαν κατά τα 1500 π.Χ. Επιβεβαιωμένες περιπτώσεις τέτοιων αγγείων συναντάμε σε περιοχές με έκταση από Αυστρία μέχρι Σλαβονία. Κατά την περίοδο της Χαλκοκρατίας μέχρι και την Εποχή του Σιδήρου σε πολλές περιοχές της Ευρώπης η εξάπλωση του εθίμου επεκτείνεται από τη νότια Μεσόγειο έως και τα βόρεια της Γαλλίας¹⁹⁶. Η εντατικοποίηση της χρήσης των τεφροδόχων μετά από την ανάπτυξη εξολοκλήρου νεκροταφείων τεφροδόχων αγγείων, είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός ολόκληρου πολιτισμού από τα οποία πήρε και το όνομά της ως “*Urnfield Culture*”¹⁹⁷. Στον ελληνικό ωστόσο κόσμο η αποσπασματική χρήση του εθίμου της καύσης μέσα σε τεφροδόχα αγγεία και η μη επαρκής πληροφόρηση (τουλάχιστον κατά τα πρώτα χρόνια εμφάνισής τους) για την επιβεβαίωση αυτής της θεώρησης δημιουργεί προβληματισμό για την υιοθέτησή της¹⁹⁸.

Εντός συνόρων κατά τη Νεολιθική περίοδο εντοπίστηκαν στα βόρεια και συγκεκριμένα στη Σουφλί (περιοχή Μαγούλα και Πλατειά Μαγούλα Ζάκρου). Ήταν μετρίου μεγέθους και είχαν χαρακτηριστικά γνωρίσματα της περιόδου με τη μέθοδο

¹⁹³ Σταμπολίδης 1999, 195.

¹⁹⁴ Γαλλής 1980, 41. Σαββοπούλου 1999 σ. 172 Όπως και στο Γυναικόκαστρο στο Κιλκίς οι επαναλαμβανόμενες πυρές που έλαβαν μέρος θα μπορούσε να θεωρηθεί ίσως αποτεφρωτήριο, χωρίς ωστόσο άλλες αποδείξεις πέραν των διαφορετικών ευρημάτων.

¹⁹⁵ Χρήστου 1999, 203-4.

¹⁹⁶ Μελάς 1999, 16. Σε χώρες της υπόλοιπης Ευρώπης όπως Ουγγαρία, Ρουμανία, Βανάτο, Σικελία και Πολωνία την ίδια περίοδο της πρώιμης Χαλκοκρατίας, συναντάμε περιπτώσεις καύσεων.

¹⁹⁷ Μελάς 1999, 16. Η ακριβής χρονολόγηση καλύπτει την περίοδο από το 1300-750 π.Χ. κατά τα τέλη της ΥΕΧ και αναφέρεται στις περιοχές της κεντρικής Ευρώπης, με κύριο χαρακτηριστικό τη καύση νεκρών μέσα σε τεφροδόχο αγγείο.

¹⁹⁸ Σαββοπούλου 1999, 172. Ο αριθμός τους έφτανε τα 542 αγγεία.

της εγχάρακτης τεχνικής και γραμμικά μοτίβα. Το σχήμα τους ήταν αμφικωνικό, μερικά διέθεταν λαβή και άλλα όχι. Σύμφωνα με τον Biesantz υπάρχει διαχωρισμός στις φάσεις της Νεολιθικής ακολουθώντας αυστηρά τοπικούς ρυθμούς αγγειοπλαστικής.¹⁹⁹ Συμπερασματικά από τον ίδιο διαπιστώνεται ότι τα τεφροδόχα αγγεία θάβονταν μέσα σε λάκκους²⁰⁰ τους λεγόμενους «λακκοειδής τάφους»²⁰¹.

Η χρήση των τεφροδόχων αγγείων συνεχίζει με πιο ήπια παρουσία και κατά την ύστερη Πρωτογεωμετρική περίοδο καθώς και κατά την πρώιμη Γεωμετρική στη Θεσσαλία και στο νησί της Ρόδου, συγκεκριμένα στο νεκροταφείο της Ιαλυσού²⁰². Μεταγενέστερα δείγματα από την Ύστερογεωμετρική και Αρχαϊκή εποχή τεφροδόχων αγγείων έχουμε σε μεγάλο αριθμό από το Κιλκίς και την Αμαθούντα της Κύπρου²⁰³. Η επανατοποθέτηση των υπολειμμάτων των πυρών στα ταφικά αγγεία συνοδεύεται συνήθως με προσφορές, ενώ από αναλύσεις των οστών διαπιστώνεται η ύπαρξη οστών και ενήλικων και βρεφών όσο και ζωικών οστών. Αξίζει να σημειωθεί ότι υπάρχουν και δείγματα όπου ένα αγγείο συγκεντρώνει οστά πάνω από δύο νεκρών. Η ερμηνεία αυτής της πρακτικής δεν είναι βέβαιη καθώς μπορεί να προέρχονται από πολλαπλή καύση αλλά μπορεί απλά να συνυπήρχαν στην ίδια τεφροδόχο. Στην πλειοψηφία τους οι οστεοθήκες που περιείχαν τα οστά των καύσεων ήταν επιμελώς τοποθετημένα και κατά κύριο λόγο καθαρισμένα μέσα από μια διαδικασία πλυσίματος που ακολουθούνταν μετά την ταφή²⁰⁴.

Η περίπτωση των τεφροδόχων αγγείων είναι ιδιαίτερη καθώς δεν υπάρχουν επιβεβαιωμένα αρχαιολογικά δεδομένα που να αποδεικνύουν την ύπαρξη πυράς στο εσωτερικό τους. Ωστόσο υπάρχει και η περίπτωση του νεκροταφείου της Αστυπάλαιας, όπου βρέθηκαν πυρές εντός πήλινων, άβαφων λαρνάκων²⁰⁵. Το πιο πιθανό είναι να λειτουργούσαν ως δευτερογενής καύση για τη συγκέντρωση των υπολειμμάτων της

¹⁹⁹ Γαλλής 1980, 27. Ρυθμός Λάρισας. Παράλληλα γίνεται αναφορά και σύγκριση με επιρροές από βαλκανικές χώρες με παρόμοια ευρήματα.

²⁰⁰ Whitley 1991, 116 Κεραμεικός ΠρΓ καύσεις σε αμφορέα στο κέντρο του λάκκου

²⁰¹ Πατσιαδά 2013, 50; Kurtz- Boardman 1971, 52-7.

²⁰² Γαλλής 1980, 191; Πατσιαδά 2013, 50-1, 53. Στη Ρόδο η παρουσία τους σε νεκροταφεία γίνεται κατά την Ύστερη Κλασική περίοδο και τους πρώτους Ελληνιστικούς χρόνους.

²⁰³ Χρήστου 1999, 203 ; Σαββοπούλου 1999, 173-4. Παρόμοια δείγματα τεφροδόχων υπάρχουν στη Καρχηδόνα, Θάρος, Τύρο και στη Σαρδηνία.

²⁰⁴ Σταμπολίδης 1996, 99; Ζαφειροπούλου 1999, 296. Μια τέτοια περίπτωση είναι και αυτή των θηκών του Γεωμετρικού νεκροταφείου της Πάρου, το «πολυάνδριο» όπως ονομάστηκε.

²⁰⁵ Φαρμακίδου 1999, 327. Αυτός ο τύπος καύσεων χρονολογείται κατά τους Αρχαϊκούς με Ελληνιστικούς κυρίως χρόνους.

πρωτογενούς πυράς. Παρόλα αυτά τα αγγεία αυτά πολλές φορές τα συνόδευαν και άλλα αναθηματικά αντικείμενα είτε εντός είτε εκτός του λάκκου²⁰⁶ με τη χρησιμότητα αναθηματική ή συμβολική- θρησκευτική. Συνήθως μικρότερα αγγεία όπως «μικκύλα» καθώς και προσωπικά είδη του νεκρού²⁰⁷.

Πέρα από τον εντοπισμό τεφροδόχων σε λάκκους υπάρχουν και περιπτώσεις από ταφικούς τύμβους²⁰⁸ ο μεγάλος αριθμός των αγγείων που εντοπίστηκαν είναι αντιπροσωπευτικός ως προς τη μορφή και τη κατασκευή τους. Το στόμιο τους έκλινε με μικρότερο αγγείο για σφράγιση (όπως στην περίπτωση της θέσης Σουφλί της Νεολιθικής εποχής)²⁰⁹. Εξωτερικά και περιμετρικά των αγγείων υπήρχε χτιστός περίβολος για προστασία και εσωτερικά των περιβόλων χτιστή θήκη τετράγωνου ή κυκλικού σχήματος, με αργούς λίθους. Κατόπιν της τοποθέτησης των αγγείων μέσα στις θήκες καλύπτονταν με χώμα δημιουργώντας τύμβο.

Διαφορετικής τοποθέτησης ταφικών αγγείων είναι και η περίπτωση της κατασκευής εξεδρών. Τα αγγεία τοποθετούνταν στις τρεις γωνίες με τέτοιο τρόπο ώστε οι πλάκες που κάλυπταν το στόμιό τους να δημιουργούν επιφάνεια – εξέδρα.²¹⁰ Ενδιαφέρον επίσης προκαλεί και η περίπτωση της συνύπαρξης και των τριών πρακτικών ταφής με ενταφιασμό, καύση και τεφροδόχα αγγεία στην ίδια θέση²¹¹.

Οι κατηγορίες των λάκκων που έχουν εντοπιστεί διακρίνονται σε απλούς λαξευτούς θαλαμωτούς, καμαροσκεπείς ή κτιστούς καμαροσκεπείς λαξευτούς θαλάμους²¹². Η διαμόρφωσή των απλών θαλαμωτών δεν ακολουθούσε συγκεκριμένη αρχιτεκτονική, μπορεί να ήταν υπόγειοι ή και υπέργειοι, ενώ μπορεί να ήταν επίπεδοι ή θαλαμωτοί στο ανώτερο σημείο τους. Οι υπέργειοι συνήθως γίνονταν σε λαξευτό άνδηρο, ενώ τα επιτάφια μνημεία κατασκευάζονταν σε λαξευτές επιφάνειες ή λαξευτές εσοχές. Αντίθετα οι καμαροσκεπείς ήταν πιο επιμελημένοι αρχιτεκτονικά, με διάφορες

²⁰⁶ Kurtz-Boardman 1971, 52-3.

²⁰⁷ Σαββοπούλου 1999, 173-4; Χρήστου 1999, 202. Αυτά μπορεί να είναι κοσμήματα, όπλα, πήλινα αντικείμενα, αγγεία κ.α. τα οποία σπάνια είχαν ίχνη καύσης, συνήθως τοποθετούνταν κατόπιν της καύσης, μέσα είτε έξω από το τεφροδόχο αγγείο.

²⁰⁸ Χρήστου 1999, 201,4; Σαββοπούλου 1999, 170. Στη θέση Αμαθούντα της Κύπρου κατά την κυπροαρχαϊκή περίοδο, αλλά και αυτή του Γυναικόκαστρου στο Κυκλίκ της περιόδου ΥΕ ΙΙΙΓ μέχρι 9^ο αι.π.Χ.

²⁰⁹ Κοτταρίδη 1999, 361. Παραδείγματα από τους τύμβους των Αιγών

²¹⁰ Σαββοπούλου 1999, 171.

²¹¹ Χριστακοπούλου 1999, 157.

²¹² Πατσιαδά 2013, 71,4-5,9,81. Η παρουσία των τύπων αυτών τάφων παρουσιάζονται στα τέλη των Κλασικών χρόνων αλλά και στα πρώτα Ελληνιστικά.

εναλλαγές στους σχηματισμούς των θέσεων ταφής. Από αυτούς οι θαλαμωτοί φέρουν ξεχωριστά, εσωτερικά θήκες για την τοποθέτηση τεφροδόχων αγγείων, ενώ οι κτιστοί καμαροσκεπείς φέρουν λαξευτές θήκες κυρίως στα τοιχώματα και λιγότερο συχνά στο δάπεδο. Σε ορισμένους από αυτούς εντοπίζονται και οστεοθήκες με υπολείμματα τέφρας, ακουμπισμένες στο δάπεδο.

Τα αγγεία αυτά είθισται να είναι απλά αγγεία καθημερινής χρήσης όπως κύπελα και αμφορείς. Κύριο χαρακτηριστικό των πρωιμότερων αγγείων είναι ο λεπτός γκρίζος πηλός τους. Συνήθως η τοποθέτησή τους γινόταν κάθετα στο έδαφος και ανάποδα με τη βάση να προεξέχει στο εσωτερικό του λάκκου. Αυτό εξυπηρετεί δυο βασικούς λόγους έναν πρακτικό και έναν ιδεολογικό. Η πρακτική αυτή βοηθούσε στον περιορισμό των οστών σε ένα σημείο, ώστε να μη διασκορπιστούν αλλά και στις δοξασίες που πίστευαν θεωρώντας ότι ξορκίζουν το κακό. Τα αγγεία φαίνεται να τοποθετούνταν πάνω σε διαμορφωμένο δάπεδο με χαλίκια ώστε να στηριχθούν καλύτερα και να είναι πιο ασφαλή. Μια πρώτη εκτίμηση δείχνει ότι η συλλογή των οστών που τοποθετούνταν σε τεφροδόχο αγγείο γινόταν χωρίς ιδιαίτερη επιλογή και επιμέλεια. Σημαντική λεπτομέρεια επίσης είναι η επικάλυψη των οστών ή και ολόκληρου του αγγείου με ύφασμα κατά τη περίοδο αυτή. Η εκδοχή αυτή επισημαίνεται από το γεγονός ότι καθώς το αγγείο βρίσκεται ανεστραμμένο εύλογα θα έπρεπε τα λείψανα να έχουν διασκορπιστεί. Ωστόσο αυτή η θεώρηση δεν είναι επιβεβαιωμένη με ευρήματα που να το αποδεικνύουν.²¹³

---

²¹³Γαλλής 1980, 110-1.

2. Η ΚΑΥΣΗ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ ΚΑΤΑ ΤΗ ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΑΡΧΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

Χωρίς αμφιβολία η ευρύτερη περιοχή του ΝΑ Αιγαίου²¹⁴ κατέχει ήδη από τη Μυκηναϊκή εποχή στρατηγική θέση και ενδιάμεσο σταθμό στο πέρας των εμπορικών δρόμων που συνδέουν την ανατολή με τη δύση²¹⁵. Η Ρόδος πιο συγκεκριμένα και λόγω της γεωγραφικής της θέσης έχει άμεση επικοινωνία με σημαντικά κέντρα όπως Κύπρος, Συροπαλαιστίνη και Αίγυπτος. Τα νεκροταφεία της Ιαλυσού την ΥΕ II A1 περιόδου μαρτυρούν την έντονη παρουσία των διασυνδέσεων αυτών μεταξύ τους²¹⁶. Η Μυκηναϊκή πολιτιστική παρουσία το διάστημα της III A1 περιόδου (1425- 1400 π.Χ.) διαδέχεται την Μινωική επιρροή στα πιο πολλά από τα νησιά των Δωδεκανήσων²¹⁷.

Η παρουσία των Δωδεκανήσων μέσα από τα ιστορικά στοιχεία όπως κατά τον Τρωικό πόλεμο φαίνεται να είναι έντονη²¹⁸. Αν και τα Δωρικά στοιχεία έκαναν την εμφάνισή τους σε πολλά από αυτά²¹⁹, κατόπιν των αποτελεσμάτων από νεότερες μελέτες διαπιστώνεται ότι δεν υφίσταται ουσιαστική διάκριση μεταξύ ιωνικών και δωρικών γνωρισμάτων ως προς τα ταφικά έθιμα των ενταφιασμών και των καύσεων²²⁰. Η παρουσία των εθίμων σε θέσεις που κατεξοχήν χαρακτηρίζονταν από μια ταφική πρακτική, έρχεται μια άλλη για να αναιρέσει τον κανόνα αυτόν. Το ίδιο συμβαίνει και με την τομή που θεωρείται ότι παρουσιάστηκε μεταξύ της Υπομυκηναϊκής και της Πρωτογεωμετρικής περιόδου²²¹, όπου μένει η αρχαιολογική σκαπάνη να αποδείξει το αντίθετο²²². Η Ρόδος αποτελούσε το κέντρο των Δωδεκανήσων αλλά και μεγάλο

²¹⁴ Εικ. 1

²¹⁵ *AE* 146 (2007), 194.

²¹⁶ *AE* 148 (2009), 224.

²¹⁷ Cook 1975, 790. Η διατήρηση του Καρικού στοιχείου συνεχίζει να υφίσταται σε μερικά από τα νησιά; Μελάς 1981, 129

²¹⁸ Όμηρος Β 668. Τα νησιά όπως Σύμη, Κως Κάρπαθος, Κάσος και Κάλυμνος ακολουθούν με σθένος τα Ροδιακά πλοία.

²¹⁹ Carpenter 1966, 60-70. Δωρικά είναι τα φύλα που ονοματίζονται ως Υλείς, Δυνάμες και Παμφύλοι.

²²⁰ *Aspects de la Grece preclassique*, 75 κ.ε.

²²¹ Πανταζής 2007 ΚΑ', 471- 94.

²²² Carpenter 1966, 71; Vermeule 1871- 1945, 1967, 81-98; Ventris- Chadwick 1956 XVII- XXXI, 444 κ.ε. ; Snodgrass 1971, 184- 6, 299-300, 304-5, 311-12, 317, 365. Όπως στο Λευκαντί Ευβοίας με την ανακάλυψη της καύσης χρονολογούμενης κατά το διάστημα της Υπομυκηναϊκής- Πρωτογεωμετρικής περιόδου. (βλ. *AAA* II (1969), 99; *Themelis Protogeometric Necropolis near Lefkanti*).

κέντρο ολόκληρου του ελληνικού πολιτισμού με εμφανή στοιχεία σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο²²³, γεγονός που διαπιστώνεται και από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Προχωρώντας προς τα ελληνοιστικά χρόνια παρατηρείται η σταδιακή διάσπαση του στενά δεμένου συμπλέγματος. Παράλληλα η ανεξαρτησία και την συνεχόμενη απόκτηση δύναμης μερικών εξ αυτών όπως της Κω είναι πλέον φανερή²²⁴.

Το πολιτιστικό «κενό» που εντοπίζεται την ΥΕ ΙΙΙ Γ σε πολλά εμπορικά κέντρα²²⁵ φαίνεται ότι στην Δωδεκάνησο δεν έχει τόσο μεγάλη διάρκεια, παρόλο που οι ενδείξεις Πρωτογεωμετρικών στοιχείων δεν είναι αρκετές²²⁶. Γραπτές μαρτυρίες και επιγραφές είναι ελάχιστες αυτήν την περίοδο επομένως και οι γνώσεις σε ιστορικά ζητήματα. Οι πληροφορίες που αντλούνται από τον Όμηρο που έζησε την εποχή αυτή, παρουσιάζουν μια όχι και τόσο σαφή εικόνα για τους λεγόμενους «σκοτεινούς αιώνες» που ακολούθησαν, την πιο λαμπρή πολιτιστική περίοδο, τη μυκηναϊκή²²⁷.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα εμπλουτίζονται συνεχώς χάρη στη διοχέτευση του ελληνικού στοιχείου σε Ανατολή και Δύση και παρουσιάζεται σε όλες τις πτυχές της καθημερινής ζωής. Τα ταφικά έθιμα αποτελούν μέρος της ζωής αυτής, όπου η νέα εποχή εμπλούτισε με νέα στοιχεία. Το έθιμο της καύσης για παράδειγμα εμφανίζεται και διαμορφώνεται ξεχωριστά όπως φαίνεται στο ΝΑ Αιγαίο και πρωτοεμφανίζεται στο νησί της Κω την ΙΙΓ περίοδο²²⁸. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει την παρουσία της ταφικής πρακτικής ήδη από την περίοδο πρωιμότερα των «σκοτεινών χρόνων» για την οποία υπάρχουν ελάχιστες πληροφορίες. Αυτό δείχνει την βαθιά επιρροή ολόκληρης της Δωδεκανήσου σε θέματα κοινωνικής, εμπορικής και επομένως πολιτιστικής ανταλλαγής προϊόντων αλλά και ιδεών.

Στις εντοπισμένες νεκροπόλεις της γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου στα πρώτα ανασκαφικά τους χρόνια τα δεδομένα παρέμεναν σχεδόν ελάχιστα και η

²²³ Μελάς 1984, 171; Γ' 1984, 21. Μεγάλη ναυτική δύναμη ήδη από τη μυκηναϊκή περίοδο, με σημαντική εξωτερική πολιτική και καλή σχέση με τους γειτονικούς λαούς.

²²⁴ Sherwin-White, 1978. 124 κ.ε.

²²⁵ Desborough 1964, 30, 152, 157. Όπως σε Αργολίδα, Κυκλάδες και Περατή που αποτελούσαν τα σημαντικότερα ίσως πολιτιστικά κέντρα της περιόδου αυτής.; *AAA* ΙΙΙ (1970), 186 κ.ε.; Vermuele *JHS* 85 (1965), 123 κ.ε. Παρόλα αυτά τα κεραμικά ευρήματα από το Λευκαντί παρουσιάζουν εικονογραφικά θέματα που ομοιάζουν αρκετά με αυτά του 8^{ου} αι. π.Χ. με μορφές από το ζωικό βασίλειο γεγονός που αποδεικνύει ότι η μετάβαση δεν έγινε σε μεγάλο διάστημα και το ίδιο σε όλες τις θέσεις.

²²⁶ *CIRh* VI- VII, 360. Αθηναϊκός ΙΙΓ τύπος εικονογραφικών μοτίβων όπως οι ομόκεντροι κύκλοι ανάμεσα στις λαβές; Lindos 1, 57. Μερικά ευρήματα εμφανίζονται στη περιοχή της Λίνδου; Desborough 1972, 173- 75, 178. Στην ευρύτερη περιοχή της Κω σε θέσεις όπως το αρχαϊκό νεκροταφείο της Μεροπίδος (σημερινό Μαρμαρωτό).

²²⁷ Θέμελης 1973, 360-2; Παπαχριστοδούλου 1974, 11.

²²⁸ Μποσνάκης 1999, 223- 55.

πρακτική της καύσης άγνωστη. Όσο πλούσια είναι τα μυκηναϊκά ευρήματα τόσο πενιχρά ήταν τα γεωμετρικά. Αυτό συνέβη ίσως λόγω των ριζικών αλλαγών που υπέστη ολόκληρος ο ελληνικός πολιτισμός κατά τους σκοτεινούς αιώνες που ακολούθησαν και άλλαξαν κατά πολύ τα κοινωνικά δεδομένα του τόπου²²⁹. Οι ανακαλύψεις του μυκηναϊκού οικισμού στην Ιαλυσό δηλώνουν την ανθρώπινη παρουσία σε όλη σχεδόν την έκταση της πόλης. Ωστόσο στη περιοχή Κρεμαστή, Ακρόπολη Καμίρου, Λίνδο και Κάλυμνο²³⁰ παρουσιάζεται μια ευρύτερη οικιστική παρουσία από τα πρώτα χρόνια της ΠΓ εποχής. Σταδιακά έρχονται στο φως όλο και περισσότερα ταφικά στοιχεία της ΠΓ περιόδου από τις Δωδεκανησιακές νεκροπόλεις. Ιαλυσός²³¹, Κάμιρος²³² και Κω Σεράγια²³³ αποτελούν τα πρωιμότερα και πιο πλούσια δείγματα της περιόδου αυτής, με ενταφιασμούς αλλά και καύσεις.

Παρόμοια ταφικά έθιμα απαντώνται και σε Δύση και σε Ανατολή. Σημαντικά δείγματα εμφανίζονται σε Κρήτη, Τίρυνθα, Μυκήνες και Δίπυλο. Η προέλευση των ταφικών εθίμων αυτών όμως και ειδικά της καύσης όπως εμφανίζεται στη Ρόδο δεν μπορεί να συσχετιστεί με βεβαιότητα, αλλά μπορεί να αναλυθεί διεξοδικά με τα μέχρι τώρα δεδομένα. Ωστόσο οι διαφοροποιήσεις και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του εθίμου που απαιτούνται στα Δωδεκάνησα ίσως και να σχετίζονται άμεσα με τα σκοτεινά χρόνια που προηγήθηκαν καθώς και μιας υπέρλαμπρης πολιτιστικής πορείας της μυκηναϊκής περιόδου. Το βέβαιο από τις ιστορικές πηγές, είναι ότι με την κάθοδο των Δωριέων επήλθαν σημαντικές αλλαγές στα πολιτιστικά δεδομένα από τα πρωτογεωμετρικά χρόνια μέχρι και τα αρχαϊκά. Οι αλλαγές αυτές αφορούν και στο έθιμο της ταφικής πυράς που εμφανίζεται με τη νέα αυτή μορφή των Δωδεκανήσων. Η δωρική κυριαρχία σε συνδυασμό με τα έθιμα και τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των Ασιατικών ακτών μπορούν να δώσουν μια γενικότερη εικόνα με μεγάλη επιφύλαξη²³⁴.

Από τον 9^ο αι. π.Χ. και μετά φαίνεται να αναπτύσσεται σταδιακά η πρακτική της καύσης και συγκεκριμένα με τη μορφή της «πρωτογενούς» πυράς όπου τα υπολείμματα αυτής παρέμεναν *in situ* μέσα στο λάκκο του τάφου. Τα νησιά όπως Κως, Ρόδος, Νίσυρος και Αστυπάλαια είναι αυτά που κατά την γεωμετρική και αρχαϊκή περίοδο

²²⁹ *CIRh VIII*, 10.

²³⁰ Hope-Simpson, Lazenby 1962, 174. Αγγεία ΥΠΓ περιόδου.

²³¹ *CIRh III*, 146-149, VIII, 164-5.

²³² *CIRh VI- VII*, 189-192, 119-132.

²³³ Morricone 1950, B d' Arte 35, 316, 1972-3, 131-134; Μποσνάκης 1999, 250-5.

²³⁴ *CIRh VIII*, 12.

εμφάνισαν την ιδιαίτερη ταφική πρακτική. Το έθιμο επικράτησε για τις ταφές των ενηλίκων ενώ παράλληλα και η πρακτική του εγχυτρισμού παραμένει αποκλειστικά για την ταφή παιδιών και βρεφών μέσα σε αγγεία. Δείγματα ταφικών πυρών αλλά και ενταφιασμών εντοπίζονται και πρωιμότερα κατά τη μυκηναϊκή περίοδο,²³⁵ σε βαθύτερα στρώματα από τα γεωμετρικά αφού πρώτα καλύφθηκαν με χώμα. Ωστόσο οι πρώτες ανασκαφικές απόπειρες στην περιοχή της Ιαλυσού με την επαναχρησιμοποίηση του χώρου παρουσιάστηκε η διατάραξή τους σε ορισμένες περιπτώσεις, είτε για την δημιουργία νέας κατασκευής λάκκου καύσης, είτε προς αναζήτηση πολύτιμων αντικειμένων στους τάφους της προηγούμενης περιόδου. Η παρατήρηση του Μαιυρί στις πρώτες ανακαλύψεις διακρίνει την πιθανή επάλληλη χρήση της ίδιας θέσης με πάνω από έναν νεκρούς, ως πιθανό αποτεφρωτήριο. Οι ενδείξεις αυτές παρουσιάζονται λιγότερο στην ευρύτερη περιοχή της Ιαλυσού και περισσότερο στα νότια του νησιού στη περιοχή της Λίνδου στη θέση Βρουλιά, σύμφωνα με τον Kinch.

Οι Κώοι και οι Ροδίτες ίσως είναι αυτοί που φαίνεται να απέκτησαν πρώτοι τη διαφορετική τεχνοτροπία όσον αφορά στην ιεροτελεστία και στη συνέχεια στην κατασκευή της αποτέφρωσης, είτε με απλού τύπου λάκκους (κυκλικοί), είτε με πιο επιμελημένους (ορθογώνιους με κοιλότητες), είτε με την ανύψωση περιβόλων-περιφραγμάτων αλλά και τύμβων με «σήμα»²³⁶ ή χωρίς. Βάση όλων αυτών των διαφοροποιήσεων είναι η εκάστοτε θρησκευτική πεποίθηση που οδηγεί τα οικεία πρόσωπα στην ανάλογη επιλογή ταφής του προσφιλούς σε αυτούς πρόσωπου. Η πρακτική της καύσης όμως παρουσιάζει και μια άλλη εκδοχή της επιλογής αυτής που είναι ο φόβος. Το συναίσθημα αυτό είναι καθοριστικό και ως προς την αποφυγή της επιστροφής της ψυχής του θανούντα αλλά και προς τους χθόνιους θεούς. Για τον λόγο αυτό ακολουθούνταν τελετή εξαγνισμού με πολλές συνήθως προσφορές, νεκρόδειπνα και εναγικές πυρές²³⁷ τιμώντας νεκρό και θεούς.

Το βέβαιο είναι ότι η καλλιτεχνική εξέλιξη της ευρύτερης αυτής περιοχής του συμπλέγματος είναι χαρακτηριστική του γεωμετρικού ρυθμού, εκτός της Αττικής που αποτελεί τη μεγαλύτερη πηγή πληροφοριών. Τα Δωδεκάνησα διατηρούν πολλά από τα

²³⁵ *CIRh VIII*, 11 «ustrinum»

²³⁶ *CIRh VIII*, 19. Με ενεπίγραφη στήλη στοιχείων του νεκρού όσο ζούσε όπως όνομα ή επάγγελμα τοποθετώντας σωρό από πέτρες ή ανάγλυφη στήλη. Συνήθως τη γεωμετρική περίοδο τοποθετούσαν πέτρες ενώ την αρχαϊκή περίοδο κατασκεύαζαν επιμελώς ανάγλυφες στήλες με παραστάσεις.

²³⁷ *CIRh VIII*, 19.

σχήματα και σχέδια του ρυθμού τη στιγμή που σε άλλες περιοχές έχει ήδη εγκαταλειφθεί. Η γεωμετρική πλέον εποχή (10^{ος} με 7^{ος} αι. π.Χ.) αποτελεί τον σταθμό της νέας εποχής στο αποκορύφωμα της άνθησης σε όλα τα επίπεδα μετά από μια περίοδο στασιμότητας που επήλθε του μυκηναϊκού²³⁸. Η πιο πρώιμη φάση (10^{ος} αι.π.Χ.) διαφέρει από την γεωμετρική και χαρακτηρίζεται ως πρωτογεωμετρική (ΠρΓ). Τα αγγεία έχουν διάπλαση και κατανομή κανονική κάτι που δεν απαντάται τόσο στα αγγεία της μυκηναϊκής περιόδου. Τα πιο χαρακτηριστικά μοτίβα της περιόδου είναι ο αυστηρός χαρακτήρας που διακρίνει τις μορφές και τα γεωμετρικά σχέδια ως προς της απόδοση και την διάταξή τους μέσα στην παράσταση. Η εισαγωγή πλήθους πρώτων υλών και κεραμικών είναι αποτέλεσμα έντονης εμπορικής δραστηριότητας στα λιμάνια της Ρόδου και κυρίως της Ιαλυσού. Η απόκτηση πολυτίμων υλικών γίνεται κυρίως για ταφική χρήση.

Την άμεση και πλήρη αντιπροσώπευση του νέου ρυθμού εμφανίζουν τα νησιά της Ρόδου και Κω με αναρίθμητα ευρήματα από τα μεγάλα νεκροταφεία (μεικτά και μη με ευρήματα της εποχής και σε ενταφιασμούς αλλά και σε καύσεις) της εποχής όπως Ιαλυσός²³⁹, Κάμιρος²⁴⁰, Εξοχή²⁴¹, Βάτι²⁴² και Σεράγια²⁴³ αντίστοιχα, τα περισσότερα αμέσως ψηλότερα των μυκηναϊκών στρωμάτων. Ευρήματα γεωμετρικής κεραμικής επίσης υπάρχουν στην Κάσο, στο Πόλι²⁴⁴ και μεμονωμένα στην Πάτμο²⁴⁵ και την Αστυπάλεια²⁴⁶. Στην Κάρπαθο²⁴⁷ λίγα είναι τα γεωμετρικά ευρήματα με λίγους τάφους αυτής της περιόδου. περισσότερα εντοπίζονται σε Αστυπάλεια και Νίσυρο την αρχαϊκή περίοδο, με την εισαγωγή τόσο νέων τύπων αγγείων όπως το λυχνάρι, όσο και παραλλαγές του τύπου της καύσης όπως ταφικοί περίβολοι ή πυρά σε ταφικό αγγείο.

Τα πλούσια κτερίσματα σε όλες τις περιπτώσεις ίσως να υποδηλώνουν ότι η επιλογή της πρακτικής γινόταν από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Εκτός από τα

²³⁸ Desborough 1952, 222, 232.

²³⁹ *CIRh III*, 85-87, 94- 107, 146, *VIII*, 161-164, 172.

²⁴⁰ *CIRh IV*, 342. *VI-VII*, 32.

²⁴¹ Johansen 1958, 9-11.

²⁴² Παπαχριστοδούλου 1974, 9-11, 1977.

²⁴³ Μποσνάκης 1999, 250-5; Morricone 1950, *B d' Arte* 35, 316, 1972-3, 131-134.

²⁴⁴ Hope-Simpson, Lazenby 1970, 70, 76, εικ. 3,4.

²⁴⁵ Hope-Simpson, Lazenby 1970, 50, 76, εικ. 3,5.

²⁴⁶ Φαρμακίδου 1999, 321-8; Hope-Simpson, Lazenby 1973, 159. Με τα περισσότερα εκ των ευρημάτων κυρίως σε αρχαϊκές ταφές, καύσεις και εγχυτρισμούς.

²⁴⁷ *AA* 1932, 182

περίτεχνα ταφικά αγγεία παρατηρείται η εξέλιξη της τεχνικής και σε μεταλλικά αντικείμενα προσφορών. Όπλα από σίδηρο, χάλκινα κοσμήματα και αγγεία αποτελούσαν συχνό είδος προσφορών. Μεγάλος και ο αριθμός των ειδωλίων σε Ιαλυσό και Κάμιρο γυναικείων και πτηνόμορφων αγαλματιδίων από πηλό²⁴⁸. Ομοίως και στη Νίσυρο και λιγότερο στην Κω με ειδώλια να εντοπίζονται περισσότερο σε ενταφιασμούς και παιδικούς εγχυτρισμούς παρά σε καύσεις. Ο πιθανότερος λόγος είναι να αποτελούσε φόρο τιμής στη χθόνια ίσως θεότητα ως προστάτης στη ζωή και στο θάνατο, με τη μικρογραφία της εικόνας της ίδιας και όχι του θανούντα. Αυτό συμβαίνει σε κάθε τόπο και σε κάθε θρησκεία και διακρίνονται με βάση τη τεχνοτροπία και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Μεγάλη γυναικεία θεότητα της ελληνικής προϊστορίας ήταν η θεά Γη. Στη περίπτωση της Ρόδου θα μπορούσε να είναι η “Athana” όπως αναφέρεται από τους Ιταλούς αρχαιολόγους²⁴⁹.

2.i. Ρόδος

Η Ρόδος²⁵⁰ αποτελεί την πρωτεύουσα της Δωδεκανήσου και ένα από τα πιο σημαντικά κέντρα της αρχαιότητας, αφού βρίσκεται σε στρατηγική θέση και είναι ο συνδυετικός κρίκος μεταξύ της Ανατολικής Μεσογείου με την υπόλοιπη Ελλάδα και τη Δύση²⁵¹. Ο «συνοικισμός»²⁵² της αρχαίας Ρόδου ήταν καταμερισμένος σε τρεις βασικές πόλεις, την Ιαλυσό που καταλαμβάνει το βορειότερο κομμάτι, την Κάμιρο στο κεντρικό και δυτικό τμήμα αλλά και την Λίνδο στα νοτιοανατολικά²⁵³. Ωστόσο το ναυτικό κράτος της Ρόδου δεν περιλάμβανε μόνο τις νησιωτικές περιοχές γύρω από αυτήν αλλά και την Περαία, μέρος της Μ. Ασίας, φτάνοντας στα τέλη της ελληνιστικής περιόδου να έχει υπό την επίβλεψή της όλη σχεδόν την περιοχή της Καρίας ως το Μαϊάνδρο ποταμό, τη Λυκία και την χερσόνησο της Κνίδου²⁵⁴. Κατά τη γεωμετρική

²⁴⁸ Παπαποστόλου 1968, 81. *AI* 23 (1968) Μελέτες.; Σταμπολίδης 1998, 112 παρόμοια πτηνόμορφα

²⁴⁹ *CIRh VIII* 1936, 17. Όπως στον τάφο CVII στην Κάμιρο όπου παρουσιάζεται η ειρηνική θεά καθισμένη στο θρόνο, αλλά και στον τάφο 78 στο νεκροταφείο του Μαρμάρου με τη μορφή της θεάς Γης.

²⁵⁰ Εικ. 1, 5.

²⁵¹ Πατσιαδά 2015, 30; Γενικές πληροφορίες για την ιστορία και αρχαιολογία του νησιού με σχετική βιβλιογραφία βλ. Leekley- Noyes 1975, 31-7; Βλαχόπουλος 2005, 26-7.

²⁵² Gates 1970, 1. κ.ε.

²⁵³ *AE* 146 (2007), 194-5, 218. Η παρουσία οικισμού στην πόλη της Ρόδου διαπιστώθηκε από τους πρώτους Ιταλούς αρχαιολόγους R.U. Inglieri και L. Laurenzi με τα ανασκαφικά ευρήματα των νεκροπόλεων της περιοχής.

²⁵⁴ Fraser- Bean 1954, 107 κ.ε.; Παπαχριστοδούλου 1989, 48.

περίοδο και συγκεκριμένα τον 7^ο αι. π.Χ. η Ρόδος ως ενεργός σύμμαχος των υπόλοιπων ελληνικών περιοχών εκπροσωπείται από τον έναν εκ των επτά σοφών της Ελλάδας και ίσως τον πιο σημαντικό, τον Κλεόβουλο τον Λίνδο.²⁵⁵

Το αρχαιολογικό ενδιαφέρον στο νησί ξεκίνησε ήδη από πολύ νωρίς ήδη από το 1859 με τους A. Salzmann και A. Biliotti²⁵⁶ και στη συνέχεια μαζί με τον Salzmann ανέσκαψαν 41 τάφους το 1868-71²⁵⁷. Αργότερα τις έρευνες συνέχισαν οι K./F. Kinch και C. Blinkenberg από τη Δανία για περισσότερο από δέκα χρόνια σε διάστημα από το 1902 μέχρι το 1914²⁵⁸. Επικεντρώθηκαν κυρίως στις νότιες περιοχές του νησιού όπως της Λίνδου και συγκεκριμένα στη πόλη των Βρουλιών της αρχαϊκής περιόδου το 1907-8. Η ανασκαφική εμπειρία του Kinch βέβαια δεν σταμάτησε εκεί καθώς ανέσκαψε επίσης μυκηναϊκούς τάφους στο χωριό Κατταβιά στα ΒΔ²⁵⁹. Κατόπιν φαίνεται το ενδιαφέρον να εντείνεται με συστηματικές ανασκαφές από το 1914 μέχρι το 1922 με τον Ιταλό αρχαιολόγο Maiuri²⁶⁰ στα βόρεια του νησιού σε Ιαλυσό και Κάμιρο, όπου αποκάλυψε 400 ταφές. Επίσης ανασκαφές διενεργήθηκαν παράλληλα στην ακρόπολη της Ιαλυσού από τον Inglieri²⁶¹ σε διάστημα από το 1913 ως το 1936²⁶², με την αποκάλυψη των γεωμετρικών και αρχαϊκών νεκροταφείων και τις καύσεις που εντοπίστηκαν όπως στη Δάφνη το 1913²⁶³. Επίσης το διάστημα αυτό αποκαλύφθηκε παράλληλα ένα σύνολο τάφων σε ιδιωτικό οικόπεδο Τσαμπίκου το 1922-6²⁶⁴. Η διαδικασία των συνεχών ανακαλύψεων φαίνεται όλο και μεγαλύτερο «πόλο έλξης» για τους Ιταλούς αρχαιολόγους. Ο ένθερμος συνεχιστής της αποστολής ήταν ο Jacopi ο οποίος για τα επόμενα χρόνια 1924-8 ανασκαφών δημοσίευσε τις νέες ανακαλύψεις²⁶⁵.

Σύμφωνα με τις καταγραφές και την έρευνα που πραγματοποιήθηκε εντοπίστηκαν συνολικά 341 γεωμετρικές και αρχαϊκές ταφές σε διάστημα από το 1924

---

²⁵⁵ Melas. Γ' 1984, 21.

²⁵⁶ Biliotti 1881, 10 κ.ε.

²⁵⁷ Biliotti –Cottret 1881, 386 κ.ε.

²⁵⁸ Παπαχριστοδούλου 2007, 18-9; Φιλήμονος- Τσοποτού 2015, 18-9; Gates 1970, 1. Τη συνέχιση του έργου τους ολοκλήρωσε με τις απαιτούμενες δημοσιεύσεις ο F. Johansen το 1957.

²⁵⁹ Kinch 1914, 2 κ.ε.

²⁶⁰ Φιλήμονος- Τσοποτού 2015, 20; Maiuri

²⁶¹ Inglieri 1936, 18-23

²⁶² *CIRh VIII* 1936, 29 κ.ε.

²⁶³ *Boll. d' Arte* 8 1914, 224 κ.ε.

²⁶⁴ *Ann.6-7* 1923-4, 288 κ.ε.; *CIRh I* 1928, 65 κ.ε.

²⁶⁵ *Ann. 2* 1916, 271 κ.ε., 6-7 1923-4, 86 κ.ε., 13-4 1930-1, 254 κ.ε.

έως το 1928 οι οποίες δημοσιεύτηκαν από τον ίδιο²⁶⁶. Το επόμενο διάστημα το μεγάλο νεκροταφείο των αρχαϊκών καύσεων αντικαθίσταται πλέον από ενταφιασμούς που χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 6^{ου} αι.π.Χ. και την έρευνα να ξεκινά το 1916 και κατόπιν το 1934-5 στο Μάρμαρο²⁶⁷ από τον L. Laurenzi²⁶⁸. Οι ταφές που βρέθηκαν στην πορεία των εργασιών ήταν των κλασικών χρόνων²⁶⁹, ενώ οι ελληνιστικοί και ρωμαϊκοί εντοπίστηκαν το διάστημα 1924-7.²⁷⁰ Στα τελευταία χρόνια αυτής της αποστολής ήρθε και η Ιταλική κατοχή με τους Ιταλούς ανασκαφείς να επιδεικνύουν ιδιαίτερο ζήλο για την αρχαιολογική ιστορία του νησιού με πολλές ανασκαφές σε αρκετές περιοχές του νησιού. Το αρχαιολογικό υλικό και οι μελέτες που ακολούθησαν από ξένους και Έλληνες μελετητές έκανε το νησί της Ρόδου όλο κι πιο πλούσιο ιστορικά αλλά και πιο γνωστό στον υπόλοιπο κόσμο. Με την ανακατάληψη των Δωδεκανήσων στην ελληνική επικράτεια και τη σύσταση της αρχαιολογικής εφορείας η ΚΒ ΕΠΚΑ έχει αναλάβει τη συνέχιση του έργου αυτού. Το 1947 ο πρώτος Έφορος Αρχαιοτήτων Ι. Κοντής²⁷¹ παρέλαβε ένα τεράστιο πλούτο αρχαιολογικού υλικού από τον προκάτοχό του Ιταλό αρχαιολόγο L. Morricone, συνεχίζοντας υποδειγματικά την ανάδειξη του αρχαίου πολιτισμού.

Όπως έγινε αναφορά και στην Κω ομοίως και με την Ρόδο την αλλαγή στο πολιτιστικό τοπίο μετά την μυκηναϊκή καταστροφή έφεραν οι Δωριείς με την έλευση των οποίων εντάχθηκαν στην τοπική παράδοση νέα ήθη και έθιμα. Σημαντικές αλλαγές και παρουσία νέων στοιχείων στο νησί εντοπίζονται στα ταφικά έθιμα που καλύπτουν χρονικά μεγάλο μέρος των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων.

Οι νεκροπόλεις της Ρόδου είναι πολλές και διάσπαρτες σε ολόκληρο το νησί. Τα γεωμετρικά και αρχαϊκά νεκροταφεία του νησιού παρουσιάζουν πλήθος ποικιλία ταφικών συνηθειών. Αποτελούν από τα πιο σημαντικά ευρήματα με πλήθος αρχαιολογικών δεδομένων που ήρθαν στο φως παρουσιάζοντας τη βαθιά ιστορία των ταφικών εθίμων ήδη από την προϊστορία. Και στις τρεις πόλεις το έθιμο της πυράς ξεκινά από τον 8^ο αι. π.Χ. μέχρι 550- 525 π.Χ. (Ιαλυσός- Κάμιρος αντίστοιχα). Μια πρώιμη ταφική πρακτική στην Ιαλυσό είναι ο εντοπισμός τεφροδόχων αγγείων όπως

²⁶⁶ *CIRh III* 1929, 1 κ.ε.

²⁶⁷ *Ann.* 6-7 1923-4, 257 κ.ε.; *CIRh VIII* 1936, 64 κ.ε.

²⁶⁸ Φιλήμονος- Τσοποτού 2015, 21-2.

²⁶⁹ *CIRh III* 1929, 204 κ.ε.

²⁷⁰ *Boll. d' Arte ser.* 2,8 1928, 328 κ.ε.

²⁷¹ Φιλήμονος- Τσοποτού 2015, 25.

αμφορείς τον 9^ο αι.π. Χ. διάσπαρτοι σε διάφορα σημεία. Η γεωμετρική περίοδος παρουσιάζεται με αλλαγές στη ταφική πρακτική. Ο εντοπισμός ορθογώνιων καύσεων με γωνιακές κοιλότητες (*rozzeti*) φαίνεται να αποτελεί τον βασικό τρόπο ταφής χωρίς βέβαια να λείπουν και οι ενταφιασμοί. Τέτοιου τύπου ταφικές πυρές παρουσιάζονται σε όλο σχεδόν το νησί σε Κάμιρο, Ιαλυσό, Λίνδο (Βρουλιά, Βάτι, Εξοχή). Οι πρωιμότερες αυτών φαίνεται να είναι οι πυρές της Ιαλυσού και Καμίρου τον 7^ο αι.π.Χ., κατόπιν οι ΥΓ πυρές της Εξοχής και τέλος οι υστερότερες της αρχαϊκής περιόδου στη Βρουλιά²⁷².

2.i.i. Κάμιρος

Η Κάμιρος²⁷³ μπορεί να είναι η μικρότερη σε έκταση πόλη αλλά εξίσου σημαντική για τον «συνοικισμό» της Ρόδου. Η ακμή της ξεκινά ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι και τον 4^ο αι. π.Χ. όπου συγχωνεύεται με τις άλλες μεγάλες πόλεις σε μια²⁷⁴. Το έθιμο της καύσης φαίνεται να κατέχει σημαντική θέση σε επτά από τις έντεκα νεκροπόλεις²⁷⁵ με ποσοστά από 5,55% έως 34,48% του συνόλου των ταφικών πρακτικών²⁷⁶. Η διάρκεια του εθίμου στη πόλη της Καμίρου ξεκινά από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους και φαίνεται να συνεχίζει μέχρι και το 525 π.Χ.²⁷⁷

Τα δείγματα των θέσεων σε τύμβους και νεκροταφεία είναι σαφώς περισσότερα σε σχέση με αυτά της Ιαλυσού, και σε έκταση αλλά και σε ποσοστά τάφων συγκριτικά με τις άλλες δυο πόλεις του «συνοικισμού». Οι Salzman και Biliotti διενέργησαν τις πρώτες ανασκαφές το 1858-65 στην -ακρόπολη της Καμίρου- και στη συνέχεια ο Biliotti μόνος του κατά το 1880²⁷⁸. Οι πρωιμότερες ταφές της ΠρΓ περιόδου εμφανίζονται στη θέση –Πατέλλες-, ενώ τα πρώτα χρόνια της Γεωμετρικής περιόδου οι εκτεταμένες ανασκαφές φέρνουν στο φως νέα όρια στα νεκροταφεία πλησίον της -ακρόπολης του ναού Α-, στο -Παπά τις Λούρες- και στο –Κεχράκι-. Το μεγάλο νεκροταφείο -Παπά τις Λούρες- στα ανατολικά της Καμίρου «έδωσε» πλήθος

²⁷² Boardman, Kurtz 2011, 164.

²⁷³ Εικ. 6

²⁷⁴ Παπαχριστοδούλου 1989, 35.

²⁷⁵ *CIRh VI*, 335 κ.ε. Με καύσεις οι θέσεις Μακρύ Λαγγόνι, Κεχράκι, Γαλατόμυλος, ακρόπολη Καμίρου, περιοχή Αν. του ναού, Παπά τις Λούρες, Πατέλλες και χωρίς καύσεις οι θέσεις Λαερμινάκι, Βιζίτσια, Φικέλλουρα, Κυμισάλα.

²⁷⁶ Αχιολά 2017, Το χαμηλότερο ποσοστό εντοπίστηκε στο μεγαλύτερο νεκροταφείο Μακρύ Λαγγόνι, ενώ υψηλότερο ποσοστό στη θέση Κεχράκι.

²⁷⁷ Gates 1984, 311.

²⁷⁸ Biliotti – Cottrett 1881, 395 κ.ε.

μυκηναϊκών, αρχαϊκών και κλασικών τάφων, πέρα από τους γεωμετρικούς²⁷⁹. Η διάρκεια χρήσης τους βέβαια δεν είναι πάντα σε μεγάλο χρονικό εύρος, αφού η θέση - Πατέλλες- σταματά τη χρήση το προς τα τέλη του 8^{ου} αι.π.Χ. ενώ η χρήση των τύμβων πλησίον σε μερικά νεκροταφεία της ακρόπολης δεν ξεπερνούν σε διάρκεια τον πρώιμο 7^ο αι.π.Χ²⁸⁰.

Η αρχαϊκή εποχή βρίσκει σε πλήρη λειτουργικότητα τα νεκροταφεία -Παπά τις Λούρες- και -Κεχράκι-, ήδη από τη γεωμετρική εποχή. Τα ποσοστά των καύσεων φτάνουν τα 24,14% και 34,48% αντίστοιχα, γεγονός που υποδηλώνει την ολοένα αυξανόμενη προτίμηση χωρίς όμως να υπερτερεί σε σχέση με τους ενταφιασμούς που καταλαμβάνουν περισσότερο από το 50% του συνόλου των τάφων μαζί με τους εγχυτρισμούς.²⁸¹ Αντίθετα στο μεγαλύτερο από τα νεκροταφεία -Μακρύ Λαγγόνι- φαίνεται ότι οι Καμίριοι προτιμούν σταθερά τον ενταφιασμό²⁸². Τα υπόλοιπα πιο μικρά νεκροταφεία διαθέτουν δείγματα καύσεων ωστόσο τα ποσοστά επί των ενταφιασμών κυμαίνονται σε παρόμοια επίπεδα²⁸³ και η διάρκεια χρήσης τους κατά πολύ μικρότερη.

-Μακρύ Λαγγόνι-

Πιο αναλυτικά στη θέση -Μακρύ Λαγγόνι-, που αποτελεί την κεντρική νεκρόπολη λόγω της κοντινής της απόστασης από την πόλη της Καμίρου αλλά και λόγω του μεγάλου πλήθους τάφων που συγκεντρώνει, με επάλληλη χρήση ανά τους αιώνες, εντοπίζονται χώροι καύσεως. Στη θέση αυτή έχουν ανασκαφεί περί τις έντεκα ταφικές πυρές²⁸⁴ από τον 7^ο μέχρι τον 6^ο αι. π.Χ.²⁸⁵ ο ιδιόμορφος σχεδιασμός των πυρών που απαντάται στα Δωδεκάνησα, με τη μορφή χιαστού εσωτερικά, όπως αναφέρθηκε και στην περίπτωση της Κω²⁸⁶ υπάρχει μόνο μια επιβεβαιωμένη (CXC VII). Εξωτερικά ο λάκκος είναι εγγεγραμμένος σε ορθογώνιο περίγραμμα. Ο πυθμένας αποτελείται από ένα επίμηκες όρυγμα στο κέντρο του λάκκου ενώ στις τέσσερις γωνίες εντοπίζεται η προέκταση τεσσάρων κοιλοτήτων- αυλακώσεων. Ωστόσο έχει εμφανιστεί και λάκκος καύσης με δυο κοιλοότητες (CXC) και συλημένη,

²⁷⁹ Salzmänn Necropole de Camiros *Journal des fouilles 1858-65*, Paris, 1875; Loeschke *AM* 6 1881, 1 κ.ε.

²⁸⁰ Leekley- Noyes 1975, 34.

²⁸¹ Αχιολά 2107 ,101, 140. Συγκεκριμένα στο Παπά τις Λούρες 75, 86% και στο Κεχράκι 65,52%.

²⁸² Αχιολά 2017, 87. Μόλις 5,55% οι καύσεις.

²⁸³ Μέσος όρος 2-3 καύσεις σε σύνολο 5 τάφων.

²⁸⁴ *CIRh. IV* 1929-30, 335-340.

²⁸⁵ Jacopi 1932, 94.

²⁸⁶ Βλ. κεφάλαιο 2 ΚΩΣ

ενώ υπάρχει και μια πυρά με μια κοιλότητα (CLXXXVIII) λαξευμένη σε βράχο. Από τις υπόλοιπες καύσεις οι έξι (CLXXXIX, CXCI, CXCII, CXCIII, CXCIV, CXCV) δεν έχουν καμία αναφορά στο σχηματισμό τους, ενώ μια αναφέρεται ως αναμοχλευμένη (CXCVI) και μια τοποθετημένη σε τύμβο (CXCVIII). Αξίζει να σημειωθεί ότι σε μια εξ αυτών (CXCV) αναφέρεται η πληροφορία της επάλληλης χρήσης της θέσης με πάνω από δυο καύσεις. Ο προσανατολισμός οι διαστάσεις και το πάχος καύσης τους δεν είναι σαφής και κυμαίνεται όπως και σε όλους τους τύπους καύσεων.

Τα κτερίσματα που εντοπίστηκαν δε είναι σε όλες τις περιπτώσεις καμένα. Επίσης παρατηρείται η παρουσία λίθων και κτερισμάτων εντός ή πλησίον των αυλακώσεων. Παρατηρείται η εμφάνιση χονδροειδών αγγείων οικιακής χρήσης. Τα αγγεία αυτά χρησίμευαν συνήθως στη καθημερινή ζωή ως οικιακό σκεύος. Τα αγγεία που εντοπίζονται στους τάφους έχουν καθαρά αναθηματικό χαρακτήρα. Αυτά κατασκευάζονταν ειδικά για ταφική χρήση ή αποτελούσαν προσωπικά αντικείμενα κατά τη διάρκεια της ζωής του θανούντα. Η διαφορά των ταφικών και των χονδροειδών αγγείων έγκειται στη σύσταση του πηλού κατασκευής καθώς και στην παρουσία εικονογραφικών παραστάσεων. Τα χονδροειδή αγγεία όπως χύτρες κ.α. δεν ήταν απαραίτητως φτιαγμένα με επιμέλεια και ο πηλός δεν ήταν καθαρός²⁸⁷. Αντίθετα τα ταφικά αγγεία, όπως λήκυθοι, ληκύθια, μυροδοχεία αλλά και πιο μεγάλα με τη χρησιμότητα της τεφροδόχου είχαν «λεπτό» πηλό, επιμελημένης κατασκευής χωρίς σχεδόν καθόλου προσμίξεις. Επίσης τα αγγεία για ταφική χρήση συνήθως είχαν ζωγραφικές παραστάσεις διάφορων θεμάτων καθώς και νεκρικών, ενώ τα αγγεία καθημερινής χρήσης ήταν ακόσμητα και καμένα στα σημεία που ήταν εκτεθειμένα στη φωτιά.

Η παρουσία «σήματος» στις καύσεις δεν αποτελεί κανόνα στη δημιουργία των ταφικών αυτών πρακτικών, ωστόσο εντοπίζονται τακτικά και σε άλλους λάκκους σε αρκετές θέσεις των Δωδεκανήσων. Η παρουσία τους υποδηλώνει ίσως την επιθυμία των συγγενικών προσώπων του νεκρού να γνωρίζουν το ακριβές σημείο της ταφής με σκοπό ίσως μεταγενέστερα να επαναχρησιμοποιηθεί ως οικογενειακός τάφος.

---

²⁸⁷ Προσμίξεις χαλικιών και άλλων συστατικών.

-Κεχράκι-

Η θέση -Κεχράκι- στην οποία εντοπίστηκαν δέκα καύσεις²⁸⁸ αριθμός αρκετός σε σχέση με άλλα νεκροταφεία, γεγονός που διαπιστώνεται ότι η παρουσία του ταφικού εθίμου ήταν αρκετά διαδεδομένο και πρωιμότερο συγκριτικά με άλλους τρόπους ταφής. Και στην περίπτωση του νεκροταφείου -Μακρύ Λαγγόνι- ίσως να μπορούσε ποσοτικά να συσχετιστεί με το -Κεχράκι- ωστόσο η διαφορά στη πλειονότητα των καύσεων στο τελευταίο φαίνεται να είναι γεωμετρικής περιόδου ενώ στο -Μακρύ Λαγγόνι- ακόμη πιο πρώιμων χρόνων²⁸⁹. Η επάλληλη χρήση του μεικτού νεκροταφείου έχουν ως αποτέλεσμα τη διαρκή αναμόχλευση του εδάφους από μεταγενέστερες ταφές επομένως δεν μας δίνονται ακριβής πληροφορίες για το σχηματισμό τις διαστάσεις και τυχόν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους. Ως προς την αναφορά στο σχηματισμό τους ο Jacopi στις πρώτες σελίδες της καταγραφής τους αναφέρει ότι στην Κάμιρο, στο νεκροταφείο -Κεχράκι- από τις δέκα καύσεις που αποκαλύφθηκαν, μια πυρά διαθέτει δυο γωνιακές κοιλότητες, ενώ πέντε μόνο έχουν από τέσσερις αύλακες²⁹⁰.

Η μορφή των καύσεων είναι η χαρακτηριστική ορθογώνια με τις τέσσερις κοιλότητες σε τρεις περιπτώσεις (CCI, CCIII, CCV). Μια αναφέρεται ως ορθογώνια με δυο κοιλότητες (CC) και τέσσερις ως αναμοχλευμένες (XXXI, XXXII, XXXIII, XXXIV). Συχνά αναφέρονται και ταφικές πυρές στις οποίες δεν αναγράφονται στοιχεία για το σχήμα, γεγονός που παρουσιάζεται και στη θέση -Κεχράκι- σε δυο καύσεις (CCII, CCIX).

Τα κτερίσματα που εντοπίστηκαν αποτελούν το βασικό μέσο χρονολόγησης και άντλησης στοιχείων σχετικά με την έντονη και μεγάλης διάρκειας καύση, αυτό διαπιστώνεται από τα καμένα και άκαυστα αγγεία και μεταλλικά αντικείμενα στο χώρο της καύσης. Από τα ιδιαίτερα ευρήματα που εντοπίστηκαν στις καύσεις, χαρακτηριστική είναι η παρουσία του πήλινου πηνίου, που εμφανίζεται και σε αρκετές καύσεις στα Δωδεκάνησα και δημιουργεί ερωτήματα σχετικά με το λόγο της επιλογής τους ως προσφορά στο νεκρό.

²⁸⁸ CIRh IV 1929-30, 342-61.

²⁸⁹ Jacopi 1932, 94.

²⁹⁰ Jacopi 1932, 95 κ.ε.; Gates 1970, 23. Ακόμα και σε αυτές τις επίσημες καταγραφές διαπιστώνονται ασάφειες καθώς στους πίνακες καταλόγων του αναφέρει τελικά μόνο τρεις από αυτές.

-Γαλατόμυλος-

Το νεκροταφείο της θέσης -Γαλατόμυλος- νότια του σημερινού χωριού Καλαβάρδα²⁹¹ είναι μεικτό και σχετικά μικρό σε σχέση με τα υπόλοιπα. Διαθέτει τέσσερις καύσεις (LVI, LXII, LXIV, LXX)²⁹² ορθογώνιου σχήματος με προσανατολισμό σε όλες ανατολικά. Εκτός της αναφοράς του σχήματος των πυρών δεν αναγράφεται η πληροφορία της παρουσίας γωνιακών κοιλοτήτων που θα ήταν αναμενόμενο ως συνδυασμός σχήματος και αυλακώσεων όπως συμβαίνει με τις υπόλοιπες.

Η καύση ήταν τέλεια αλλά και ατελής σε ορισμένες περιπτώσεις ενώ τα κτερίσματα «απεικονίζουν» την ταφική διαδικασία με προσφορές τοποθετημένες και εντός του λάκκου (μερικώς ή πλήρως καμένα αγγεία) αλλά και εκτός σπασμένα και διασκορπισμένα προφανώς μετά το τέλος της πυράς καθώς βρίσκονται στα ανώτερα στρώματα του λάκκου και είναι άκαυστα. Σημαντική είναι η παρουσία «σήματος»²⁹³ με τη χρήση λίθων σε μερικές εκ των καύσεων, όπως και άλλων τάφων του νεκροταφείου γεγονός που δηλώνει πιθανώς μια επιμέλεια στη διαδικασία των ταφικών εθίμων²⁹⁴ και ίσως να υποδηλώνει ότι οι ταφές έγιναν την ίδια χρονική περίοδο ή από μέλη του οικογενειακού περιβάλλοντος.

-Ακρόπολης της Καμίρου-

Στην ανατολική πλευρά της -ακρόπολης της Καμίρου- εντοπίστηκε χώρος καύσης (LXXX)²⁹⁵. Η εξέχουσα θέση της και η μοναδικότητα του ευρήματος αυτού δηλώνει πιθανώς τη σημαντικότητα της πρακτικής. Η προτίμηση του ταφικού εθίμου φανερώνει ότι ίσως να πρόκειται για σημαντικό πρόσωπο, με κοινωνική και οικονομική επιφάνεια, γεγονός που διαπιστώνεται και από τη σύλησή του. Ανάμεσα στα ευρήματα που εντοπίστηκαν βρέθηκε και μια υδρία. Τα αγγεία πόσεως αποτελούν κατεξοχήν τα περισσότερα σε αριθμό ταφικά αγγεία και κτερίσματα στις καύσεις καθώς χρησίμευαν σε όλα τα στάδια της τελετουργίας.

---

²⁹¹ Schweitzer 1971, 73. Οι ενδείξεις στη περιοχή αυτή που αντλούνται μέσα από τα ταφικά δεδομένα αποδεικνύουν την δραστηριότητα μέσα στο πολιτιστικό χάσμα που εντοπίζεται μεταξύ της Δωδεκανησιακής III Γ περιόδου με τα τέλη του 12^{ου} αι. π.Χ., καθορίζοντας το κλειστό σύνολο του τάφου 50 στον 11^ο αι' με αρχές 10^{ου} αι. π.Χ.

²⁹² *CIRh IV* 1929-30, 15.

²⁹³ Φαίνεται να μην είναι συχνή η χρήση σήματος στα νεκροταφεία της Καμίρου την περίοδο αυτή.

²⁹⁴ Αυτό φαίνεται και από τον προσανατολισμό των τάφων που φαίνεται να έχει σημασία.

²⁹⁵ *CIRh IV* 1929-30, 189.

-Ανατολικά του ναού της ακροπόλεως-

Παράλληλα στο νεκροταφείο -Ανατολικά του ναού της ακροπόλεως- της Καμίρου προς τη θάλασσα εντοπίστηκε μικρό, μεικτό, αρχαϊκό νεκροταφείο, λόγω της κατασκευαστικής διαμόρφωσης του ναού μεταγενέστερων εργασιών. Σε μικρό βάθος²⁹⁶ αποκαλύφθηκε καύση (LXXXV)²⁹⁷ μέσα σε βραχώδες σημείο. Αξιόλογο εύρημα ανάμεσα στα κτερίσματα αποτελεί ο εντοπισμός ενός πήλινου κυλινδρικού κιβωτιόσχημου αγγείου με κάλυμμα, παρόμοιο με αυτό της πυξίδας.

-Παπά τις Λούρες-

Στο νεκροταφείο -Παπά τις Λούρες- οι καύσεις φαίνεται να κατέχουν σημαντικό ποσοστό σε επτά σημεία²⁹⁸. Η γεωγραφική θέση του νεκροταφείου σε βραχώδη πλαγιά με τη θάλασσα σε κοντινή απόσταση δεν βοήθησε στην συλλογή επαρκών στοιχείων. Οι περισσότερες από τις ταφικές πυρές (VIII, IX, X, XII, XIV, XXII, XXIX) δεν διαθέτουν περισσότερες λεπτομέρειες για τον σχηματισμό και τα χαρακτηριστικά τους. Αντίθετα σε μία από αυτές (IX) διαπιστώνεται η παρουσία δυο εκ των τεσσάρων κοιλοτήτων πιθανώς λόγω αναμόχλευσης του εδάφους ή μεταγενέστερης σύλησης. Ωστόσο η επιμελημένη κατασκευή που βρέθηκε πλάι στον λάκκο (XII) με χτιστό περίβολο ύψους 1,10μ ίσως να αποτελεί προστατευτικό τοίχιο. Αυτό φαίνεται από τη διαμόρφωση της κατασκευής του περιβόλου για την προστασία της καύσης από γειτονικό λατομείο αλλά και λόγω εισροής του εδάφους μετά από πιθανές βροχοπτώσεις. Η πυρά όπως φαίνεται ήταν έντονη και μεγάλης διάρκειας όπως και οι πιο πολλές έχουν τέλεια καύση. Οι προσφορές που εντοπίστηκαν στο νεκροταφείο από τις καύσεις είναι πλούσια με χαρακτηριστικό εύρημα το μελανοδοχείο που εντοπίζεται αρκετά συχνά.

-Πατέλλες-

Στον ίδιο λόφο στα ΒΑ της ακρόπολης προς την κορυφή εντοπίζεται το νεκροταφείο στη θέση -Πατέλλες-. Οι χώροι καύσης του νεκροταφείου δεν είναι πολλοί²⁹⁹ αλλά είναι επιμελημένοι και σε διάφορα σχήματα όπως κυκλικό (XXXVII) σε αντίθεσή με τους περισσότερους των νεκροταφείων που είναι ορθογώνιοι. Η μια καύση ήταν αβαθής (XLV) όπως αναφέρθηκε και για τον λόγο αυτό δεν είναι εφικτό

²⁹⁶ Μόλις 0,16μ. βάθος

²⁹⁷ *CIRh IV* 1929-30, 189.

²⁹⁸ *CIRh VI* 1929-30, 35 κ.ε..

²⁹⁹ *CIRh VI* 1929-30, 121 κ.ε.

να καθοριστούν οι ακριβείς διαστάσεις της. Στον (XXXIX) εντοπίστηκε χτιστός περίβολος με αργούς και μερικούς ημίεργους λίθους. Οι προσφορές που εντοπίστηκαν εντός των τάφων ήταν δεν ήταν αρκετές. Στην πρώτη πυρά (XXXVII) αποκαλύφθηκαν μόνο λίγα οστά ενώ στην τελευταία (XLV) τα κτερίσματα που βρέθηκαν ήταν άκαυστα. Επίσης στην καύση αυτή αναφέρεται και η λεπτομέρεια της παρουσίας διάσπαρτων ριγμένων θραυσμάτων αγγείων. Όπως συμβαίνει και σε άλλες περιπτώσεις αποτελεί ένα από τα τελευταία στάδια που ακολουθούνται μετά την τελετή και το πέρας των νεκρόδειπνων.

Συμπεράσματα Καμίρου

Ο προσανατολισμός γενικά, όπως φαίνεται και από τις υπόλοιπες περιοχές είναι τυχαίος και προκύπτει από διάφορους παράγοντες όπως την διαμόρφωση του εδάφους, την χωρητικότητα και κατανομή των τάφων εντός του νεκροταφείου καθώς και την επιθυμία των συγγενικών προσώπων του νεκρού. Στην Κάμιρο η κατεύθυνση δεν φαίνεται να είναι καθορισμένη, δεν υπάρχει νεκροταφείο το οποίο να ακολουθεί συγκεκριμένο προσανατολισμό, σε αντίθεση με άλλες περιπτώσεις νεκροταφείων³⁰⁰ που ακολουθούν πιο επιμελημένη διάταξη στην κατανομή των τάφων.

Οι χώροι καύσης είναι είτε ορθογώνιοι, είτε κυκλικοί με πολύ λίγα δείγματα όπως στις –Πατέλλες- (ένας), αλλά και αρκετοί με ακαθόριστο σχήμα (είκοσι τρεις στον αριθμό). Βέβαια το ακαθόριστο σχήμα προκύπτει από την έλλειψη πληροφοριών σχετικά με τα επιμέρους στοιχεία σε κάθε μια από τις πυρές. Κάποιοι χώροι καύσης διέθεταν μια ή περισσότερες κοιλότητες στις περιπτώσεις των ορθογώνιων πυρών, αναλόγως τον βαθμό διατήρησης της καύσης. Αναλόγως της έντασης της πυράς εξαρτάται και το αποτέλεσμα συνήθως. Αν το πάχος του στρώματος πυράς είναι μεγάλο, τα κτερίσματα αρκετά καμένα και τα υπολείμματα οστών λίγα τότε πρόκειται για τέλεια καύση. Σε αντίθετη περίπτωση η διαβάθμιση της φωτιάς ποικίλει αναλόγως της τεχνικής κατασκευής και της κλιματικής διαμόρφωσης (επίπεδα αέρας, υγρασίας). Οι επιμέρους κατασκευές όπως οι περίβολοι προστασίας των τάφων αποτελούν μερικές σημαντικές διαφοροποιήσεις που συμπληρώνουν το σύνολο των επιμέρους στοιχείων των καύσεων ως προς τη διαμόρφωσή τους. Παραδείγματα όπως στις =Πατέλλες- σε

---

³⁰⁰ Όπως της Κω

μα και στο –Γαλατόμυλο- σε δύο από τους χώρους καύσης είχαν οροθετηθεί με πέτρες σε σχήμα Γ. Ενώ υπάρχουν και κάποιοι χώροι που φαίνεται ότι είχαν επαναχρησιμοποιηθεί στο παρελθόν.

Οι εισαγωγές αγγείων και η ανταλλαγή εμπορευμάτων παρουσιάζεται και στην Κάμιρο αυτής της εποχής. Εντοπίζονται αγγεία από Κόρινθο, Αττική, Σάμο και Κύπρο ενώ οι εμπορικές σχέσεις και εκτός Ελλάδος φαίνεται να είναι εξαιρετικές και με την υπόλοιπη Ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, αφού προσφορές από φαγεντιανή και ελεφαντόδοντο είναι συχνό πλέον φαινόμενο. Συγχρόνως με το εμπόριο που φαίνεται πως άνθιζε, έχουμε και μια πολύ καλή ντόπια παραγωγή αγγείων, όπως με χειροποίητη κεραμική και αμφορείς τύπου Φικέλλουρα. Η τοπική ροδιακή παραγωγή αλλά και η παραγωγή γειτονικών αγγείων σε Κω και Κάλυμνο είχε ήδη κάνει την εμφάνισή της από τα προηγούμενα χρόνια.

Τα καταγεγραμμένα αναθήματα των καύσεων στην πόλη της Καμίρου είναι 116³⁰¹ στον τύπο των οινοχόων³⁰² οι οποίες υπερτερούν σε ποσοστό 20,69%³⁰³ με 24 αγγεία. Στην συνέχεια μεγάλο είναι το ποσοστό των κυπέλλων με 17 στον αριθμό, των σταμνών και των χειροποίητων αγγείων με 10 αντίστοιχα.

2.i.ii. Ιαλυσός

Το βορειότερο τμήμα της Ρόδου η αρχαία Ιαλυσία³⁰⁴ κατείχε τη μεγαλύτερη έκταση και αποτελούσε μια από τις πιο πλούσιες ίσως πόλεις του νησιού, με εκτεταμένες νεκροπόλεις ήδη από την Εποχή του Χαλκού αλλά πολύ περισσότερο κατά τα ιστορικά χρόνια³⁰⁵. Από τη Μυκηναϊκή ακόμα περίοδο η πόλη της Ιαλυσού μνημονεύεται ως «Αχιγιάβα», με άμεση σύνδεση της με το κράτος των Χετταίων³⁰⁶ Οι ανασκαφές στην περιοχή όπως και στην Κάμιρο ξεκίνησαν από πολύ νωρίς επί

³⁰¹ Βλ. πιν. Κάμιρος.

³⁰² Βλ. παρ. οικόπεδο Τσαμπίκου στην Ιαλυσό για περισσότερα γενικά τυπολογικά και εικονογραφικά στοιχεία.

³⁰³ Η βάση δεδομένων καταγράφει τα ποσοστά των κεραμικών κτερισμάτων του συνόλου των καύσεων που είναι καταγεγραμμένα και αριθμημένα ανά καύση, θέση και περιοχή, από τον εκάστοτε αρχαιολόγο. Στον πίνακα λαμβάνονται υπόψιν μόνο τα ολόκληρα αγγεία ή και συμπληρωμένα.

³⁰⁴ Εικ. 7,8. Σχετικές πληροφορίες με βιβλιογραφικό υλικό για αρχαιολογικά θέματα της περιοχής βλ. Leekley- Noyes 1975, 32-3.

³⁰⁵ Melas 1984, Ανθρωπολογικά 31. Η χρήση του σιδήρου τα MM χρόνια στην Κρήτη και στην Περατή είναι κοινή στις προϊστορικές καύσεις.

³⁰⁶ Page 1959; Ιακωβίδης 1973. Χωρίς ωστόσο αυτή η ταύτιση να επιβεβαιώνεται με σαφήνεια.

Ιταλοκρατίας με ανασκαφέα τον A. Biliotti³⁰⁷ μεταξύ του 1868 και του 1871. Οι πρώτες ενέργειες διενεργήθηκαν στα νεκροταφεία της Ιαλυσού όπως αυτό στο -οικόπεδο Δρακίδη-. Η συστηματική έρευνα του Ιταλικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Ρόδου άρχισε το 1916 και συνεχίστηκε το 1922 με συμπληρωματικές εργασίες στο -οικόπεδο Δρακίδη- αλλά και σε άλλα ιδιωτικά οικόπεδα όπως του –Τσαμπίκου-. Στη συνέχεια οι εργασίες επεκτάθηκαν, κατόπιν των αποκαλύψεων των γεωμετρικών και αρχαϊκών τάφων, προς τα νεκροταφεία –Δαφνίου- και –Μάρμαρο-³⁰⁸. Ένα χρόνο αργότερα το 1923 η έρευνα προχώρησε στα –Ανωάκια- στη περιοχή Κρεμαστό, γνωστή για τα πολλά ταφικά της ευρήματα, πολλά από τα οποία παραμένουν ακόμη αδημοσίευτα³⁰⁹. Κατά τα επόμενα χρόνια από το 1924 μέχρι το 1928 η ανασκαφική διαδικασία επεκτάθηκε και σε άλλες θέσεις της περιοχής καθώς και σε πιο απομακρυσμένα σημεία³¹⁰. Το 1934 έγιναν συμπληρωματικές έρευνες στα ήδη γνωστά νεκροταφεία στο Κρεμαστό, -Ανωάκια-, -Άγιο Γεώργιο-, -Μάρμαρο- και ύψωμα –Δαφνίου-. Σκοπός της έρευνας αυτής ήταν ο εντοπισμός νέων συστάδων ταφικών συγκροτημάτων καθώς και η οριοθέτηση της έκτασης των νεκροταφείων της Ιαλυσού³¹¹.

Τοπογραφικά τα ταφικά συγκροτήματα που εντοπίζονται είτε σε οργανωμένα νεκροταφεία είτε σε συστάδες σε ιδιωτικά οικόπεδα καταγράφηκαν σε χάρτες από τους Ιταλούς αρχαιολόγους³¹². Στα ανατολικά απλώνεται το νεκροταφείο του –Μαρμάρου- ενώ στα νότια και ψηλότερα αυτά των -Δαφνίου- και –Ανωάκια-. Δυτικά βρίσκεται η Παναγία της Κρεμαστής και στα βόρεια η κεντρική οδός Κρεμαστής- Τριάντων³¹³.

Η πρακτική που ακολουθούνταν ήταν παρόμοια με αυτή της Καμίρου σε σχηματισμούς. Η παρουσία τεφροδόχων αγγείων πιθανώς από «δευτερογενείς» καύσεις³¹⁴, με υπολείμματα της πυράς είναι μεγαλύτερη συγκριτικά με της Καμίρου³¹⁵. Αν και το έθιμο ξεκινά ήδη από ΥΕ ΙΙΑ φαίνεται να συνεχίζει κατά την ΥΠρΓ και γεωμετρική περίοδο³¹⁶. Παρά τις συστηματικές λαθραίες ανασκαφές που είχαν

³⁰⁷ Biliotti – Cottret 1881, *L' Ile de Rhodes*.

³⁰⁸ *Annuario III*, 254; Maiuri *La Necropoli archaica di Ialiso*, 257 κ.ε.

³⁰⁹ Πολλές από τις αριθμήσεις ευρημάτων διαθέτουν ακόμη αριθμούς ευρημάτων, όπως CV Rodi, 495, 198, πίνακες 3,4 και 1 αντίστοιχα από τους τάφους 84- 120 με αρ. ευρητ. 6460- 6561.

³¹⁰ *CIRh III*, Jacopi *Scavi nella necropolis di Jalisso*. Θέσεις όπως Μαρίτσα, Μαγκούφη, λόφος Αγίων Ασωμάτων κ.α.

³¹¹ *CIRh VIII* Laurenzi *Necropoli Jalisie*.

³¹² Εικ. 7,8.

³¹³ *CIRh III* και *CIRh VIII* εικ. 3.

³¹⁴ Εικ. 9, 10.

³¹⁵ *CIRh VI-II*, 335 κ.ε

³¹⁶ Γρηγοριάδου- Γιαννικουρή- Μαρκέτου 1999, 374.

ξεκινήσεις ήδη από τα πρώτα χρόνια αποκάλυψης, τα ήδη εντοπισμένα ευρήματα είναι αρκετά ώστε να οριστεί η χρονολόγησή τους από το τέλος του 7^{ου} αι.π.Χ. και μετά, όπως θεωρεί ο Laurenzi³¹⁷. Η καθιέρωση του εθίμου στην πόλη της Ιαλυσού φαίνεται να ξεκινά τον 8^ο αι. π.Χ. και διαρκεί μέχρι τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ.³¹⁸

Οι πιο γνωστές νεκροπόλεις καταλαμβάνουν έκταση από τα ανατολικά στη θέση –Μάρμαρο- μέχρι τη θέση –Ασώματος- στα δυτικά, βόρεια προς τον σημερινό επαρχιακό δρόμο Ρόδου- αεροδρομίου έως νότια στο ύψωμα –Δαφνίου-. Από τις πιο σημαντικές και πλούσιες θέσεις είναι αυτές νοτιότερα στο νεκροταφείο –Μάρμαρο-, στη –Δάφνη-, σποραδικά στα οικόπεδα –Παυλή-, -Λαγού-, -Κουκιά-, -Τσαμπίκου-, -Δρακίδη-³¹⁹.

οικόπεδο –Λαγού-

Η περιοχή Κρεμαστή καταλαμβάνει κυρίως αρχαϊκές νεκροπόλεις. Πιο συγκεκριμένα στο οικόπεδο –Λαγού- έχουν αποκαλυφθεί πέντε καύσεις³²⁰ που χρονολογούνται στα τέλη του 7^{ου} μέχρι τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. Η ομάδα των καύσεων εντοπίστηκε στα βόρεια του οικοπέδου στα όρια σχεδόν με το κτήμα Παυλή. Όπως και σε πολλές περιπτώσεις των νεκροταφείων της Καμίρου έτσι και εδώ πολλές καύσεις βρέθηκαν σε κακή κατάσταση διατήρησης, για το λόγο αυτό στη καταγραφή τους στη σειρά βιβλίων ‘*Clara Rhodos*’ αναφέρονται ως «χώροι καύσης» και όχι ως λάκκοι. Ο σχηματισμός τους όπως στα περισσότερα νεκροταφεία είναι ορθογώνιος με τέσσερις γωνιακές κοιλότητες σε κάθε άκρο (XLIII, XLIV, XLV, XLVI³²¹). Ωστόσο αυτό δεν αναφέρεται πάντα είτε γιατί θεωρείται δεδομένο αφού αναφέρεται στην εισαγωγή πριν την καταγραφή³²² είτε γιατί καταγράφεται στην αρχή κάθε ομάδας καύσεων με ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα (πχ. ομάδα καύσεων με μία κοιλότητα). Μια από τις πέντε (XLIX) έχει ακαθόριστο σχήμα ‘*sconvolta*’ πιθανώς από παλαιότερη επέμβαση στο σημείο. Ο προσανατολισμός τους όπως και στο σύνολο των καύσεων είναι ακαθόριστος.

³¹⁷ *CIRh III* 1926, 10, 12-4.

³¹⁸ Coldstream 1979, 250.

³¹⁹ *CIRh III*, τοπογραφικός πίνακας.

³²⁰ *CIRh III* 1926, 72-81,83.

³²¹ Η αρίθμηση των τάφων διατηρείται όπως καταγράφονται στο CIRh,βλ. υποσημείωση 27.

³²² Ομοίως με τις καύσεις που αποκαλύφθηκαν στα Βρουλιά, βλ. Kinch 1914, 53-5.

Οι πυρές που αποκαλύφθηκαν στο σημείο όπως και οι μεταγενέστερες³²³ είναι αρκετά πλούσιες σε κτερίσματα, με βασικό τύπο αγγείου που κυριαρχεί να είναι ο αρύβαλλος με πάνω από τριάντα δύο στον αριθμό. Ο τύπος αυτός του αγγείου εμφανίζεται σχεδόν σε κάθε καύση σε όλα τα Δωδεκάνησα και αποτελεί σύνηθες ταφική προσφορά σε όλους τους τύπους ταφών. Μια κατηγορία αρυβάλλων είναι με τη διακόσμηση κύκλων και κυματοειδών γραμμών όπως την αναλύει και ο Johansen³²⁴. Ο ίδιος παρατηρεί ότι ο εικονογραφικός αυτός τύπος έφτασε στην Ρόδο από την Κύπρο³²⁵, καθώς και στα κυπριακά και στα παλαιότερα μυκηναϊκά υπήρχε η ελισσόμενη γραμμή στα άκρα. Οι παραλλαγές και η ποικιλία των σχεδίων και των χρωμάτων είναι συχνό φαινόμενο στη τεχνική της Ρόδου³²⁶. Μια επίσης ιδιαίτερη κατηγορία είναι οι αρύβαλλοι «συροκυπριακού» τύπου με χαρακτηριστικό στοιχείο την ερυθρωπή βαφή χωρίς η διακόσμηση, με πλαστικό δακτύλιο στο λαιμό³²⁷. Τέτοια δείγματα υπάρχουν αρκετά στα ευρήματα της Ιαλυσού³²⁸ από τα τέλη του 8^{ου} αι.π.Χ. και έπειτα. Εκτός των κτερισμάτων δεν υπάρχει άλλη αναφορά σε υπολείμματα γεγονός που δηλώνει πιθανώς τέλεια καύση χωρίς παρουσία οστών, όπως συνέβη στις πιο πρόσφατες πυρές που εντοπίστηκαν στο σημείο. Μεταγενέστερα κατά τον 6^ο αι. π.Χ. παραγόταν μια συγκεκριμένη ποσότητα αρυβάλλων και αλαβάστρων³²⁹ με κωνική απόληξη, καθώς και διακόσμησης εγχάρακτων οριζόντιων γραμμών και ραβδωτού σχήματος, σε όλο το σώμα του αγγείου. Ωστόσο απαντάται και με παντελή έλλειψη διακόσμησης³³⁰.

³²³ Βλ. σποραδικά ευρήματα Ιαλυσού.

³²⁴ Johansen 1958, 155 κ.ε. Το μοτίβο παρουσιάζει εναλλαγές κύκλων προς κατακόρυφες κυματοειδής ή ευθείες γραμμές, οι οποίες απολήγουν σε έλικα; *Annuario VI-VII*, T 53: Αρύβαλλοι 14-21, εικ. 203, αλλά και σε άλλα αγγεία στους T 56 και T 74. Επίσης *CIRh III* 1924-28, στους τάφους VI, VIII, XIX, XXXVII, LV, LVIII, LXI, LXII, LXIII.

³²⁵ Ροδιακοί αρύβαλλοι τύπου «spaghetti ware» με καστανέρυθρο πηλό έχουν κυπριακές ρίζες βλ. Σταμπολίδης, Καρέτσου 1998, 185; Coldstream *The Phoenicians of Ialysos* 1969, 3-4.

³²⁶ *CIRh III* 1926, Ομοίως και σε αρυβάλλους των καύσεων VI, LVIII, LXIV, LVIII. XIX και στο πινάκιο της καύσης XXXVII.

³²⁷ Johansen 1958, 168. Τύπος B κατά τον συγγραφέα, που υιοθετείται στην Κύπρο κατά τη Γεωμετρική III (Cyprio- Geometric III) περίοδο από το μέσο 8^ο αι.π.Χ. της κατηγορίας «black on red».

³²⁸ *CIRh III* 1926, Σε καύσεις όπως LX, XI, LXVI, LXVI, LVI, LVIII. Ο αρύβαλλος 11778 π.χ. συγγενεύει αρκετά με την κυπριακή κεραμική «black on red». Επίσης για την Κάμιρο στο *CIRh VI- VII*, 124, Καύση XXXIX, καθώς και σε Κρήτη, Κυκλάδες, Σικελία.

³²⁹ Τριανταφυλλίδης 2009 ΚΓ, ' 455. Εισαγωγές στην αρχαϊκή ροδιακή κεραμική παρουσιάζονται επίσης και πήλινα ατρακτόσχημα αλάβαστρα κατά τα τέλη του 7^{ου} και αρχές του 6^{ου} αι.π.Χ.

³³⁰ Lindos I, 275 κ.ε.; *Annuario VI- VIII* τάφος 36, VI- VII τάφος 18; *CIRh III* 1926, τάφοι XLV, XLVI.

οικόπεδο –Παυλή-

Το οικόπεδο -Παυλή- βρίσκεται βορειότερα του –Λαγού- και είναι το πιο μικρό σε έκταση συγκριτικά με τα υπόλοιπα. Εσωτερικά εντοπίστηκε μια καύση χωρίς κοιλότητες (XLVIII)³³¹ με μόλις τέσσερα κτερίσματα εκ των οποίων μια όλη. Ο τύπος αυτός του αγγείου φαίνεται να είναι σύνηθες στις καύσεις της Ρόδου. Αντίθετα στις πυρές της Κω η παρουσία της γίνεται σε μόλις μία καύση και είναι η πρώτη που εντοπίζεται σε τάφο στο νησί³³². Χρονολογικά οι καύσεις της Κω είναι πρωιμότερες από αυτές της Ρόδου και ίσως αυτό να αιτιολογεί την παντελή απουσία του είδους αυτού από τα νεκροταφεία της Κω την πρώιμη γεωμετρική περίοδο³³³.

οικόπεδο -Κουκιά-

Πιο ανατολικά του οικοπέδου –Λαγού- στην ίδια περιοχή βρίσκεται το οικόπεδο -Κουκιά-, αν και το πιο μικρό σε έκταση, εκεί εντοπίστηκε συστάδα καύσεων της ίδιας εποχής. Η ομάδα των τάφων αποκαλύφθηκε στα νότια του κτήματος σε κοντινή σχετικά απόσταση από αυτές των οικοπέδων –Λαγού- και –Τσαμπικάκη-. Τα νεκροταφεία που εκτοπίστηκαν μέσα στα οικόπεδα –Κουκιά- και –Λαγού-, φαίνεται να αποτελούν τμήμα δυο διαφορετικών οικισμών του 7^{ου} και 6^{ου} αι.π.Χ. αντίστοιχα. Από τα ταφικά κατάλοιπα που βρέθηκαν σημαντικά ευρήματα αποτελούν τα τμήματα τοίχων πιθανώς από τον περίβολο του νεκροταφείου ή από ταφικά ιερά μέσα σε αυτόν³³⁴. Συνολικά έχουν αποκαλυφθεί δεκατέσσερις καύσεις³³⁵ εκ των οποίων οι έντεκα (XXIX, XXX, XXXI, XXXII, XXXIII, XXXIV, XXV, XXXVI, XXXVII, XLI, XLII) αναγράφονται με τον κλασικό δωδεκανησιακό τύπο καύσεων του ορθογώνιου λαξεύματος με τις τέσσερις κοιλότητες στις γωνίες. Στη θέση αυτή δίνεται ιδιαίτερη η σημασία στην αναφορά των κοιλοτήτων καθώς λόγω κακής διατήρησης ή παλιότερης σύλησης του τάφου δεν σώζονται επαρκώς. Εκτός λοιπόν από την ομάδα αυτή των πυρών με τις τέσσερις αύλακες, υπάρχουν και αυτές με τις δύο (XXXVIII, XXXIX) και μια (XL) που διαθέτει μόλις μία από αυτές.

Στις κοιλότητες όπως και σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις που έχουν εντοπιστεί στα Δωδεκάνησα εσωτερικά είναι τοποθετημένα αγγεία προσφορών ή θραύσματα

³³¹ *CIRh III* 1926, 81-2.

³³² Μποσνάκης 1999, 233-6.

³³³ Kurtz- Boardman 2001, 106-7.

³³⁴ Παπαποστόλου ΑΔ 23 (1968) Μελέτες, 80.

³³⁵ *CIRh III* 1924-28, 54-71, 84- 110.

αυτών. Τα αγγεία που φαίνεται να τοποθετούνταν πιο συχνά είναι αγγεία πόσεως, όπως οινοχόη, πρόχους κ.α. Η παρουσία τους εκεί μπορεί να είχε διπλή σημασία είτε ως προσφορά όπως τα υπόλοιπα αντικείμενα είτε με τη χρήση της απόσβεσης της πυράς όταν αυτή θα βρισκόταν στο τελικό της στάδιο. Το σημείο των κοιλοτήτων και λόγω θέσης αλλά και λόγω βάθους ήταν πιο προστατευμένο από την έντονη φλόγα, με αποτέλεσμα πολλές φορές τα αγγεία να μείνουν άκαυστα. Αυτό διαπιστώνεται σε πολλές ταφικές πυρές, και ο λόγος ίσως να ήταν καθαρά πρακτικός. Ειδικά στις πυρές της Ρόδου οι υπόσκαφες κοιλοότητες των πυρών συχνά ξεπερνούν σε βάθος τον κεντρικό πυθμένα του λάκκου συνεπώς δεν υπήρχε άμεση επικοινωνία με την υπόλοιπη κατασκευή. Ο κύριος τύπος αγγείου που κυριαρχεί στο οικόπεδο Κουκιά είναι η λήκυθος όπου αποτελεί σήμα κατατεθέν σε όλα τα είδη των τάφων. Στη περίπτωση των καύσεων έχει και πρακτική χρήση. Όπως και τα μυροδοχεία και όλα τα φιαλίδια είναι μικρά αγγεία όπου έβαζαν αρωματικά έλαια με σκοπό πέρα από την αναθηματική τους χρήση να ευωδιάζουν την περιοχή της ουράς καθώς λόγω της καύσης του σώματος υπήρχε έντονη δυσσομία. Πολλές φορές τα τοποθετούσαν ανάποδα στον πυθμένα του κεντρικού λάκκου προς αποφυγή του μιάσματος και «απολύμανση» της περιοχής της πυράς.

οικόπεδο -Τσαμπίκου-

Το οικόπεδο -Τσαμπίκου- βρίσκεται αμέσως ανατολικότερα του οικοπέδου – Κουκιά- το οποίο μαζί με το οικόπεδο –Δρακίδη- είναι τα πιο μεγάλα σε έκταση αλλά διαθέτουν και τον μεγαλύτερο αριθμό τάφων³³⁶. Η διάταξή τους είναι επίσης σε συστάδες στα ανατολικά του οικοπέδου στο κέντρο, η μία ομάδα και οι άλλες βόρεια και νότια. Η διάρκεια χρήσης των τάφων φαίνεται να είναι μακρά από τα γεωμετρικά μέχρι τα κλασικά χρόνια. Οι τάφοι έχουν ιδιαίτερο πλούτο με βασικές ταφικές πρακτικές τις πυρές, τους ενταφιασμούς σε πίθους και τους κιβωτιόσημους. Συγκεντρωτικά και σε συνδυασμό με τους τάφους του –Δαφνίου- αποτελούν το μεγαλύτερο αποκαλυφθέν νεκροταφείο το οποίο καταλαμβάνει εκτεταμένο τμήμα της πόλης της Ιαλυσού.

Συγκεκριμένα οι καύσεις είναι είκοσι τρείς³³⁷ εκ των οποίων οι οκτώ (LI, LIII, LIV, LV, LVI, LVIII, LXI, LXII) διαθέτουν τέσσερις γωνιακές κοιλοότητες και είναι

³³⁶ Παπαποστόλου ΑΔ 23 (1968) Μελέτες, 79.

³³⁷ *CIRh III* 1924-28, 23-33, 84-110.

ορθογώνιου σχήματος. Εκτός από το είδος πυράς με τις τέσσερις αύλακες στο κτήμα αυτό συναντάμε μία (II) με τρεις κοιλότητες και μία (LXVIII) η οποία διαθέτει μόνο μια γωνιακή αύλακα. Αυτό συμβαίνει σε πολλές καύσεις της Ρόδου και ο βασικός λόγος είναι η κακή κατάσταση διατήρησης αφού οι περισσότερες είναι συλημένες. Ιδιαίτερα στο κτήμα Τσαμπίκου οι έξι (LII, LV, LVI, LIX, LX, LXIII) από τις είκοσι τρεις εντοπίστηκαν αναμοχλευμένες ήδη από το παρελθόν προφανώς λόγω της πλούσιας κτέρισης που διέθεταν. Οι τυμβωρύχοι στη προσπάθειά τους να αποσπάσουν μεταλλικά αντικείμενα από τις προσφορές τις πιο πολλές φορές προκαλούσαν τεράστιες ζημιές και στις κατασκευές των τάφων αλλά και μεγάλες φθορές στα κτερίσματα. Δυστυχώς η ανεπανόρθωτη καταστροφή πλήττει κυρίως την αρχαιολογική έρευνα αφού τα στοιχεία που με κόπο συλλέγονται είναι ελάχιστα άρα μη επαρκή αλλά και προβληματικά συνήθως ως προς την απόλυτη χρονολόγηση του ευρήματος. Στις περιπτώσεις αυτές τα ποσοστά των ευρημάτων είναι πολύ πιο μικρά σε σχέση με τις υπόλοιπες και πολλές φορές τα θραύσματα αγγείων υπερτερούν συγκριτικά με τα ολόκληρα.

Παράλληλα υπάρχουν και οι καύσεις στις οποίες δεν υπάρχει καμία αναφορά σε σχήμα³³⁸(I, III, IV, L, LII, LVII, LIX, LX, LXIII, LXIV, LXV, LXVI, LXVII) συμπεριλαμβανομένων και αυτών που αναγράφονται ως συλημένες, αφού εκτός του στοιχείου αυτού δεν υπάρχει άλλη πληροφορία στη μορφή της καύσης.

Στις ταφικές πυρές του κτήματος εντοπίζονται αρκετές οινοχόες τριάντα πέντε στον αριθμό. Ο τύπος αυτός του αγγείου όπως και τα περισσότερα αγγεία πόσεως είναι το πιο σύνηθες κτερίσμα στις καύσεις. Τέτοιου είδους μεγάλα αγγεία τοποθετούνταν πλησίον του λάκκου (στις κοιλότητες συνήθως) με σκοπό να μεταφέρουν νερό ώστε να περιορίσουν την ένταση της φλόγας. Στον τάφο *LVIII* βρέθηκαν οι περισσότερες, δεκαπέντε στον αριθμό. Στις παλαιότερες από αυτές ανήκει και ένα θραύσμα κυπριακής οινοχόης του τύπου «white-painted»³³⁹. Ωστόσο και οι υπόλοιπες είναι ιδιαίτερες ως προς τα χαρακτηριστικά τους³⁴⁰. Η πλαστικότητα των μορφών και η διαμόρφωση των μοτίβων³⁴¹ και του χαρακτηριστικού επιχρίσματος φαίνεται ότι είναι

³³⁸ Γεγονός που συνηθίζεται στις καταγραφές της σειράς *Clara Rhodos*.

³³⁹ Bourogiannis 2009, 70-9.

³⁴⁰ Και πιο συγκεκριμένα οι 11791, 11792, 11993, καθώς διατηρούν ιδιαίτερα επιμελημένα, πλαστικά χαρακτηριστικά στην εξωτερική τους επιφάνεια.

³⁴¹ Παπαποστόλου ΑΔ 23 (1968) Μελέτες, 86. Ομοιότητες και με αγγεία της Λίνδου και Καμίρου του 7^{ου}. Αι. π.Χ.

αποδομένα με το χέρι³⁴². Η τεχνική απόδοση του τύπου αυτού που ομοιάζει με ανθρώπινο σώμα έχει αρκετές επιρροές από κυπριακά πρότυπα³⁴³ όπως συμβαίνει και σε άλλες περιοχές³⁴⁴. Χαρακτηριστική θεωρείται και η οινοχόη 11647 της καύσης *LI*³⁴⁵ λόγω των μεταλλικών προτύπων που φαίνεται να έχουν χρησιμοποιηθεί³⁴⁶ όπως παρατηρεί και ο Johansen. Το μοτίβο των τριγώνων με επίστεψη μαιάνδρων είναι συχνό ΥΓ θέμα των εργαστηρίων της Ρόδου. Το σύμπλεγμα αυτών των σχεδίων ονομάζεται «ροδιακό δέντρο» και έχει εντοπιστεί σε πολλά είδη αγγείων όπως και σε πολλές θέσεις του νησιού³⁴⁷. Στα τέλη του ΥΓ ρυθμού το εικονογραφικό αυτό θέμα εξελίσσεται, με την αύξηση του φυτικού διακόσμου σε μεγάλη ποικιλία και με πολλούς συνδυασμούς, καθώς και το ζικ-ζακ σχέδιο³⁴⁸.

Άλλα είδη οινοχόης είναι ο τύπος της τριφυλλόσχημης με ωσειδές σώμα που εντοπίστηκε στη πυρά *LXIII*³⁴⁹, στην *LX*³⁵⁰ και στην *LVI*³⁵¹ η οποία απαντάται και στην Κω για πρώτη φορά στη καύση *I*³⁵². Η διακόσμηση είναι με φυτικά ή γραμμικά μοτίβα είναι παρόμοια στα δυο νησιά. Η διαφορά έγκειται στη χρονολόγηση καθώς της Κω κατατάσσεται στην ύστερη ΠρΓ περίοδο ενώ της Ρόδου στην ΥΓ φάση. Εξ ίσου σημαντικός είναι και ο τύπος της οινοχόης από της καύση *LXI*³⁵³ που παρουσιάζει ομοιότητες ως προς τη διακόσμηση από κυπριακά πρότυπα στην τεχνική των ομόκεντρων κύκλων στις ταινίες του σώματος και με την κεραμική «*buccherio*»³⁵⁴ της Λέσβου στη τεχνική που ακολουθείται για το λαιμό και τη λαβή του αγγείου³⁵⁵. Είθισται η πρακτική αυτή να ακολουθείται μετά το τέλος των νεκρόδειπνων που όριζε το τελετουργικό, όπου κατόπιν της απόσβεσης πολλές φορές έσπαζαν το αγγείο και

³⁴² CIRh III 1925, LVI εικ. 90, LV 90, εικ. 87. Παρόμοια ευρήματα πάλι από καύσεις της ίδιας θέσης.

³⁴³ Gjerstad 1934, 297 εικ. IV, 2, XXIX, 11, XXX, XXXV, 10, XXXIX, 14-5, XLII, 4-5.

³⁴⁴ Schiering JdI 1964, 1 κ.ε. *Masken am Hals krestish- mykenischer und fruhgriechischer Keramik*. Ομοίως σε Κρήτη, Σάμο και Βοιωτία, ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους (όπως και στην Τροία αλλά με διαφορές σε σχέση με τα κυπριακά και ροδιακά πρότυπα) μέχρι και τον 7^ο αι. π.Χ.

³⁴⁵ CIRh III 1925, 85, εικ. 76; CV ROdi 471; Johansen εικ. 217.

³⁴⁶ Johansen 1958, εικ. 126-7, 129-32. Ομοίως και σε οινοχόες της Εξοχής

³⁴⁷ Himmelmann- Wildschutz 1960, 19, εικ. 16-7 και για άλλα παραδείγματα της τεχνικής αυτής.

³⁴⁸ Johansen 1958, εικ. 9, 12, 40, 73-4, 140-1; CIRh III 1925, εικ. 100.

³⁴⁹ CIRh III 1925, 107, εικ. 100.

³⁵⁰ CIRh III 1925, 103, εικ. 97.

³⁵¹ CIRh III 1925, 94, εικ. 90.

³⁵² Μποσνάκης 1999, 227. Οικόπεδο Βασιλείου; Παπαποστόλου *ΑΔ* 23 (1968), 94, σχέδιο 2. Υπάρχει και τριφυλλόσχημη οινοχόη με παρόμοιο μοτίβο αδημοσίευτη της υπογεωμετρικής περιόδου; Johansen..., εικ. 68. Όπως και η οινοχόη της Εξοχής.

³⁵³ CIRh III 1925, 105, εικ. 98.

³⁵⁴ CIRh III 1925, Τάφοι LII, LV, LVIII είναι μερικά από τα δείγματα του τύπου αυτού του 7^{ου} αι. π.Χ.

³⁵⁵ Lamb, JHS 52 (1932) 1-12; BSA 32 (1934), 51-6.

σκόρπιζαν τα όστρακα σε όλη την έκταση του λάκκου, σηματοδοτώντας τη λήξη της διαδικασίας. Συμπληρωματικά στα είδη των οινοχόων εντάσσεται η αυτή της καύσης X^{356} του οικοπέδου –Δρακίδη-, με χαρακτηριστική τη χρήση μετοπών ως προς τη διάταξη της διακόσμησης. Εκτός αυτών των πιο πρώιμων αγγείων τα υπόλοιπα της καύσης χρονολογούνται επίσης τον 7^ο αι.π.Χ.

Γενικό χαρακτηριστικό γνώρισμά των κτερισμάτων αυτής της ταφής³⁵⁷ (όπως και σε άλλες σύμφωνα με τις διαπιστώσεις του Mauiri και Kinch σε Ιαλυσό και Λίνδο) είναι η πιθανότητα τα κτερίσματα να μην αποτελούν μέρος μιας μόνο πυράς στη θέση αυτή. Τα πρωιμότερα εξ αυτών θα πρέπει να θεωρηθούν ότι ανήκουν στην πρώτη χρήση του λάκκου. Την διάκριση αυτή δυσχεραίνει το γεγονός ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των χώρων καύσεως ήταν συλημένο, με αποτέλεσμα τα δεδομένα να είναι ασαφή.

οικόπεδο -Δρακίδη-

Το οικόπεδο -Δρακίδη- κατέχει το μεγαλύτερο πλάτος γης στο εκτεταμένο νεκροταφείο της Ιαλυσού αλλά και το μεγαλύτερο ποσοστό τάφων εκ των οποίων είκοσι τέσσερις καύσεις³⁵⁸. Όπως και στο οικόπεδο –Τσαμπίκου- έτσι και εδώ εντοπίζονται διάφορα είδη ταφικών πυρών. Οι δύο καύσεις (VIII, IX) έχουν σχήμα κυκλικό και είναι λαξευμένες σε φυσικό βράχο. Μια καύση αποκαλύφθηκε με δυο κοιλότητες (XXVII), προφανώς λόγω σύλησης, ενώ οι περισσότερες από αυτές (V, VI, VII, X, XI, XII, XIII, XIV, XV, XVI, XVII, XVIII, XIX, XX, XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXVI, XXVIII) δεν έχουν καμία αναφορά ως προς το σχήμα τους, για τον ίδιο λόγο. Αν και οι λάκκοι καύσης είναι πιο πολλοί αριθμητικά σε σχέση με τα άλλα οικόπεδα του νεκροταφείου οι συγκεκριμένες δεν διαθέτουν μεγάλο αριθμό κτερισμάτων. Αυτό πιθανώς να οφείλεται στο γεγονός ότι οι πιο πολλές ταφικές πυρές είναι αναμοχλευμένες πιθανώς από τυμβωρύχους οι οποίοι περισυνέλλεξαν ή κατέστρεψαν στο πέρασμά τους τα περισσότερα από αυτά.

Παρόλα αυτά το είδος κτερίσματος που εντοπίζεται πιο πολύ σε αυτές τις καύσεις είναι τα χάλκινα κοσμήματα και μερικά αργυρά. Αυτά αποτελούν καρφίτσες, περόνες, δακτυλίους, περιάπτα και ενώτια. Τα πρώτα δυο δεν αντιστοιχούν ξεκάθαρα σε μια

³⁵⁶ *CIRh III* 1925, 40; Johansen 1958, 111-14, εικ. 107-108. Παρόμοια είδη σε Κάμφο και Εξοχή αντίστοιχα.

³⁵⁷ *CIRh III* 1925, 100, εικ. 93-95.

³⁵⁸ *CIRh III* 1925, 34-53.

γυναικεία ταφή καθώς εντοπίζονται πολύ συχνά εξ ίσου και σε ανδρικές. Χρησιμοποιούνταν για το δέσιμο του ενδύματος στην κορυφή του ώμου για καλύτερη στερέωση, και συνόδευαν τον νεκρό στον «άλλο» κόσμο³⁵⁹. Εάν υποθέσουμε ότι στην περίπτωση των ταφικών πυρών οι αποθανόντες ήταν μιας οικονομικής επιφάνειας, ο νεκρός στολιζόταν με τα πιο καλά και όμορφα ενδύματα. Η πράξη αυτή γινόταν κατά την προετοιμασία του νεκρού στην οικία από τους συγγενείς και εθεωρείτο τιμητική πράξη προς τον θανόντα για το μακρινό «ταξίδι» του. Τα υπόλοιπα κοσμήματα απαντώνται πιο συχνά σε γυναικείες ταφές, για τους παραπάνω λόγους.

-Δάφνη-

Πολλά δείγματα ήρθαν στο φως από την -Δάφνη- στα ΒΔ στους πρόποδες του λόφου της ακρόπολης Φιλήρημος με τον εντοπισμό του εκτεταμένου νεκροταφείου. οι καύσεις που βρέθηκαν εντός είναι επτά (XLVII, 1, 2, 3, 5, 12, 13)³⁶⁰. Το νεκροταφείο αυτό αποτελεί τις πρώτες απόπειρες ανασκαφικής έρευνας στην περιοχή της Ιαλυσού από την ιταλική αρχαιολογική σχολή με υπεύθυνο ανασκαφέα τον Α. Maiuri³⁶¹ το 1934 στο σημείο αυτό. Ωστόσο δεν είναι ενιαίο νεκροταφείο αλλά πρόκειται για ταφικές ομάδες σε διάσπαρτα σημεία που καλύπτουν το ύψωμα του λόφου Πλάτσα³⁶². Εκεί εντοπίζονται και οι μεγαλύτερες συστάδες εξ αυτών. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί η ύπαρξη τμημάτων τοίχων πιθανώς από τον περίβολο του μικρού νεκροταφείου ή από άλλη κατασκευή θρησκευτικού χαρακτήρα. Από τα ευρήματα που συγκεντρώθηκαν διαπιστώθηκε ότι η χρήση του νεκροταφείου διήρκεσε τον 6^ο κυρίως αι.π.Χ.³⁶³ Τα πρώτα ημερολόγια που καταγράφονταν κατά τη διάρκεια της διαδικασίας είχαν αρκετές ελλείψεις σε σύγκριση με τα μεταγενέστερα. Δεν υπάρχουν αριθμοί καταγραφής παρά μόνο η ημερομηνία της ανασκαφής και οι πληροφορίες για τα είδη και τη μορφή των καύσεων ελάχιστες. Από αυτές δύο (XLVII, A. 1934 -5-) αναφέρθηκαν ως συλημένες, με τις υπόλοιπες να μην έχουν κανένα πρόσθετο στοιχείο.

³⁵⁹ Higgins 1961 *Greek and Roman Jewellery* 93 κ.ε., 95 κ.ε., 205 κ.ε. Σε αντίστοιχα δείγματα από αττικούς τάφους βλ. Kerameikos v. I, 183 κ.ε.; *Hesperia* 37 (1968), 77 κ.ε.; *BSA* 64 (1969), 144 κ.ε.

³⁶⁰ *CIRh III* 1926, 80-1; *CIRh VIII* 1934, 31-43. Αντίστοιχα.

³⁶¹ Maiuri 1926.

³⁶² *Annuario VI- VIII*, 327.

³⁶³ Παπαποστόλου *ΑΔ* 23 (1968) Μελέτες, 79.

Τα ευρήματα που βρέθηκαν εντός των πυρών είναι λιγοστά με μέγιστο αριθμό τα πέντε³⁶⁴. Η τυπολογική τεχνική της κατασκευής κυρίως ζωόμορφων ειδωλίων³⁶⁵, όπως ο πήλινος τροχήλατος ασκός³⁶⁶ με παρόμοια δείγματα σε Κω³⁶⁷ και Ρόδο³⁶⁸. Η χρήση τους είναι κυρίως ταφική³⁶⁹ και λειτουργούσαν ως τελετουργικά αγγεία ή ως προσφορές στο νεκρό για την ιεροτελεστία των σπονδών³⁷⁰ στις θέσεις αυτές των Δωδεκανήσων,³⁷¹ όπως της καύσης -2- καθορίζουν την χρονολόγησή της στον 7^ο με 6^ο αι.π.Χ. η σημαντικότητα των ευρημάτων της καύσης αυτής την διακρίνουν από τις υπόλοιπες. Ωστόσο υπάρχουν αρκετά διαφορετικά είδη όπως τα πήλινα αρτόσχημα και το μυροδοχείο φαγεντιανής³⁷².

Τα πήλινα αρτόσχημα είναι πήλινα άψητα αντικείμενα με οπή συνήθως στο κέντρο, τα οποία μοιάζουν αρκετά με σφονδύλια και αγνύθες³⁷³ ωστόσο στο μέγεθος είναι αρκετά μεγαλύτερα και η κατασκευή τους δεν φαίνεται να είχε τέτοια χρήση. Σύμφωνα με την Μαρκέτου πιθανώς να αποτελούσαν ομοιώματα μικρών άρτων-προσφορών τα «πόπανα»³⁷⁴. Αντίθετη άποψη εκφράζει η Βαλλιάνου, ο Γαβαλάς και ο Σταμπολίδης³⁷⁵ που θεωρούν ότι πρόκειται ίσως για υφαντικά βάρη. Παρόμοιο εύρημα με μεγάλη επιφύλαξη θα μπορούσε να αποτελέσει η παρουσία τμημάτων πηλού της Κω που εντοπίστηκαν πάλι σε καύσεις στη περιοχή Καρδάμαινα³⁷⁶. Αν και στην περίπτωση αυτή οι μάζες άψητου πηλού που αποκαλύφθηκαν έχουν ακανόνιστο

³⁶⁴ Τριανταφυλλίδης 2009 ΚΓ', 439- 56. Για αναλυτική περιγραφή των ευρημάτων των καύσεων αυτών, με συμπληρωματική βιβλιογραφία.

³⁶⁵ Παρόμοια δείγματα Kinch 1914, 56 εικ.24, 57 εικ. 25.; Maiuri 1923-4, 136 εικ. 60; Σταμπολίδης, Καρέτσου 1998, 195 αρ. 214; Desborough 1972, 257 αρ. 59, 266-7. Αλλά και πτηνόμορφων ΠρΓ και γεωμετρικής περιόδου σε Κω και Ρόδο βλ Guggisberg 1996, 121-3, 126, 130- 2; Misch 1992, 237-8.

³⁶⁶ Kourou, Karetsou 1997, 109-10; Guggisberg 1996, 12-14. Για πληροφορίες σχετικά με την τεχνική.

³⁶⁷ Otto 1980, 10, 18.

³⁶⁸ Guggisberg 1996, 131 n. 416.

³⁶⁹ Σκερλού 2004, 183

³⁷⁰ Desborough 1972, 274; Lemos 1994, 232-4.

³⁷¹ Τριανταφυλλίδης, ΚΓ' 2009, 454.

³⁷² Τριανταφυλλίδης ΚΔ' 2010, 460-9. Παρόμοια δείγματα και στοιχεία των υλικών κατασκευής; Σταμπολίδης 1998, 117, 122. Χάνδρες φαγεντιανής επίσης έχουν εντοπιστεί σε ποικίλους χρωματισμούς προερχόμενα από κέντρα της Συρίας, Φοινίκης, σε περιοχές όπως Κύπρος, Ρόδος, Κως, και Κρήτη μέσα σε ταφικά σύνολα.

³⁷³ Kinch 1914, πιν.34.1, 6 ; *CIRh VIII*, 41; Johansen 1958, 18.

³⁷⁴ Γρηγοριάδου- Γιαννικουρή- Μαρκέτου 1999, 398. Όπως αναφέρουν και οι ιστορικές πηγές του Λουκιανού *Κατάπλους 2* με αναθηματική χρήση σε εναγικές πυρές.

³⁷⁵ Πρακτικά Συμποσίου Ρόδου, 1999, 401.

³⁷⁶ Σκερλού 1999, 272-4.

σχήμα, οι πιθανές ομοιότητες εντοπίζονται στο υλικό κατασκευής, στο μεγάλο μέγεθος και στην θέση που τοποθετήθηκαν εντός των κοιλοτήτων του λάκκου.

Όσο για την τέχνη της φαγεντιανής την εξαιρετική από αρχαιοτάτων χρόνων τεχνική ξεκίνησαν η Αίγυπτος και γενικά η Ανατολική Μεσόγειος. Η διάδοση της ξεκίνησε από την αρχαϊκή κυρίως περίοδο σε διάφορες περιοχές όπως και στη Ρόδο. Η τοπική παραγωγή είναι χαρακτηριστική με πλήθος ευρημάτων³⁷⁷. Η τέχνη της φαγεντιανής και του γυαλιού δεν περιορίζεται μόνο σε αντικείμενα αυτούσιου του υλικού αλλά και σε πήλινα αντικείμενα και αγγεία με επίστρωση υαλώδους ύλης. Τα ροδιακά εργαστήρια παρήγαγαν πολλές σειρές ληκυθίων και αρωματοδοχείων συνδυάζοντας όλες τις δυο περιοχές.

-Μάρμαρο-

Το νεκροταφείο της θέσης -Μάρμαρο-³⁷⁸, παραθαλάσσια και βορειότερα του λόφου, ανασκάφηκε το διάστημα 1916-1928 και 1934, φτάνοντας στα όρια της σημερινής περιοχής Κρεμαστή. Βρίσκεται ανατολικά του οικοπέδου –Δρακίδη- και χρονολογείται τον 6^ο αι.π.Χ. Τα δείγματα ευρημάτων που αντιστοιχούν στον 5^ο αι.π.Χ. είναι λίγα, όπως επίσης και αυτά των ΠρΓ³⁷⁹ και ΥΓ χρόνων (όπως ο τάφος 51 και τα κτερίσματα) που συμπληρώνουν την χρονική απόσταση μέχρι την έναρξη της αρχαϊκής χρήσης του νεκροταφείου. Αυτό δείχνει τη συνεχή χρήση του νεκροταφείου από την ΠρΓ μέχρι τα αρχαϊκά χρόνια. Το ξεχωριστό αυτοτελές αυτό στοιχείο που παρατηρείται διακρίνει το συγκεκριμένο νεκροταφείο από τα υπόλοιπα και πολύ πιθανώς να αποτελεί ξεχωριστή ενότητα από τις άλλες ταφικές γειτονικές ομάδες όπως στα οικόπεδα –Δρακίδη- και –Τσαμπίκου-³⁸⁰. Οι καύσεις που αποκαλύφθηκαν είναι επτά (1, 2, 22, 23, 25, 28, 51)³⁸¹ και μόνο σε μια από αυτές υπάρχει η αναφορά στο σχήμα των τεσσάρων γωνιακών κοιλοτήτων (Α. 1934, 51)³⁸². Η καταγραφή των καύσεων όπως και στην περίπτωση του νεκροταφείου της –Δάφνης- είναι ελλιπές σε στοιχεία που αφορούν πληροφορίες σχετικά με την καύση όπως σχήμα, μορφή κ.α. Ο

³⁷⁷ Πατσιαδά 2015, 48.

³⁷⁸ *CIRh VIII* 1934, 64.

³⁷⁹ *CIRh VIII* 1934, 161 κ.ε. τάφοι 43, 44, 45, εικ. 149-153. Τρεις τάφοι και οστεοδόχα αγγεία

³⁸⁰ Παπαποστόλου *ΑΔ* 23 (1968) Μελέτες, 80.

³⁸¹ *CIRh VIII* 1934, 64-200.

³⁸² *CIRh VIII* 1934, 172.

τύπος αγγείου που βρέθηκε σε μεγαλύτερο ποσοστό είναι ο τύπος του κυπέλλου, με εννέα στον αριθμό.

Ο Desborough³⁸³ παρατηρεί ότι στη Ρόδο τα δείγματα καύσεως της ΠρΓ περιόδου δεν είναι επιβεβαιωμένα με πιθανές εξαιρέσεις τα μερικώς καμένα οστά που εντοπίστηκαν στους τάφους -43-, -44-, -45- στο νεκροταφείο του –Μαρμάρου-. Οι δύο ταφές σε τεφροδόχα αγγεία της ΥΠρΓ περιόδου και ο -43- της γεωμετρικής συνδέονται πιθανώς με γυναίκα καύση. Το σύνολο των κτερισμάτων τους με τον αμφορέα αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα της ροδιακής παράδοσης, στο μεσοδιάστημα της ΠρΓ και γεωμετρικής εποχής³⁸⁴. Παράλληλα το ταφικό αγγείο που εντοπίστηκε στην ίδια περιοχή με αρ. καταγραφής 6523 αποτελεί τεφροδόχο χρονολογούμενο στις αρχές της γεωμετρικής περιόδου. Το έθιμο της μεταφοράς των υπολειμμάτων μια πυράς σε αγγείο («δευτερογενής» καύση), σε άλλο σημείο του νεκροταφείου δεν συνηθίζεται την εποχή αυτή στα μέσα του 8^{ου} αι. π.Χ. Ο κυρίαρχος τύπος πυράς την περίοδο αυτή είναι η «πρωτογενής» πυρά (“*area di cremazione*”) σε ορθογώνιο λάκκο με τέσσερις γωνιακές κοιλοότητες³⁸⁵. Ωστόσο τα ΠρΓ αυτά παραδείγματα μπορούν να θεωρηθούν ως πρόδρομος του ταφικού εθίμου της καύσεως στο νησί της Ρόδου λίγο μεταγενέστερα βέβαια σε σύγκριση με το γειτονικό νησί της Κω.

-Ανωάκια-

Στον λόφο των –Ανωάκιων- που βρίσκεται στην ίδια περιοχή με το Μάρμαρο, τη Δάφνη, και την Παναγία της Κρεμαστής φαίνεται επίσης ότι αποτελούν διαφορετική ενότητα με τα υπόλοιπα νεκροταφεία αν και μικρό καθώς αποτελεί ένα από τα παλαιότερα με τους πρωιμότερους τάφους³⁸⁶. Εκεί εντοπίστηκε μια καύση (Α. 1934, 9)³⁸⁷ συλημένη, χωρίς αναφορά στο σχηματισμό της. Τα κτερίσματα που εντοπίστηκαν κατά κύριο λόγο αποτελούν χάλκινα αντικείμενα καθώς και τέσσερα αγγεία εκ των οποίων δύο αττικοί αμφορείς.

Ο σχηματισμός και η διακόσμησή τους συγκρινόμενοι με τους ΠρΓ αττικούς αμφορείς φαίνεται να διατηρούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους όπως ομοιομορφία στη διάταξη του σώματος και πιο επιτηδευμένη διακόσμηση σε σχέση με τους

³⁸³ Desborough 1952, 227.

³⁸⁴ Φιλήμονος- Τσοποτού 2015, 22.

³⁸⁵ Παπαποστόλου ΑΔ 23 (1968) Μελέτες, 83.

³⁸⁶ Παπαποστόλου ΑΔ 23 (1968) Μελέτες, 80.

³⁸⁷ CIRh VIII 1934, 46-63.

υστερότερους. Το γραμμικό σχέδιο που ξεκινά από τους ώμους και καταλήγουν στην κοιλιά με δυο μονές γραμμές είναι συχνό μοτίβο³⁸⁸, ενώ οι τρεις στενές, οριζόντιες ταινίες στο κάτω μέρος της κοιλιάς. Η εναλλαγή μεγάλων και μικρών ταινιών στο σώμα και στο λαιμό του αγγείου είναι συχνό στοιχείο στους αττικούς αμφορείς του 9^{ου} και 8^{ου} αι. π.Χ. οι διακοσμήσεις γεωμετρικών σχημάτων και γραμμικών σχεδίων εντοπίζονται και σε ροδιακά αγγεία τοπικών εργαστηρίων αυτής της περιόδου αλλά και υπογεωμετρικά όπως η οινοχόη της καύσης *LXII*³⁸⁹ από το οικόπεδο –Τσαμπίκου-, όπως και για τον τάφο *LVIII* οι αμφορείς³⁹⁰ που εντοπίστηκαν είχαν παρόμοια σύσταση ως προς τον αττικό τύπο κατασκευής και τη σύστασή τους. Τα είδη αυτών των αττικών αμφορέων είναι από τα παλαιότερα εντοπισμένα του 8^{ου} αι. π.Χ. μαζί με τον αμφορέα της Καμίρου καταλαμβάνοντας την πιο πρώιμη περίοδο του ροδιακού γεωμετρικού ρυθμού την «αττικίζουσα»³⁹¹.

Ο εντοπισμός τους όπως και στην αποκάλυψη των παλαιότερων καύσεων γίνεται κατά συστάδες γεγονός που ίσως υποδηλώνει συγγενικές σχέσεις αφού χρονολογούνται την ίδια περίοδο περί τα 650- 600 π.Χ.³⁹² Σε αυτό συμβάλει και η αποκάλυψη τμήματος βοτσαλωτής στρώσης ως «σήμα» στο ανώτερο τμήμα των λάκκων (όπως και σε περιπτώσεις της Κω) που δηλώνει ότι ανήκαν πιθανώς στον ίδιο τύμβο³⁹³.

Σποραδικά ευρήματα Ιαλυσού:

Στη περιοχή Κρεμαστή και συγκεκριμένα στο οικόπεδο –Τισιμοίρη- (πρώην Κουκιά) το οποίο βρίσκεται ανάμεσα στα γνωστά επί Ιταλοκρατίας κτήματα – Τσαμπίκου- ανατολικά και -Λαγού- δυτικά, έγιναν δοκιμαστικές τομές το 2000. Στο οικόπεδο που έχει να ερευνηθεί ξανά από το 1925, εντοπίστηκαν γεωμετρικά και αρχαϊκά ευρήματα ως συνέχεια των λάκκων καύσεως που είχαν αποκαλυφθεί. Συγκεκριμένα σε μια από αυτές τις τομές βρέθηκαν δυο από τις παλαιότερες καύσεις³⁹⁴

³⁸⁸ Desborough 1952, πιν. 34, XI,7. Ομοίως και με αμφορείς της Κνωσσού.

³⁸⁹ *CIRH III* 1924-28, 106, εικ. 99.

³⁹⁰ Με αριθμό καταγραφής 11795 και 11796.

³⁹¹ Kinch, 1914 *Vroulia*, εικ. 54. Για τον κρατήρα της Καμίρου *CIRh VI- VII* 194, εικ.233-4.

³⁹² Γρηγοριάδου- Γιαννικουρή- Μαρκέτου 1999, 396.

³⁹³ Χαρακτηριστικό στοιχείο που παρατηρείται σε υστερότερες καύσεις όπως της Αττικής των αρχαϊκών κυρίως χρόνων βλ. Kurtz-Boardman 2011, 69 κ.ε.

³⁹⁴ *CIRH III* 1924-28, 54-71. XXXVII Με αριθμό ανασκαφής 344.

σε βάθος 2,35μ. Δυτικά του οικοπέδου εντοπίστηκε τεφροδόχο γεωμετρικό αγγείο σε λάκκο, από «δευτερογενή» προφανώς πυρά. Ο αμφορέας ήταν τοποθετημένος όρθια σε παρθένο έδαφος «ασπρόπηλου» όπως όλες οι ταφές αυτής της περιόδου. Εσωτερικά υπήρχαν μερικώς καμένα οστά και κτερίσματα σκύφου, σιδερένιου ξίφους³⁹⁵.

Το οικόπεδο –Τισμοίρη- (πρώην Κουκιά) παρουσιάζουν ιδιαίτερο αρχαιολογικό ενδιαφέρον όπως και γενικότερα το αρχαίο νεκροταφείο της Κρεμαστής. Διατηρούνται στοιχεία της ΠΓ περιόδου με πλούτο ταφικών ευρημάτων και εθίμων που πέραν των ιταλικών ανασκαφών δεν είχαν αποκαλυφθεί. Διαπιστώνεται ότι οι ταφές της Ιαλυσού αυτής της περιόδου βρίσκονται αρχικά σε πολύ μεγάλα βάθη γεγονός που δεν αφήνει περιθώρια περαιτέρω διερεύνησης. Ωστόσο από τα στοιχεία που αντλήθηκαν δείχνουν ότι γενικά οι τάφοι ανοίχθηκαν σε παρθένο έδαφος «ασπρόπηλου». Από τη στρωματογραφία διαπιστώνεται ότι το επίπεδο των γεωμετρικών- αρχαϊκών ευρημάτων είναι όμοιο με αυτό της ύστερης Εποχής του Χαλκού αλλά και με την ηφαιστειακή τέφρα που έφθασε ως εκεί από την τεράστια έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας. Αυτό αποτελεί και χρονολογικά το πρώτο στρώμα απόθεσης. Κατόπιν οι έντονες κατακρημνίσεις και οι πλημμύρες της εποχής του Σιδήρου φέρνουν την επιφάνεια του εδάφους στα ίδια επίπεδα με αυτά της ΥΧ ΙΑ, με τα γεωμετρικά και αρχαϊκά στρώματα να απλώνονται σποραδικά σε όλη την έκταση του οικοπέδου³⁹⁶. Για το λόγο αυτό το φυσικό έδαφος της εποχής που τοποθετούνται οι καύσεις είναι ανοιχτόχρωμο και με σχετική σκληρότητα.

Στις πιο πρόσφατες ανασκαφές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου στο οικόπεδο –Λαγού- το 1999, αποκαλύφθηκαν στην ίδια θέση δώδεκα ακόμα καύσεις της γεωμετρικής περιόδου³⁹⁷. Αυτές εντοπίστηκαν στα βόρεια του οικοπέδου σε πολύ μικρή απόσταση μεταξύ τους (οι 5,6,7 εφάπτονται) και βρίσκονται κάτω από λείψανα ελληνιστικών κατασκευών.

Η μορφή της κατασκευής τους δεν διέφερε από τον μέχρι τώρα γνωστό τρόπο που έχει εντοπιστεί στα Δωδεκάνησα. Το χιαστό σχήμα με μικρές παραλλαγές διατηρεί αρκετές ομοιότητες με την πρακτική στα υπόλοιπα νεκροταφεία του νησιού αλλά και με αυτά της Κω. Οι περισσότεροι ήταν λαξευτοί σε σκληρό χώμα «ασπρόπηλο» όπως

³⁹⁵ ΑΔ 55 (2000), Χρονικά 1150-52.

³⁹⁶ ΑΔ 55 (2000), Χρονικά 1150-52.

³⁹⁷ Γρηγοριάδου- Γιαννικουρή- Μαρκέτου 1999, Η απαρίθμηση των καύσεων είναι η ίδια που δίνεται από τους αρχαιολόγους του άρθρου, προς αποφυγή περιπτώσεων με όμοια αριθμό γεγονός που θα προκαλέσει ασάφεια στην ερμηνεία.

ονομάζεται.³⁹⁸ Το σχήμα σε όλες τις περιπτώσεις είναι ορθογώνιο εξωτερικά, ενώ εσωτερικά υπάρχει η κεντρική αύλακα με τέσσερις γωνιακές κοιλότητες³⁹⁹, εντός των οποίων υπήρχαν κτερίσματα όπως σχεδόν πάντα εντοπίζονταν ευρήματα αγγείων μέσα σε αυτές. Όπως και στα άλλα νεκροταφεία έτσι και εδώ ο προσανατολισμός δεν είναι συγκεκριμένος είτε γιατί η επιλογή γινόταν τυχαία, είτε λόγω περιορισμού της έκτασης της νεκρόπολης⁴⁰⁰. Προφανώς στην περίπτωση της συγκεκριμένης συστάδας τάφων να ετάφησαν συγγενικά πρόσωπα και για αυτό είναι συγκεντρωμένα σε ένα σημείο, το σκοπό αυτό εξυπηρετεί και η σήμανση του τύμβου.

Αξίζει να σημειωθεί η αποκάλυψη των ευρημάτων του λάκκου στις περιπτώσεις των καύσεων στο οικόπεδο –Λαγού– (όπως και σε άλλες περιπτώσεις της Ρόδου. Η παρουσία τμήματος ή πολλές φορές ολόκληρου του σκελετού είναι το από αποτέλεσμα που διακρίνουν οι αρχαιολόγοι, χωρίς να χρειάζεται περεταίρω μελέτη και αυτή είναι η ατελής καύση⁴⁰¹. Ο βασικός σκοπός τη πρακτικής του εθίμου είναι η ολοκληρωτική μετατροπή του νεκρού σώματος σε στάχτη. Η διατήρηση των σκελετικών υπολειμμάτων σε αρκετές από τις παραπάνω περιπτώσεις (καύσεις 1,5,9,3 και ημιτελής 6,7) οδηγεί στο συμπέρασμα της πιθανής διαφορετικής τεχνικής (ίσως συμβολικής;) που ίσως ακολουθούνταν ή της κλιματικής διαφοράς (επίπεδα υγρασίας και αέρα) που ίσως να επηρέασαν το αποτέλεσμα της έντασης της πυράς. Ειδικά στη πυρά 1, εστιάζοντας στον εντοπισμό ολόκληρου σχεδόν του σκελετού, διαπιστώνεται η προβληματική τεχνική προφανώς στην μη κατάλληλη τοποθέτηση κλαδιών και ξύλων ή στην λάξευση του λάκκου που έχει ως αποτέλεσμα την αποτυχία της τέλει καύσης.

Το αδιαμφισβήτητο γεγονός είναι ότι όλες σχεδόν οι πυρές (εκτός των κατεστραμμένων) είναι πλούσιες σε κτερίσματα και προσφορές γεγονός που υποδεικνύει υψηλά κοινωνικά και εύπορα πρόσωπα. Αυτές αποτελούνταν από αγγεία όπως οινοχόες, ληκύθια, αμφορείς, σκύφοι που είναι και τα πιο συνηθισμένα⁴⁰² σε

³⁹⁸ Γρηγοριάδου- Γιαννικουρή- Μαρκέτου 1999, 396-7.

³⁹⁹ *Kerameikos* VI 1, 83-4; Σταμπολίδης 1996, 118.

⁴⁰⁰ Κατά γενική ομολογία ο μέσος όρος των καύσεων σε Κω και Ρόδο είναι Α-Δ, ωστόσο υπάρχουν αρκετές εξαιρέσεις που δείχνουν προς άλλες κατευθύνσεις, επομένως δεν υπάρχει σαφής εικόνα.

⁴⁰¹ Γρηγοριάδου- Γιαννικουρή- Μαρκέτου 1999, 398.

⁴⁰² Σε κάθε περίπτωση η παρουσία κυπριακών προτύπων στην τεχνική της απόδοσης είναι φανερή και στα αγγεία αυτού του νεκροταφείου, με διακόσμηση *Black- on- red* και *White- Painted IV*. (βλ. Bourogiannis 2009, 67- 73).

τάφους καύσεων στα Δωδεκάνησα αλλά και πιο ιδιαίτερα όπως ειδώλια⁴⁰³, ψήφοι και σφονδύλια, αγνύθες. Το ιδιαίτερο εύρημα του οικοπέδου –Λαγού- είναι τα πήλινα αρτόσχημα αντικείμενα με οπή που εντοπίστηκαν σε αρκετούς λάκκους (2,4,4^a,5,6) και προφανώς έχει σημασία η παρουσία του μέσα στον τύμβο και πιθανώς αποτελούσαν μικρές απομιμήσεις άρτου- προσφοράς στους νεκρούς⁴⁰⁴. Χάλκινα αγγεία και περίτεχνα κοσμήματα από ήλεκτρο αποτελούν ενδείξεις της παρουσίας επιφανών προσώπων.

Σημαντικό να λεχθεί είναι και η τοποθέτηση οينوχόης στην καύση 6 μετά το τέλος της τελετής γεγονός που υποδηλώνει τη παρουσία τελετουργικών δείπνων και χοών προς τους θεούς. Σε αυτή την ερμηνεία συμβάλει και ο εντοπισμός σε πολλές καύσεις⁴⁰⁵ θραυσμάτων αγγείων άκαυστων τα οποία ρίχθηκαν για το σκοπό αυτό μετά το πέρας της τελετής.

Στη Δυτική Νεκρόπολη, περιοχή Μακρύ Στενό, οδός Καμείρου στο οικοπέδο – Φωτάκη- εντοπίστηκε χώρος «πρωτογενούς» καύσης, διαστάσεων 2,70x 1,75μ. με ορθογώνιο περίγραμμα και λαξευτός σε βραχώδες έδαφος. Εσωτερικά υπήρχε κεντρική βαθύτερη αύλακα και τέσσερις γωνιακές κοιλοότητες 0,20μ. η λάξευση στο εσωτερικό δημιουργεί τοιχώματα που συγκλίνουν στο δάπεδο. Εντός των κοιλοτήτων εντοπίστηκαν προσφορές ενός πήλινου χυτρίδιου και ενός χάλκινου αντικειμένου, αρκετά διαβρωμένου από την καύση. Στον κυρίως χώρο βρέθηκε επίσης πήλινος οξυπύθμενος αμφορέας, ελλιπής.⁴⁰⁶

Η καύση αναφέρεται ως «πρωτογενής» ωστόσο στην περιγραφή η τέφρα του νεκρού με τα υπολείμματα δεν εντοπίζονται. Αυτό πιθανώς ερμηνεύεται με την μεταφορά των υλικών σε τεφροδόχο αγγείο και την τοποθέτησή του σε άλλο σημείο ή με αναμόχλευση του εσωτερικού από μεταγενέστερες επεμβάσεις. Η εκδοχή αυτή δεν είναι πολύ πιθανή αφού το εσωτερικό με τα αγγεία φαίνεται να είναι στην αρχική τους θέση επομένως πρόκειται για «δευτερογενή» καύση. Η μορφή της όπως απεικονίζεται φαίνεται να διαφέρει αρκετά από την εικόνα των καύσεων που είχαν εντοπιστεί τα παλαιότερα χρόνια σε Ρόδο και Κω. Το ορθογώνιο περιχέλιωμα είναι αρκετά

⁴⁰³ Φιλήμονος- Τσοποτού 2014, 177-187. Όπως στις περιπτώσεις της Νισύρου; Παπάζογλου-Μανιουδάκη 2014, 185- 191. Για ζωόμορφα πήλινα ειδώλια της πρώιμης Εποχής του Σιδήρου σε Αιγαίο και Κύπρο; Κεχαγιάς 2014, 195- 204. Για τα ειδώλιά του Αιγαίου που έχουν δεχθεί επιρροές από Ανατολικά- Αιγυπτιακά πρότυπα.

⁴⁰⁴ Γρηγοριάδου- Γιαννικουρή- Μαρκέτου 1999, 398.

⁴⁰⁵ Ρόδος, Κως

⁴⁰⁶ ΑΔ 54 (1999): Χρονικά Β' 2, 932.

συμμετρικό, όπως και η εσωτερική επιμήκης αύλακα σε σχήμα κυλινδρικό. Οι τέσσερις αύλακες είναι αρκετά μικρές και δεν αποτελούν την συνέχεια της απόληξης των γωνιών του κεντρικού τμήματος, όπως ήταν σύνηθες. Στη περίπτωση αυτή μοιάζουν περισσότερο με μικρές οπές στο έδαφος, λαξευμένες σε απόσταση (αν και μικρή) από το μέσον του λάκκου. Ο σχηματισμός αυτός με αρκετή επιφύλαξη θα μπορούσε να παραπέμπει στη χρήση φορείου- κλίνης επάνω στην οποία τοποθετούνταν ο νεκρός. Ίσως στις τέσσερις μικρές οπές με αυτή την ερμηνεία να εισχωρούσαν τα πόδια της κλίνης για την καύση.

Αξίζει να σημειωθεί ότι πλησίον της καύσης εντοπίστηκε μικρός κιβωτιόσχημος τάφος, που πιθανώς να υποδηλώνει την συγγενική σχέση των δυο νεκρών, όπως συνέβη και στην περίπτωση της καύσης 1 της Κω.⁴⁰⁷

Στη περιοχή Κρεμαστή, την ίδια με το οικόπεδο –Λαγού-, και συγκεκριμένα στο οικόπεδο –Τσαμπικάκη-, το 1998, εντοπίστηκε μια συστάδα τάφων και πιθανώς μιας καύσης ΥΓ περιόδου. Στη περιγραφή αναφέρεται η παρουσία μικρών ορθογώνιων λαξευμάτων, στις εσωτερικές γωνίες του πυθμένα. Οι τάφοι ήταν συλημένοι και σε κοντινή απόσταση από αυτούς, κάτω από μεταγενέστερη επίχωση, εντοπίστηκαν «δευτερογενείς» αποθέσεις με πλούσια αρχαϊκά κτερίσματα, όπως ληκύθια, κύλικες, καλύμματα πυξίδων και άλλα⁴⁰⁸.

Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που παρατηρείται στην εξέλιξη της μορφής των καύσεων της Ιαλυσού των αρχαϊκών χρόνων είναι η κάλυψη του τάφου. Στην ανάλυση των ευρημάτων αναφέρεται η παρουσία τμήματος τριγωνικού πωρόλιθου, από οξυκόρυφη κάλυψη. Επίσης στη μια του επιφάνεια, στο μέσον, φέρει ανάγλυφο μοτίβο δυο εγγάρακτων ομόκεντρων κύκλων.

Στη περιοχή Ροδίνη στην αρχαία νεκρόπολη και συγκεκριμένα στο οικόπεδο - Σπανού- το 2008, στο νοτιότερο σημείο του εντοπίστηκε λαξευτός τάφος «πρωτογενούς» καύσης όπως χαρακτηρίστηκε ελληνιστικής περιόδου⁴⁰⁹. Ο σχηματισμός της καύσης φαίνεται να διαφέρει από τον γνωστό χιαστί με τις τέσσερις κοιλότητες οι οποίες σε αυτή τη περίπτωση λείπουν. Οι διαστάσεις του ήταν 1 επί 1μ. με κατεύθυνση Β-Ν, με επιμήκες όρυγμα στο εσωτερικό και στρώμα καύσης. Τα

⁴⁰⁷ Μποσνάκης 1999, 224.

⁴⁰⁸ ΑΔ 53 (1998), Χρονικά, 955. Χωρίς ωστόσο να αναφέρεται συγκεκριμένος αριθμός αποθέσεων,

⁴⁰⁹ Η καταγραφή του συγκεκριμένου ευρήματος δεν συμπεριλαμβάνεται στα τελικά συμπεράσματα των καύσεων της Ρόδου αλλά αναφέρεται ως μεταγενέστερη μορφή πυρών με σκοπό να παρουσιαστούν οι διαφοροποιήσεις που εντοπίζονται.

κτηρίσματα ήταν και εδώ αρκετά με χάλκινο κάτοπτρο, σπλεγγίδα και τμήμα σπάτουλας. Βορειότερα του οικοπέδου εντοπίστηκε ταφικός θάλαμος της ίδιας περιόδου με αποθέσεις οστών, ταφικών αγγείων και υπολειμμάτων καύσεων προφανώς «δευτερογενών» πυρών⁴¹⁰.

Η διαφορά της καύσης των ελληνοιστικών χρόνων έγκειται στην προφανή απλοποίηση του σχήματος με τη διατήρηση του επιμήκους κεντρικού ορύγματος αλλά την απουσία της χρήσης των κοιλοτήτων. Το βασικό στοιχείο που παραμένει στα μέχρι τώρα αποκαλυμμένα ευρήματα είναι η παρουσία μόνο «πρωτογενών» καύσεων. Το ταφικό έθιμο φαίνεται να διακόπτεται στις αρχές της κλασικής περιόδου και να ανακάμπτει σημαντικά κατά την ελληνοιστική και κυρίως ρωμαϊκή περίοδο.

Συμπεράσματα Ιαλυσού

Οι πληροφορίες που συγκεντρώνονται από το σύνολο των νεκροταφείων της Ιαλυσού είναι πολλές. Αυτό έρχεται ως αποτέλεσμα μετά από εκτενείς ανασκαφικές διαδικασίες που έλαβαν χώρα σε πολλά σημεία της πόλης από τα πρώτα κιόλας χρόνια του αρχαιολογικού ενδιαφέροντος στο νησί. Οι πρώτες ανασκαφές στα νεκροταφεία της –Δάφνης- και –Μαρμάρου- παρόλο που δεν διαθέτουν πολλές λεπτομέρειες σχετικά με τα περαιτέρω στοιχεία των καύσεων, αποτελούν τα πρώτα σημαντικά δείγματα της ταφικής πρακτικής στη πόλη.

Οι κάτοικοι της Ιαλυσού επιλέγουν την καύση ενηλίκων και τους εγχυτρισμούς παιδιών και βρεφών. Η ίδρυση τύμβων με συστάδες τάφων είναι μια πρακτική ήδη γνωστή από τη γεωμετρική εποχή που συνεχίζει. Ο καταμερισμός των καύσεων μέσα σε αυτούς τους τύμβους είναι χαρακτηριστικός, ωστόσο δεν ξεπερνά τα ποσοστά των ενταφιασμών από τη μέση αρχαϊκή και μετά. Η πρώιμη αρχαϊκή περίοδος κατέχει σχεδόν αποκλειστικά τη ταφική πρακτική της καύσης, όπως παραδείγματος χάριν στα οικόπεδα –Δρακίδη-, -Κουκιά-, -Τσαμπίκου- η κατανομή των πυρών είναι σχεδόν ισάξια⁴¹¹. Την ύστερη εποχή πλέον το φαινόμενο εξαλείφεται και την θέση των καύσεων παίρνουν σταθερά οι ενταφιασμοί. Η γενική διαπίστωση του τύπου των καύσεων που αποκαλύφθηκαν από τους Ιταλούς ανασκαφείς καταδεικνύουν την πυρά

⁴¹⁰ *ΑΔ* 63 (2008), Χρονικά, 1288-9.

⁴¹¹ Gates 1970, 20. Αλλά και η θέση στο οικόπεδο Λαγού όπου σε συνδυασμό με τις πιο πρόσφατες αποκαλύψεις καύσεων καταλαμβάνει σημαντική θέση σε καύσεις ήδη από τη γεωμετρική περίοδο, βλ. Γρηγοριάδου- Γιαννικουρή- Μαρκέτου 1999, 373-398.

και την ταφή του νεκρού στην ίδια θέση. Ο Laurenzi⁴¹² στις τελευταίες ανασκαφές στην Ιαλυσό, παρουσίασε αποτελέσματα πλήρους καύσεως του σώματος, άρα και «πρωτογενούς» καύσεως.

Σύμφωνα με τον Maiuri⁴¹³ που ανέσκαψε τα πρώτα νεκροταφεία της Ιαλυσού και παρά τα ελλιπή σε ορισμένες περιπτώσεις στοιχεία, διαπίστωσε την επαναχρησιμοποίηση ορισμένων χώρων καύσεων. Η άποψη αυτή σχηματίστηκε από το μεγάλο πλήθος των ευρημάτων της κάθε καύσης και από το γεγονός της διατήρησης του σκελετού. Στις περισσότερες περιπτώσεις των καύσεων της Ιαλυσού το πάχος του στρώματος κυμαίνεται από 0,10μ. με 0,20μ., ενώ το ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τύμβος 5 στο οικόπεδο –Δρακίδη– όπου το πάχος της στάχτης φτάνει τα 0,40μ. Σε τέτοιες περιπτώσεις η μεγάλη στρώση στάχτης σε συνδυασμό με την παραμονή τους σκελετού και το πλήθος των προσφορών ίσως υποδηλώνουν χρήση του ίδιου χώρου. Παρόλα αυτά υπάρχουν και περιπτώσεις, του ίδιου οικοπέδου,⁴¹⁴ που δεν αναγράφεται η παρουσία σκελετού και μόνο δυο κτερίσματα, επομένως πιθανό να πρόκειται για μεμονωμένες περιπτώσεις. Παράλληλα λίγες είναι και οι περιπτώσεις που αναγράφονται στοιχεία όπως η παρουσία διαφορετικών υπολειμμάτων οστών πχ. στη πυρά 377⁴¹⁵ όπου σε μία από τις κοιλότητες υπήρχαν οστά ζώου πιθανώς ως αποτέλεσμα εναγικής πυράς⁴¹⁶.

Όπως διαπιστώθηκε και από τις νέες ανακαλύψεις καύσεων στο οικόπεδο – Λαγού– το φαινόμενο της διατήρησης των σκελετών σε μεγάλο βαθμό ίσως να οφείλεται σε διαφορετική τεχνική ή να είχε συμβολικό χαρακτήρα. Παράλληλα παρά το πλούσιο κεραμικό υλικό που διέθεταν δεν αποτελούσαν απαραίτητα αποτέλεσμα πολλαπλής χρήσης του χώρου, αφού είναι εμφανές ότι η τεχνική της καύσης στις περισσότερες περιπτώσεις συνδυαζόταν με πολλές προσφορές. Ακριβή αποτελέσματα σε περιπτώσεις πολλαπλής αποτέφρωσης μπορούν να δοθούν μόνο μέσω της μελέτης οστεολογικών καταλοίπων, κάτι που στα πρώτα χρόνια ανασκαφών ήταν αδύνατο.

Πέρα από τη παρουσία του σημαντικού ζητήματος που προέκυψε ως προς την πολλαπλή χρήση των τάφων, ο σχηματισμός που δίνονταν στις πυρές αποτελούσε ένα

---

⁴¹² Gates 1970, 23.

⁴¹³ Maiuri 1916 exc. Tomb 1, 1921 exc. Tomb 36 και exc. Tomb 53.

⁴¹⁴ Maiuri 1929, Τύμβος 21, αρ. καταγρ. 261.

⁴¹⁵ Maiuri 1929, τύμβος 45, αρ. καταγρ. 377.

⁴¹⁶ Kinch 1914, 9-12. Αντίθετα με τις καύσεις τις Λίνδου όπου αναφέρονται και περισσότερα στοιχεία των καύσεων και περιπτώσεις εναγικών πυρών.

ακόμα. Συνολικά οι καύσεις στα οικόπεδα νεκροταφείων και σποραδικά ευρήματα διατηρούν τους δυο βασικούς σχηματισμούς ορθογώνιες (44) και κυκλικές (4 στα οικόπεδα Λαγός και Δρακίδη). Στις υπόλοιπες ταφικές πυρές δεν υπάρχει αναφορά στη μορφή τους. Ωστόσο το δείγμα των ορθογώνιων είναι αρκετό για να εξαχθούν συμπεράσματα συγκριτικά και με τα υπόλοιπα των άλλων πόλεων και νησιών της Δωδεκανήσου. Το μέγεθος των καύσεων ποικίλει ανάλογα του τρόπου κατασκευής (αβαθείς λάκκοι ή βαθιές αυλακώσεις), του μεγέθους του νεκρού καθώς και του χώρου που υπολείπεται εντός του νεκροταφείου για την κατανομή των τάφων. Ομοίως και ο προσανατολισμός όπως και στα νεκροταφεία της Καμίρου έτσι και εδώ δεν είναι σαφής. Η πλειοψηφία των καύσεων της Ιαλυσού έχει κατεύθυνση Ν αλλά και πάλι αυτό δεν αποτελεί τον κανόνα, συνήθως η επιλογή ήταν πιθανώς τυχαία. Εσωτερικά το στρώμα καύσης επίσης δεν είναι καθορισμένο. Καθότι η αναφορά γίνεται πάντα για «πρωτογενής» πυρές, τα υπολείμματα στάχτης οστών και κτερισμάτων που παραμένουν στη θέση αυτή κυμαίνονται από 0,10μ. με 0,40μ, περίπου. Η διακύμανση αυτή ποικίλει αναλόγως του αποτελέσματος της ατελούς ή τέλει καύσης που επιτυγχάνεται με μικρό ή μεγάλο πάχος αντίστοιχα. Οι αναμοχλευμένες ταφές (13 συγκεκριμένα) είναι συχνό φαινόμενο σε όλα τα νεκροταφεία της Ρόδου.

Γενικά τα νεκροταφεία της Ιαλυσού φαίνεται να διατηρούν χρονικά «κενά» μεταξύ ΠρΓ και γεωμετρικών ευρημάτων με αυτά των αρχαϊκών, γεγονός που διαπιστώνεται και σε όλο το νησί της Ρόδου συγκριτικά με τις καύσεις της Κω που υπάρχει χρονική ακολουθία σε παραπάνω από ένα νεκροταφεία⁴¹⁷. Η σπανιότητα των πρωιμότερων τάφων ίσως να οφείλεται στην τύχη αλλά ίσως η εμφάνιση του εθίμου να ξεκίνησε στο νησί μεταγενέστερα, όπως συνέβη και στις αρχαϊκές καύσεις της Νισύρου και Αστυπάλαιας, με πρώτη παρουσία στα Δωδεκάνησα στο νησί της Κω.

Αυτό διαπιστώνεται και από τα κεραμικά αγγεία του «Γεωμετρικού ρυθμού» κυρίως, αφού τα πιο πρώιμα φαίνεται να λείπουν από τα νεκροταφεία της Ιαλυσού. Πιθανό ενδεχόμενο είναι η αύξηση του «συνοικισμού» της Ρόδου και ο κατακερματισμός των επιμέρους οικισμών με αποτέλεσμα τη διαμόρφωση μικρότερων οικισμών και διάσπαρτων νεκροταφείων. Το πιο σημαντικό είναι ότι τα νεκροταφεία της Ιαλυσού όχι μόνο δεν εγκαταλείφθηκαν αλλά φαίνεται να επεκτείνονταν όλο και περισσότερο. Η συνέχιση των ανασκαφών και η συλλογή όλο και περισσότερων

⁴¹⁷ Μποσνάκης 1999, 223-255. Γεωμετρικό νεκροταφείο; Σκέρλου 1999, 259-280. Γεωμετρικό νεκροταφείο ;Kantzia 1988, 175-182. Αρχαϊκό νεκροταφείο.

στοιχείων συντελούν σε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα ως προς την κατανομή και χρήση των θέσεων. Αυτό φαίνεται παραδείγματος χάριν από την πρόσφατη ανασκαφή στο οικόπεδο –Λαγού-, όπου εντοπίστηκαν νέες καύσεις ως συνέχεια της ήδη εντοπισμένης παλαιότερης έκτασης.

Τα πολυάριθμα κεραμικά ευρήματα εντός των καύσεων της Ιαλυσού ανέρχονται στον αριθμό των 525⁴¹⁸ αγγείων. Από αυτά τα 88⁴¹⁹ ανήκουν στον τύπο του αρυβάλλου⁴²⁰ ενώ αμέσως μετά με 62 στον αριθμό έρχονται οι οινοχόες και με 44 τα χειροποίητα αγγεία. Οι αρυβάλλοι αποτελούν ιδιαίτερο είδος ταφικού αγγείου με αναθηματικό χαρακτήρα και απαντάται σχεδόν πάντα (όπως και η λύκηθος) σε τάφους είτε σε καύσεις, είτε σε ενταφιασμούς. Το μικρό σφαιρικό τους σώμα αρκούσε ώστε να αποτελέσει πλούσιο «καμβά» για τους καλλιτέχνες της εποχής.

2.i.iii. Λίνδος

Εξαιρετικής σημασίας αποτελούν και τα νεκροταφεία της τρίτης πόλης της αρχαίας Ρόδου στα νότια του νησιού, της Λίνδου⁴²¹ και συγκεκριμένα των θέσεων – Βρουλιά- και –Εξοχής-. Η ακρόπολη της Λίνδου θεωρήθηκε για αρκετό καιρό ότι αποτελεί μέρος της Δυτικής Λεκάνης της Μεσογείου κυρίως κατά τη διάρκεια του αποικισμού τον 8^ο και 7^ο αι. π.Χ.⁴²² Η θέση που κατείχε ήταν στρατηγικής σημασίας λόγω του λιμανιού που διέθετε καθώς αποτελούσε ενδιάμεσο σταθμό από Κύπρο προς Δυτική Μεσόγειο⁴²³. Επίσης και εσωτερικά διέθετε κοινωνική οργάνωση σε 12 δήμους που διαιρούνταν σε 3 φυλές και εξέλεγαν τον ιερέα της Λινδίας Αθηνάς. Οι γειτονικές σχέσεις με τις άλλες δυο πόλεις Ιαλυσό και Κάμιρο⁴²⁴ ήταν καλές με παρόμοιο διοικητικό σύστημα. Ιδιαίτερους δεσμούς διατηρούσε με την Κάρπαθο.

⁴¹⁸ Βλ. πίνακας Ιαλυσού.

⁴¹⁹ Η βάση δεδομένων καταγράφει τα ποσοστά των κεραμικών κτερισμάτων του συνόλου των καύσεων που είναι καταγεγραμμένα και αριθμημένα ανά καύση, θέση και περιοχή, από τον εκάστοτε αρχαιολόγο. Στον πίνακα λαμβάνονται υπόψη μόνο τα ολόκληρα αγγεία ή και συμπληρωμένα.

⁴²⁰ Βλ. οικόπεδο Λαγού για περισσότερες γενικές πληροφορίες ως προς την τυπολογία και εικονογραφία του αγγείου αυτού.

⁴²¹ Εικ. 1,5 .Για περισσότερη βιβλιογραφική τεκμηρίωση σε ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα της ακρόπολης της Λίνδου βλ. Leekley- Noyes 1975 *Archaeological Excavations in the Greek Islands* σ. 36-7; Ελευθερίου 2010 ΚΔ', 445- 56.

⁴²² Giuliano 1966, 38-40.

⁴²³ Gaertingen 1931, 731.

⁴²⁴ Παπαχριστοδούλου 1974, 46-8.

–Βρουλιά–

Ο αρχαϊκός οικισμός της –Βρουλιάς–⁴²⁵ που εκτείνεται στο νοτιότερο άκρο είναι χτισμένος πάνω σε χαμηλό λόφο⁴²⁶. Η θέση αποτέλεσε στρατιωτικό σταθμό και διέθετε γύρω στις 50 εντοπισμένες οικίες. Στο ψηλότερο σημείο του λόφου υπήρχε πύργος και υπαίθριο ιερό⁴²⁷. Έξω από το τείχος της πύλης εκτείνεται το νεκροταφείο του οικισμού. Η έκταση του οικισμού δεν ήταν μεγάλη αλλά και η διάρκεια ζωής του είναι περιορισμένη στα τέλη του 7^{ου} αι.π.Χ. ενώ σταδιακά αναπτύσσεται προς την αρχαϊκή περίοδο⁴²⁸. Οι λάκκοι καύσης που βρέθηκαν ήταν «πρωτογενών» πυρών παρουσιάστηκαν σε τέσσερις βασικές ομάδες, οικογενειακού πιθανώς χαρακτήρα, όπως είθισται εκείνη την εποχή⁴²⁹. Την ανασκαφική διαδικασία είχε ξεκινήσει ο Δανός K.F Kinch το 1902-9 και 1913-4⁴³⁰. Η διάρκεια παρουσίας του οικισμού ήταν αρκετά μικρή από το 700 μέχρι το 560 π.Χ., ενώ διαπιστώνεται ότι η κατοίκισή της δεν υπερέβαινε τους 40 ανθρώπους τη φορά⁴³¹.

Συγκεντρώνει 75 ταφές εκ των οποίων 30 καύσεις ενηλίκων⁴³², όλες λαξευμένες σε φυσικό βράχο, με κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ. Χρονολογικά οι πυρές κατατάσσονται στα τέλη του 7^{ου} με πρώιμο 6^ο αι.π.Χ. Ο σχηματισμός των καύσεων που συναντάται στις πυρές της Βρουλιάς δεν είναι πάντα ο κλασικός Δωδεκανησιακός, με τη δημιουργία υπόσκαφων κοιλοτήτων. Η μορφή της κατασκευής μιας εξ αυτών είναι όμοια με των υπόλοιπων της Δωδεκανήσου σε σχήμα ορθογώνιο με τέσσερις γωνιακές κοιλότητες (τύμβος 5). Όλες οι υπόλοιπες θέσεις καύσεων έχουν ακανόνιστο σχήμα και αρκετό μήκος ώστε να τοποθετούνται σύμφωνα με τον Kinch⁴³³ πάνω από έναν νεκρό. Ο μέσος όρος διαστάσεων των τάφων αυτών είναι 1,90 μ. μήκος και 0,90 μ. πλάτος. Το έδαφος που εντοπίστηκε η συστάδα των τάφων του νεκροταφείου έχει κλίση ΒΑ και το βάθος τους κυμαίνεται από 0,20 μ. με 0,35 μ. στα ΝΔ τα βαθύ είναι μεγαλύτερα από 0,28 μ. μέχρι 1,25 μ. Οι διαστάσεις των καύσεων ποικίλουν όπως σε όλες τις περιπτώσεις ταφικών πυρών, ανάλογα με το μέγεθος τους ή του πλήθους των νεκρών που

⁴²⁵ Εικ. 12

⁴²⁶ Kristen- Kraiker 1967, 576.

⁴²⁷ Kinch 1914, 97-100.

⁴²⁸ *ΑΔ* 66 (2011), Χρονικά 1046-7; Kardara 1963, 31.

⁴²⁹ Boardman, Kurtz 2011, 164.

⁴³⁰ Melander 1988, 83; Lindos III, 13-28; Dietz 1974, 9-16. Η ιστορία της Δωρικής Ρόδου παρουσιάστηκε εκτενώς από τον Dietz.

⁴³¹ Leekley- Noyes 1975, 35.

⁴³² Kinch 1914, 53-5. Τύμβοι 1-33 πλην των αριθμών 18 και 30.

⁴³³ Kinch 1914, 9-12, 53-5.

αποτεφρώνονταν σε αυτή τη θέση. Πιθανώς στους λάκκους με μικρό βάθος να χρησιμοποιούνταν μια φορά, ενώ σε μεγαλύτερο βάθος αποτεφρώνονταν πάνω από ένας.

Εσωτερικά είναι λαξευμένοι σε «ασπρόπηλο» όπως τον ονομάζουν, με τα χαμηλότερα στρώματα αρκετά μαυρισμένα από την φωτιά. Οι προσφορές των πυρών και σε αυτή τη θέση είναι αρκετά πλούσιες. Κατά κύριο λόγο τα κύπελα είναι αυτά που εντοπίστηκαν σε αφθονία στις καύσεις της Βρουλιάς.

Σύμφωνα με τον Kinch⁴³⁴ δύο από τις καύσεις (1,10) είχαν ακανόνιστο σχήμα, ενώ μερικές από αυτές διέθεταν τέσσερις γωνιακές κοιλότητες (5,17,20,23). Αξιοσημείωτο ενδιαφέρον προκαλεί η αναφορά σε αρκετές ταφικές πυρές η επάλληλη χρήση. Συγκεκριμένα στις μισές από αυτές υπάρχει η σημείωση του εντοπισμού πάνω από δυο νεκρών⁴³⁵, ενώ στους τύμβους -2- και -6- φέρεται να διαθέτουν εννέα παράλληλες αποτεφρώσεις στο ίδιο σημείο. Ωστόσο ο ίδιος αν και σε αυτό το γεγονός αποδίδει την ύπαρξη διαφορετικών χρονικά προσφορών, δεν καταγράφει με βεβαιότητα αυτή του την άποψη. Συχνά υπάρχει η λέξη 'ίσως' ('*peut etre*') ή ένα ερωτηματικό. Δεν αναφέρει εάν η αποτέφρωση γινόταν ομαδικά ή επάλληλα ο ένας μετά τον άλλο, το σημαντικό όμως είναι η αναφορά αυτής της εκδοχής⁴³⁶. Η καύση του σώματος στις πιο πολλές περιπτώσεις είναι έντονη, με λίγα ή ελάχιστα υπολείμματα οστών ωστόσο στις πυρές -7- και -19- εντοπίστηκαν μεγάλα τμήματα κρανίων στα ΝΑ, γεγονός που καθορίζει σε ορισμένες θέσεις και τον προσανατολισμό τους⁴³⁷. Το γεγονός αυτό διαπιστώνεται και από το πάχος του στρώματος της στάχτης όπου σε περιπτώσεις τέλει καύσης ή πολλαπλής χρήσης το καμένο χώμα με τα υπολείμματα μπορεί να ξεπερνά τα 0,40μ. κατά περίπτωση.

Δεν υπήρχε συγκεκριμένη αιτία επιλογής της τοποθεσίας για την καύση στη περιοχή της Βρουλιάς. Το νεκροταφείο ήταν μεικτό και δεν διατηρούνταν συγκεκριμένη απόσταση μεταξύ των διαφορετικών ταφικών πρακτικών, η επιλογή ήταν τυχαία. Επίσης τυχαίος ήταν και ο προσανατολισμός των καύσεων όπως και στις περισσότερες περιπτώσεις της διαμόρφωσης των νεκροταφείων.

Το πιθανότερο για τον Kinch είναι οι καύσεις να είναι «πρωτογενείς», γεγονός που το προδίδει και η παρουσία καμένων- πυρακτωμένων τοιχωμάτων στους

⁴³⁴ Kinch 1914, 9-12.

⁴³⁵ Τύμβοι 2,4,5,6,9,10,12,16,19,20,21.

⁴³⁶ Gates 1970, 22-4.

⁴³⁷ Kinch 1914, 53.

λάκκους⁴³⁸. Την αδυναμία των καύσεων να ολοκληρώσουν με επιτυχία το «έργο» τους την αποδίδει στο αρκετά χαμηλό υψόμετρο των ταφικών πυρών του νεκροταφείου που πλησιάζει το επίπεδο της θάλασσας. Τα ρεύματα αέρα που δημιουργούνταν ήταν πιο τακτικά και ίσως πιο δυνατά από ότι θα έπρεπε, επομένως οι κοιλότητες στη περίπτωση της Βρουλιάς δεν ήταν απαραίτητες. Στις περιπτώσεις της Αττικής το βάθος των κοιλοτήτων ήταν ικανό ώστε με τη κατάλληλη κυκλοφορία του αέρα να πετύχαιναν την τέλεια καύση⁴³⁹. Αντίθετα στη περίπτωση των πυρών της υπόλοιπης Ρόδου οι κεντρικές αύλακες είναι ψηλότερα σε σύγκριση με άλλες περιοχές όπως της Κω, ωστόσο δεν είναι πάντα επιτυχής η καύση. Η παρουσία των γωνιακών κοιλοτήτων είναι ένα χαρακτηριστικό στοιχείο της πρακτικής αυτής που ακολουθείται και διαπιστώνεται ότι οι κοιλότητες βαθαίνουν αρκετά ακόμη και κάτω από τα τοιχώματα της καύσης επομένως είναι μεγάλες στο μέγεθος ώστε να αποτελούν κατασκευαστικό στοιχείο με σκοπό την τοποθέτηση της ταφικής κλίνης⁴⁴⁰.

Μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας ο λάκκος με τα υπολείμματα της πυράς και τα κτερίσματα καλύπτεται με χώμα και πέτρες ή βότσαλα. Στο ανώτερο σημείο της τοποθετείται οριζόντια και σε επαφή με το έδαφος μια ακανόνιστη επίπεδη ή πεπλατισμένη πέτρα, λαξευμένη με σφυρί. Η πέτρα αυτή αποτελεί ένα είδος «σήματος»⁴⁴¹ όπως πολύ συχνά συναντάμε στις καύσεις, όχι όμως πάντα. Στη περίπτωση της Βρουλιάς μερικές από αυτές τις πλάκες εντοπίστηκαν *in situ* (2, 10, 11, 12, 17, 20)⁴⁴²

Πολύ συχνά οι τάφοι που είχαν καλυφθεί μετά τη λήξη της τελετής ανοίχτηκαν ξανά εκ νέου φιλοξενώντας ακόμη μία ή και περισσότερες ταφικές πυρές, όπως ο τύμβος -2- που τελικά φαίνεται να καλύφθηκε ολόκληρος από τα επάλληλα στρώματα καύσης. Οι καύσεις αυτές καθιστούσαν δύσκολη τη μελέτη των ταφικών πρακτικών και της στρωματογραφίας που παρουσιάζεται. Κατά μέσο όρο το πάχος του καμένου στρώματος είναι 0,10 μ. επομένως σε μεγάλο πάχος καύσης τα επιμέρους επίπεδα υπολειμμάτων πυρών δεν είναι δυνατόν να απομονωθούν και να μελετηθούν ξεχωριστά⁴⁴³.

---

⁴³⁸ Kinch 1914, 52.

⁴³⁹ Όπως στο νεκροταφείο του Κεραμεικού.

⁴⁴⁰ Kinch 1914, 53. Ομοίως και στις καύσεις στα Τζιγανά της περιοχής Καταβία.

⁴⁴¹ Kurtz- Boardman 2011, 78-80.

⁴⁴² Kinch 1914, 55.

⁴⁴³ Kinch 1914, 55.

Σε πολλές περιπτώσεις στις κοιλότητες των καύσεων διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός έστω αγγείου προσφοράς. Το ερώτημα για το πότε τοποθετούνταν εκεί τα κτερίσματα απαντάται από το γεγονός ότι συνήθως ήταν εντελώς καμένα, επομένως έμπαιναν πριν το τέλος της διαδικασίας. Ωστόσο σαφής και επιβεβαιωμένη απάντηση δεν έχει δοθεί ακόμα από την αρχαιολογική έρευνα των καταλοίπων. Το βασικότερο στοιχείο της έρευνας των καύσεων είναι το στρώμα της στάχτης και το περιεχόμενό του. Ωστόσο ο εντοπισμός αγγείων στο εσωτερικό πολλών κοιλοτήτων έγινε σκόπιμα σε πολλές περιπτώσεις πυρών, όχι όμως σε όλες τις κοιλότητες και όχι σε όλες τις καύσεις. Τα αγγεία αυτά σε μεγάλο ποσοστό ήταν καμένα επομένως τοποθετούνταν εκεί με σκοπό να αποτεθούν ως φόρος τιμής στο νεκρό και στους χθόνιους θεούς. Τα κύπελλα και τα μυροδοχεία εξυπηρετούσαν ακριβώς αυτή τη χρησιμότητα της εκπλήρωσης τελετουργιών πιθανότατα. Παρόλα αυτά δεν ήταν απαραίτητη η παρουσία κτερισμάτων σε κάθε μια από τις κοιλότητες ενώ σε αρκετές καύσεις δεν υπήρχαν καθόλου.

–Εξοχή–

Τις ανασκαφές των Biliotti και Salzmann στα τέλη του 19^{ου} αι. διαδέχτηκαν οι Δανοί επιστήμονες στις αρχές του 20^{ου} αι. και επικεντρώθηκαν στη νότια Ρόδο, την ακρόπολη της Λίνδου και άλλες παράλληλες σημαντικές θέσεις όπως το αρχαϊκό νεκροταφείο και οικισμό των –Βρουλιών– και το γεωμετρικό της –Εξοχής–⁴⁴⁴ της Λάρδου. Το ταφικό έθιμο της καύσης αφορούσε κυρίως ενήλικες, όπως και στις περισσότερες θέσεις που έχει αποκαλυφθεί. Αντίθετα για τα παιδιά ο ενταφιασμός με διάφορους τύπους ήταν αυτός που ακολουθούνταν⁴⁴⁵.

Η θέση του νεκροταφείου της –Εξοχής– βρίσκεται στα ΝΔ και εκεί στο μεικτό γεωμετρικό νεκροταφείο εντοπίστηκαν οκτώ (Α- Γ, Η, Μ- Ν) καύσεις καθώς και ίχνη-ενδείξεις για δύο ακόμα. Η συστάδα των καύσεων εντοπίζεται ανάμεσα σε ενταφιασμούς διάφορων τύπων. Όπως φαίνεται η δημιουργία των λάκκων έγινε με αποκλειστική χρήση των ταφικών πυρών και για μια μόνο χρήση⁴⁴⁶. Σε καμία από τις ταφικές ανασκαφικές εργασίες της αποστολής της Δανίας δεν παρατηρήθηκαν επάλληλα στρώματα καύσης⁴⁴⁷, τα οποία να μαρτυρούν επαναλαμβανόμενη χρήση του

⁴⁴⁴ Εικ. 11

⁴⁴⁵ Johansen 1958, 9.

⁴⁴⁶ Johansen 1958, 11.

⁴⁴⁷ Όπως είχε παρατηρήσει ο Maiuri στις πρώτες ανασκαφές της Ιαλυσού βλ. Δάφνη, Μάρμαρο.

τάφου. Αντιθέτως φαίνεται ότι τα θραύσματα των αγγείων και τα απομεινάρια των οστών χωρίς κάποια τάξη, βρέθηκαν αναμειγμένα. Αυτό δείχνει τη μη επαναχρησιμοποίηση των ίδιων τάφων για επόμενες⁴⁴⁸.

Προς τα νότια και πλησίον κιβωτιόσχημης ταφής (N) στα 0,50 μ. βάθος εντοπίστηκαν ίχνη καύσεων η μια με μεγάλο πλάτος ορθογώνια και η άλλη πιο μικρή και στρογγυλή⁴⁴⁹. Και στις δυο αναφέρονται πολλά κομμάτια από κάρβουνο ωστόσο υπολείμματα από οστά ή κτερίσματα δεν εντοπίστηκαν⁴⁵⁰. Η πιο μικρή σε μέγεθος είναι η (H) που βρέθηκε σε κοντινή απόσταση από την (A) στα ανατολικά⁴⁵¹

Ως προς τη χρήση των λάκκων καύσεως οι περισσότεροι ήταν οι σύνηθες των Δωδεκανήσων σε σχήμα και μορφή, ορθογώνιοι με τέσσερις γωνιακές κοιλότητες. Δεν είναι επιβεβαιωμένη η διαδικασία της πυράς που ακολουθούσαν, καθώς δεν υπάρχουν απτές αποδείξεις για τον τρόπο αποτέφρωσης του νεκρού. Το σώμα είτε τοποθετούνταν απευθείας στον πυθμένα, είτε η πυρά γινόταν πάνω στο ανάχωμα. Το πιθανότερο στις καύσεις της -Εξοχής- είναι αυτές να αποτελούσαν «δευτερογενής» πυρές καθώς από τις περιγραφές διαπιστώνεται ότι οι επιμήκης ταφικοί χώροι ήταν κενοί από ευρήματα, ενώ οι πιθανοί αποθέτες μικρού μεγέθους που εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία, δεν είχαν έκταση ικανή ώστε να πραγματοποιηθεί εντός καύση, επομένως προφανώς μετέφεραν τα υπολείμματα του νεκρού σε άλλο χώρο. Μια άλλη εκδοχή της χρήσης αυτών των αποθετών ίσως να ήταν η ταφική λατρεία όπου πριν ή μετά τη πυρά να πραγματοποιούσαν κάποιο είδος τελετουργίας. Οι διαπιστωμένοι χώροι καύσεων είναι πολλοί λίγοι.⁴⁵²

Μια διαπίστωση που παρατηρείται από τον Johansen⁴⁵³ είναι η παρουσία καύσεων πλησίον σε εγχυτρισμούς, όπως φαίνεται στις ροδιακές νεκροπόλεις της γεωμετρικής και πρώιμης αρχαϊκής εποχής. Στην Ιαλυσό για παράδειγμα αυτοί οι δυο ταφικοί τύποι είναι που κυριαρχούν, στην Κάμιρο οι ταφές που δεν έχουν κανένα ίχνος καύσης δεν είναι πολλές, ενώ στα Βρουλιά βρέθηκαν δυο κανονικές ταφές και 30 καύσεις. Ωστόσο την αρχαϊκή περίοδο το έθιμο φαίνεται να εκλείπει.⁴⁵⁴ Επίσης ο ίδιος παρατηρεί ότι η εικασία της παρουσίας των κοιλοτήτων ως αεραγωγούς δεν ευσταθεί.

⁴⁴⁸ Johansen 1958, 11.

⁴⁴⁹ Ωστόσο δεν αναφέρεται αριθμός καταγραφής.

⁴⁵⁰ Johansen 1958, 8.

⁴⁵¹ Johansen 1958, 7.

⁴⁵² Johansen 1958, 10.

⁴⁵³ Johansen 1958, 9.

⁴⁵⁴ Johansen 1958, 9.

Οι κοιλότητες αυτές που έχουν εντοπιστεί και σε αρχαϊκές καύσεις σε νεκροταφεία της Αττικής δεν είναι εύκολο να φανεί εάν δημιουργήθηκαν για τον σκοπό αυτό. Το πιο πιθανό είναι να είχαν τελετουργικό χαρακτήρα. Αυτό φαίνεται και από την συχνή εναπόθεση κτερισμάτων στο εσωτερικό τους τόσο στις καύσεις της –Εξοχής- όσο και σε άλλες θέσεις⁴⁵⁵.

Σποραδικά ευρήματα Λίνδου:

Στην πόλη της Λίνδου και συγκεκριμένα στο χωριό –Βάτι- στην τοποθεσία –Καουρόκαμπος-, βορειότερα των –Βρουλιών- το 1974 εντοπίστηκε γεωμετρικός τάφος από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου. Η περιοχή γνωστή και ως δήμος Καμυνδίων που αποτελεί αρχαίο οικισμό⁴⁵⁶. Πρόκειται για ένα σημαντικό και πλούσιο τάφο σε ορθογώνιο σχήμα, με επενδυμένες παρειές από ακατέργαστους λίθους μεσαίου μεγέθους, κατεύθυνσης Α-Δ. Εσωτερικά υπήρχαν ίχνη καύσης του νεκρού και το μέγεθος του λάκκου έφτανε τα 0.62 x 0.97 μ. σε βάθος 0,63 μ. Στον πυθμένα εντοπίστηκε στρώμα από χώμα και χαλίκια πάχους 0.15 μ.⁴⁵⁷ Συνολικά περιείχε 36 πήλινα αγγεία καθώς και άλλες προσφορές μεταλλικών αντικειμένων από χρυσό, χαλκό και σίδηρο⁴⁵⁸. Συγκεκριμένα 3 μικροί δίσκοι από χρυσό⁴⁵⁹, 4 φύλλα χρυσού, 7 χάλκινα και σιδερένια κοσμήματα (πόρπες;). Από τα πήλινα αγγεία το πρώτο και μεγαλύτερο εντοπίστηκε αρκετά ψηλότερα από τον πυθμένα, άβαφο και σπασμένο σε πολλά σημεία. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν έντονα ίχνη καύσης. Προφανώς πρόκειται για «δευτερογενή» ταφική πυρά, γεγονός που δεν απαντάται συχνά στις καύσεις των υπόλοιπων Δωδεκανήσων⁴⁶⁰.

Τα υπόλοιπα πήλινα αγγεία αποτελούν τις προσφορές προς τους νεκρούς 35 στον αριθμό. Οι τύποι των σχημάτων και η διακόσμηση ανήκει στα ήδη γνωστά της κεραμικής της γεωμετρικής Ρόδου του 8^{ου} αι. π.Χ.⁴⁶¹.

Από τα αγγεία αυτά τα πιο πολλά είχαν εικονογραφικές παραστάσεις της γεωμετρικής περιόδου από τον 10^ο έως τον 7^ο αι. π.Χ. Οι επιρροές από την κυπριακή

⁴⁵⁵ Johansen 1958, 11.

⁴⁵⁶ Lindos II, 21, 963-4; Παπαχριστοδούλου 1972, 161.

⁴⁵⁷ Παπαχριστοδούλου 1975, 10.

⁴⁵⁸ Παπαχριστοδούλου 1974, 9.

⁴⁵⁹ Όμοια με αυτά Johansen, Exochi, *Acta Archaeologica*, XXVIII, 1957, 74-7, 169-70.

⁴⁶⁰ Johansen 1958, 8-9; CIRh IV 1929-30, 352 τάφος CCV εικ. 402.

⁴⁶¹ Coldstream 1968, 262-70; Schweitzer 1969, 76-80; ΑΔ 23 (1968) Μελέτες, 77-97.

τέχνη είναι χαρακτηριστικές των αγγείων στο –Βάτι- όπου η διακόσμηση μαρτυρά την παρουσία γνωρισμάτων της γεωμετρικής περιόδου. Ομοιότητες υπάρχουν και με πολλά δείγματα κεραμικών της Ρόδου αλλά υπάρχουν και διαφορές Η διατήρηση της ΠρΓ τέχνης φαίνεται να κρατά αρκετά σε αυτό το χωριό της Λίνδου ως προς το σχηματισμό και την διακόσμηση των πιο συχνών τύπων αγγείων που έχουν εντοπιστεί⁴⁶².

Στο –Μονόλιθο- της Λίνδου εντοπίστηκαν επίσης ταφικές πυρές που χρονολογούνται κατά τον 6^ο αι.π.Χ. χωρίς να δίνονται περαιτέρω πληροφορίες σχετικά⁴⁶³.

Συμπεράσματα Λίνδου:

Συνοψίζοντας τα δεδομένα που συλλέχθηκαν συνολικά από το νεκροταφείο των Βρουλιών διαπιστώνεται ότι από τις 125 ταφές που αποκαλύφθηκαν γενικά οι 30 ήταν καύσεις ενηλίκων και οι 43 ταφές παιδιών. Αν και δεν είναι επιβεβαιωμένη η διάρκεια χρήσης του νεκροταφείου συμπεραίνεται ότι η κατοίκηση της περιοχής ξεκίνησε ίσως στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ. όπου εμφανίστηκαν τα πρώτα εισηγμένα είδη αττικών αγγείων αν και αρκετά μικρής ποσότητας. Η τόσο περιορισμένη εμφάνιση ξένης κεραμικής φαίνεται να μην είχε διεισδύσει στη νεκρόπολη. Αυτό αποτελεί ένδειξη μεταγενέστερης οικιστικής παρουσίας σε περιοχές που πιθανόν να κατοικήθηκαν αφού η υπόλοιπη θέση είχε ήδη εγκαταλειφθεί⁴⁶⁴.

Η παρουσία της θέσης ήταν σύντομη και αυτό συμπεραίνεται από την μεγάλη ανομοιογένεια της χρονολόγησης των κτερισμάτων που εντοπίστηκαν στους τάφους. Το γεγονός αυτό καθιστά δύσκολο τον καθορισμό απόλυτης χρονολόγησης και σύγκρισης των τάφων από παλαιότερους σε πιο πρόσφατους⁴⁶⁵. Υπολογίζεται τοι η θέση υπήρξε για περίπου 100 χρόνια από το πρώτο τρίτο του 7^{ου} αι. π.Χ. μέχρι το 570-560 π.Χ.⁴⁶⁶ Ο πληθυσμός του οικισμού αναλογικά με τα ευρήματα της νεκρόπολης δεν πρέπει να ξεπερνά τα 30 με 40 άτομα καλύπτοντας όλες τις ηλικίες.

⁴⁶² Παπαχριστοδούλου 1974, 225.

⁴⁶³ Φιλήμονος- Τσοποτού 2015, 26; Αρχοντίδου στο *ΑΔ* 32 (1977), Μελέτες 261-280.

⁴⁶⁴ Kinch 1914, 89.

⁴⁶⁵ Κυρίως για τους τάφους 3,4 σύμφωνα με τον ανασκαφέα.

⁴⁶⁶ Cook *BSA*, 34; 1936, 88.

Όσον αφορά τις ταφικές πυρές η διαφοροποίηση σε σχέση με τις μέχρι τώρα γνωστές καύσεις είναι ότι δεν εντοπίστηκαν τα διαχωριστικά κενά- κοιλότητες, οι οποίες ξεχώριζαν από το κεντρικό τμήμα. Σύμφωνα με τον Gates⁴⁶⁷ οι λάκκοι καύσης που εντοπίστηκαν κατά τον Μαυίγι δεν αποτελούν το σημείο πυράς αλλά τους αποθέτες των υπολειμμάτων από καύσεις, οι οποίες μεταφέρθηκαν στο σημείο αυτό. Ωστόσο στις επόμενες ανακαλύψεις ο Jacopi ενώ αρχικά υποστήριζε την άποψη αυτή, τα ευρήματα ήρθαν να την αντικρούσουν. Οι καύσεις με τα υλικά της πυράς και τα κτερίσματα στην ίδια θέση άλλαξαν τελείως το τοπίο.

Σχετικά με την ταφή στο –Βάτι- από τα δεδομένα που έχουν καταγραφεί μπορούν να συσχετιστούν με αυτά των τάφων της Ιαλυσού και Καμίρου σε αντίστοιχα ευρήματα της ίδια περιόδου. Παράλληλα ομοιότητες αναφέρονται και σχετικά με τους λάκκους καύσης στην περιοχή της –Εξοχής- Λαρδου που ερευνήθηκαν όπως και η περιοχή των –Βρουλιών- από τον Δανό αρχαιολόγο Kinch⁴⁶⁸

Από τα κτερίσματα της περιοχής της Λίνδου που έχουν καταγραφεί⁴⁶⁹ το μεγαλύτερο ποσοστό καταλαμβάνει ο τύπος του κυπέλλου με 49⁴⁷⁰ αγγεία και στη συνέχεια με 42 στον τύπο της ληκύθου.

2.i.iv. Συμπεράσματα Ρόδου

Η κοινή ταφική πρακτική που εντοπίζεται και στις τρεις μεγάλες πόλεις της ρόδου παρουσιάζει μια άρρηκτα συνδεδεμένη νοοτροπία σε ήθη και έθιμα του νησιού με μακράιωνα παράδοση, γεγονός που διαπιστώνεται και μετά την ένωσή τους σε μια ισχυρή εμπορική πόλη. Η επιρροή από μεγάλα κέντρα της Ανατολικής Μεσογείου όπως Κύπρος, Κρήτη, Μ. Ασία και Αίγυπτος είναι φανερή και αναπόφευκτη.

2.i.v. Καύσεις Ρόδου

Κατά την αρχαϊκή περίοδο και προς το μέσον αυτής διαπιστώνεται η αλλαγή της προτίμησης των ταφικών εθίμων. Συνολικά οι 45 από τις 148 δημοσιευμένες καύσεις

---

⁴⁶⁷ Gates 1970, 23.

⁴⁶⁸ Acta Archaeologica, XXVIII (Kopenhagen, 1957), 1 κ.ε.

⁴⁶⁹ Η βάση δεδομένων καταγράφει τα ποσοστά των κεραμικών κτερισμάτων του συνόλου των καύσεων που είναι καταγεγραμμένα και αριθμημένα ανά καύση, θέση και περιοχή, από τον εκάστοτε αρχαιολόγο. Στον πίνακα λαμβάνονται υπόψιν μόνο τα ολόκληρα αγγεία ή και συμπληρωμένα.

⁴⁷⁰ Βλ. πίνακας Λίνδου

των Ιταλών ανασκαφών χρονολογούνται τη περίοδο αυτή, σε Ιαλυσό και Κάμιρο. Παρόμοιος ο αριθμός τους και κατά τη γεωμετρική περίοδο με 33 στην Ιαλυσό και 15 στη Κάμιρο. Αντίθετα στην ύστερη αρχαϊκή η μείωση είναι προφανής με 8 στην Κάμιρο και καμία στην Ιαλυσό. Δυστυχώς ένας μεγάλος αριθμός καύσεων από τις ιταλικές καταγραφές δεν είναι εφικτό να χρονολογηθεί επομένως απλά λαμβάνονται υπόψιν στον συνολικό υπολογισμό.⁴⁷¹

Γενικά εκτός μερικών εξαιρέσεων ο τύπος καύσης που προτιμάται είναι η «πρωτογενής» καύση. Παρόλο που υπήρχαν μαρτυρίες ευρημάτων ότι υπάρχουν μεμονωμένα δείγματα κυκλικών «δευτερογενών» πυρών σε Ιαλυσό και –Κεχράκι-, η υπόθεση αυτή φαίνεται αβάσιμη. Η γενική διαπίστωση ότι ο λάκκος καύσης είναι ίσος με το μέγεθος του νεκρού σε εκτεταμένη στάση είναι βέβαιος⁴⁷². Για τον τελευταίο Ιταλό ανασκαφέα Laurenzi⁴⁷³ οι τελευταίες ανασκαφές στην Ιαλυσό, δείχνουν στοιχεία «πρωτογενούς» καύσεως.

Ως προς τον σχηματισμό τους οι καύσεις της Λίνδου στη –Βρουλιά- αναφέρονται ως ορθογώνιες, με σκαμμένους μικρούς λάκκους στις γωνίες. Αντίθετα στις καύσεις της Ιαλυσού και της Καμίρου δεν υπάρχει τέτοια σημείωση. Αν και στη –Βρουλιά- είναι βασικό χαρακτηριστικό της κατασκευής τους, στην Ιαλυσό και Κάμιρο μόνο σε 12 από τις 45 καύσεις αναγράφεται αυτό το σημαντικό στοιχείο. Αυτό ίσως και να οφείλεται στη μη ολοκληρωμένη αναφορά της κατάστασης των τύμβων.

Λίγες είναι οι βέβαιες θέσεις καύσεων σε Ιαλυσό και Κάμιρο όπου αναφέρεται η διατήρηση του σκελετού σε περιπτώσεις πιθανής επαναχρησιμοποίησης του ίδιου χώρου πυράς.⁴⁷⁴ Σε περιπτώσεις όπως -Μακρύ Λαγγόνι- (τύμβος 3,5) ίσως να υπήρχαν περισσότεροι από ένας σκελετοί. Σε αυτό συνηγορεί το γεγονός της πρωιμότερης παρουσίας αγγείων από την χρονολόγηση των τάφων στα μέσα της αρχαϊκής περιόδου. Ενώ στη θέση -Παπά τις Λούρες- (τύμβος 5) διακρίνονται δυο σύνολα αγγείων, με τη χρονολόγηση της καύσης να βρίσκεται στο ενδιάμεσο (μέση αρχαϊκή περίοδο). Το σίγουρο είναι ότι τα ελλιπή αρχαιολογικά δεδομένα καταγραφής σε συνδυασμό με υλικά κατάλοιπα δεν καθιστούν δυνατό να επιβεβαιωθεί η επάλληλη χρήση του χώρου της καύσης ή η πιθανή παράλληλη χρήση από άτομα συγγενικών δεσμών.

⁴⁷¹ Gates 1970, 22. Συγκεκριμένα 42 στην Ιαλυσό και 5 στην Κάμιρο.

⁴⁷² Gates 1970, 23.

⁴⁷³ *CIRh 1936 VIII*, 20 κ.ε.

⁴⁷⁴ Maiuri 1916 exc. Tomb 1, 1922 exc. Tomb 36 και οικόπεδο Δρακίδη τύμβος 5.

Στις μεταγενέστερες χρονολογικά αρχαϊκές καύσεις εντοπίζονται σε βάθος 1,50 μ. μέσα σε βραχώδες έδαφος. Στο νεκροταφείο του –Μαρμάρου- το βάθος των λάκκων καύσης είναι αρκετά μεγάλο περί τα 2,50 με 3 μ. Τα επίπεδα των επιχώσεων παρουσιάζουν την επάλληλη χρήση της θέσης του νεκροταφείου ανά τα χρόνια.

Τις περισσότερες καύσεις χαρακτηρίζει η «έντονη πυρά» όπως αναγράφεται συχνά στις καταγραφές των ευρημάτων, γεγονός που διαπιστώνεται εκ του αποτελέσματος από τα πυρακτωμένα τοιχώματα, αλλά κυρίως από το παχύ στρώμα καύσης με ελάχιστά υπολείμματα οστών. Τα κτερίσματα αναλόγως της έντασης της φωτιάς μέσα στο λάκκο διακρίνονται σε άκαυστα, μερικώς καμένα και πλήρως διαβρωμένα. Τα άκαυστα είναι αυτά που εντοπίστηκαν συνήθως είτε περιμετρικά της πυράς πχ στις κοιλότητες, επομένως η πυρά μπορεί να μην πλησίασε προς τα εκεί, είτε αναποδογυρισμένα στον πυθμένα, όπως τα ληκύθια (ίσως με σκοπό να αρωματιστεί ο χώρος από την έντονη δυσσομία). Αυτά μπορεί να είναι μεγάλα αγγεία πόσεως τα οποία χρησίμευσαν για την απόσβεση της πυράς ή για τις χοές στους θεούς, τα οποία μετά τη χρήση τοποθετήθηκαν στο τέλος της διαδικασίας ή τα έσπαγαν κατόπιν των νεκρόδειπνων και τα σκόρπιζαν στις στάχτες, ως ένδειξη της λήξης της τελετουργίας. Τα μερικώς καμένα είναι συνήθως αποτέλεσμα της τελευταίας περίπτωσης αποθέσεις καθώς η τοποθέτηση ή η ρίψη τους μπορεί να έγινε και λίγο πριν το τελικό σβήσιμο της πυράς. Θα υπάρχουν σαφώς και περιπτώσεις που η πυρά δεν θα σβήνει εύκολα ή η πιθανότητα αναζωπύρωσης σημείων που δεν κήκαν ολοσχερώς. Στις περιπτώσεις των τέλειων καύσεων συναντάμε κτερίσματα εντελώς διαβρωμένα ή τόσο καμένα που να είναι δύσκολη ή ακατόρθωτη η αναγνώριση και η συντήρησή τους.

Η λειτουργική χρήση του εδάφους ήταν σημαντική για όλες τις ταφικές πρακτικές και για ενταφιασμούς αλλά και για καύσεις, αν και στη δεύτερη περίπτωση δεν ήταν απαραίτητη η ιδιαίτερη κατασκευή του χώρου αφού το βασικό υλικό ήταν φερτό (ξύλα, κλαδιά). Η ιεροτελεστία που ακολουθούσαν στο νησί φαίνεται να διαφέρει από τα μέχρι τώρα γνωστά ευρήματα συγκριτικά με των υπόλοιπων Δωδεκανήσων. Παρόλες τις διαφοροποιήσεις το έθιμο της αποτέφρωσης τη γεωμετρική και αρχαϊκή εποχή συνδέεται πάντα με αυτό των εγχυτρισμών⁴⁷⁵. Το γεγονός αυτό διαπιστώνεται στις περισσότερες περιπτώσεις των νεκροπόλεων όπως Βρουλιά, Ιαλυσό (νεκροταφείο Δάφνη, οικόπεδο Τσαμπίκου). Στην Ιαλυσό

---

⁴⁷⁵ CIRh VIII, 12.

συγκεκριμένα φαίνεται ότι οι ενήλικες κατά κύριο λόγο αποτεφρώθηκαν ενώ τα παιδιά ενταφιάζονταν. Η εύρεση ταφικών αγγείων οστεοθηκών περισσότερο⁴⁷⁶ και τεφροδόχων λιγότερο⁴⁷⁷ ήταν συχνό φαινόμενο.

2.1.vi. Ευρήματα Ρόδου

Η ΠρΓ παράδοση επεκτείνεται για αρκετό χρονικό διάστημα στη Ρόδο μέχρι τα μέσα του 8^{ου} αι.π.Χ. όπου εισάγεται και πάλι η αττική επιρροή στον γεωμετρικό ρυθμό. Η διακόσμηση των δικτυωτών τριγώνων είναι χαρακτηριστική στη ροδιακή εικονογραφία και συγκρίνεται με αττικά ΠρΓ πρότυπα όπως διαπιστώνει ο Desborough⁴⁷⁸. Επίσης παρόμοιο μοτίβο εντοπίζεται σε κύλικα της Καμίρου από την καύση *XLV* στις Πατέλλες⁴⁷⁹ με ΠρΓ χαρακτηριστικά⁴⁸⁰.

Σημαντικά ευρήματα της ΠΓ περιόδου που βρίσκονται σε όλες σχεδόν τις αρχαιολογικές θέσεις των νεκροταφείων, είναι οι περόνες σε πλειοψηφία και ακολουθούν οι πόρπες. Οι περόνες έφεραν σφαιρικό άκρο μπρούτζινο, ενώ ο κορμός ήταν χάλκινος ή σιδερένιος, όπως της Κω, που κατασκευάζονταν με εξαιρετικές μεταλλουργικές τεχνικές στην κατεργασία του σίδηρου⁴⁸¹. Οι πόρπες αποτελούνταν από χαλκό ή κράμα χαλκού όπως της Ρόδου. Στις νεκροπόλεις της Καμίρου και της Λίνδου εντοπίστηκαν και σιδερένιες. Τα τελευταία χρόνια της ΠΓ εποχής σταδιακά παύσει να υφίσταται ο τύπος αυτός της πόρπης και επανεμφανίζεται ο τύπος της εξ ολοκλήρου χάλκινης πόρπης. Επίσης άλλα μεταλλικά αντικείμενα ήταν όπλα αιχμές, δόρατα και εγχειρίδια. Κοσμήματα άλλων ειδών εντοπίστηκαν σε τάφους όπως δαχτυλίδια, ενώτια, κρίκοι, περιδέραια, περικάρπια και ελάσματα από χρυσό, ασήμι, χαλκό και φαγεντιανή. Η χρυσοχοΐα είναι μια σημαντική τεχνική που

⁴⁷⁶ *CIRh VIII*, 11. Όπως στις περιπτώσεις της Καρίας και Κω, όπου εντοπίστηκε ωσειδές αγγείο με γεωμετρική κεραμική και οστά τοποθετημένα από συγγενικά πρόσωπα ακολουθώντας το εθιμοτυπικό τελετουργικό.

⁴⁷⁷ *CIRh VIII*, 11. Μια περίπτωση τεφροδόχου γεωμετρικής περιόδου εντοπίστηκε στη θέση Μάρμαρο.

⁴⁷⁸ Desborough 1952, 228, πιν. 9, 30; Kameiros I, πιν. 47, V, I, πιν. 15

⁴⁷⁹ *CIRh VI- VII*, 130, εικ.150 με τον αρύβαλλο του 7^{ου} αι.π.Χ.

⁴⁸⁰ Johansen 1958, 143 κ.ε.

⁴⁸¹ Η τεχνική που ακολουθείται φαίνεται να έχει επιρροές από Ήπειρο και Αργολίδα παρουσιάζοντας σχέσεις με τη Δωδεκάνησο ήδη από την ΠΓ περίοδο.

αντικατοπτρίζεται στα ευρήματα των τάφων της αρχαϊκής κυρίως εποχής, μιας εποχής που η τέχνη αυτή εξελίσσεται με μεγάλο εύρος θεμάτων και σχημάτων.

Η γεωμετρική Ρόδος διατηρεί τα γενικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα που επικρατούν στην υπόλοιπη Ελλάδα την εποχή αυτή. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που παρατηρούνται στην τέχνη της κεραμικής όπως η «ηρεμία» του ύστερου γεωμετρικού ρυθμού⁴⁸², οφείλονται κυρίως στις εξωτερικές επιρροές από Κύπρο και Ανατολική Μεσόγειο αλλά και από εσωτερικές όπως της Αττικής.

Ο «γεωμετρικός ρυθμός» εντάχθηκε από την αττική γρήγορα και αφομοιώθηκε πλήρως, έχοντας διατηρήσει τα τοπικά χαρακτηριστικά του νησιού, αλλά εμπλουτίστηκε και με νέα στοιχεία. Από τις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. η αύξηση των τύπων και του αριθμού των αγγείων που εισάγονταν ήταν σημαντικός, λόγω του κομβικού σημείου μεταξύ ανατολής και δύσης. Η μίμηση κυπριακών, φοινικικών και ιωνικών προτύπων ήταν εμφανής, όπως η ομάδα αγγείων «σκύφοι με πουλιά». Το διακοσμητικό στοιχείο “*spaghetti*”⁴⁸³ αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ΥΓ τεχνικής που συναντάμε και σε κτερίσματα αγγείων από τις πρόσφατες καύσεις της Ιαλυσού.⁴⁸⁴ Τον 7^ο και 6^ο π.Χ. η πρωτεύουσα της Δωδεκανήσου αποτελεί έναν από τους πιο εμπορικούς σταθμούς στο Αιγαίο. Στο γεγονός αυτό συνέβαλε και η σημαντικότητα των τοπικών εργαστηρίων κεραμικής με επιρροές από ανατολικά πρότυπα⁴⁸⁵. Η τεχνική κατασκευής διατηρούσε χαρακτηριστική φυσική απλότητα στη διαμόρφωση των περιγραμμάτων και λιτότητα στη σύνθεση της διακόσμησης⁴⁸⁶

Ο «*ρυθμός της Βρουλιάς*» αποτελεί μια ιδιαίτερη ροδιακή τεχνική που ακολουθείται από τα τέλη του 7^{ου} π.Χ. μέχρι τις αρχές του 6^{ου}, με τύπους αγγείων όπως κύλικές (από όπου πήραν και την ονομασία), στάμνους και κάδους. Τα μοτίβα που χρησιμοποιούνται όπως είναι φυσικό είναι τα γεωμετρικά σχήματα, τα ανθέμια και άλλες εικονιστικές παραστάσεις. Η τεχνική είναι είτε με χάραξη είτε ζωγραφιστά είτε με συνδυασμό αυτών⁴⁸⁷. Επίσης αγγεία του εργαστηρίου της Ανατολικής Δωρίδος διατηρούν στοιχεία από μυθικά πρόσωπα και ζώα σε αγγεία όπως το πινάκιο⁴⁸⁸.

⁴⁸² Μαρκέτου- Παπαχριστοδούλου, 363.

⁴⁸³ Boardman 2001, 64.

⁴⁸⁴ Γρηγοριάδου- Γιαννικουρή- Μαρκέτου 1999, 377 εικ. α, 379 εικ. 13 α, 380 εικ. 14 β,γ,δ,ε,ζ, 385 εικ. 22 γ.

⁴⁸⁵ Σταμπολίδης, Καρέτσου, 1998, 129.

⁴⁸⁶ Τριανταφυλλίδης 2009 ΚΓ’, 455.

⁴⁸⁷ Πατσιαδά 2015, 48.

⁴⁸⁸ Πατσιαδά 2015, 48. Πολλά από αυτά βρίσκονται στη Νίσυρο.

2.ii. ΚΩΣ

Οι θέσεις καύσεων στο νησί

Το νησί της Κω⁴⁸⁹ βρίσκεται βορειότερα της Ρόδου, ανάμεσα στα νησιά της Καλύμνου και Τήλου. Συγκαταλέγεται στα μεγάλα νησιά της Δωδεκανήσου μετά τη Ρόδο και την Κάρπαθο. Σύμφωνα με τις φιλολογικές πηγές προέρχεται από ιδρυτές της Επιδάουρου Δωρικών καταβολών⁴⁹⁰, αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά και πλούσια αρχαιολογικά νησιά των Δωδεκανήσων μετά τη Ρόδο⁴⁹¹. Είχε τη τύχη να ανασκάπτεται εντατικά ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αι. επομένως τα δεδομένα που έρχονται συνεχώς συνθέτουν την ιστορία της ανθρώπινης ύπαρξης στο νησί από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι και τα ρωμαϊκά⁴⁹². Η σύγχρονη και κεντρική πόλη του νησιού βρίσκεται ακριβώς πάνω από τα θεμέλια της αρχαίας πόλης στο βορειότερο σημείο της Κω, όπου με την επάλληλη κατοίκηση πιστοποιείται η βαθιά ιστορία της⁴⁹³. Οι εμπορικοί δεσμοί με τα υπόλοιπα νησιά της Δωδεκανήσου και ειδικά με τη Ρόδο ήταν εμφανής με άμεση επιρροή σε πολιτιστικά, κοινωνικά και θρησκευτικά στοιχεία.

Η ευημερία στο νησί είχε επανέλθει και σταδιακά ήκμαζε κατά τους πρώτους γεωμετρικούς χρόνους, μετά από μια περίοδο παρακμής και στασιμότητας στα τέλη της μυκηναϊκής εποχής. Παρά τη Δωρική εισβολή η τέχνη και ο πολιτισμός δεν σταμάτησαν να εξελίσσονται. Η αποκάλυψη των νεκροπόλεων εκείνης της περιόδου έκαναν την εμφάνισή τους από νωρίς σε θέσεις όπως Σεράγια, Καρδάμαινα,

---

⁴⁸⁹ Εικ. 1. *Memorie I* 1933; *Historia* 5 1931, 479 κ.ε. Ως προς την ιστορική επισκόπηση και έρευνα του νησιού κατά τη διάρκεια των ιταλικών ανασκαφών.

⁴⁹⁰ Μελάς 1984, 185.

⁴⁹¹ Παπαχριστοδούλου 2007, 31.

⁴⁹² Βλαχόπουλος 2005, 26; AA 1901, 134 κ.ε. Για υστεροαρχαϊκά ευρήματα.; Herzog 1899; Herzog-Schazmann 1932; BSA 52 1957, 123 κ.ε.; *CIRh I* 1912, 98 κ.ε., IX 1938, 73 κ.ε. Για ευρήματα κλασικά και ελληνοιστικά- ρωμαϊκά.; BSA 4 1897-8, 95 κ.ε.; *Memorie I* 1933, 103 κ.ε. Για ελληνοιστικά κατάλοιπα; BSA 65 1970 Dod II, 58-60. Για βυζαντινά και μεσαιωνικά κατάλοιπα.

⁴⁹³ Leekley – Noyes 1075, 27-8.

Μαρμαρωτό- Μερόπιδα⁴⁹⁴, με ικανούς ανασκαφείς ήδη από τη περίοδο της Ιταλικής κατοχής του νησιού⁴⁹⁵ αλλά και μετέπειτα με τις συστηματικές σωστικές ανασκαφές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου⁴⁹⁶. Τα ανασκαφικά δεδομένα της ταφικής πρακτικής των καύσεων στο νησί προέρχονται από περιοχές πλησίον της πόλης, καθώς και στη περιοχή της Καρδάμαινας στο νότιο άκρο.

Από τα δείγματα κεραμικής που εντοπίστηκαν στο λόφο των Σεραγιών αυτά καλύπτουν συνολικά την γεωμετρική και αρχαϊκή περίοδο γεγονός που οδηγεί στην παρουσία οικισμού που κατά τον Morricone⁴⁹⁷ πιθανώς να ήταν σε κεντρικό σημείο του λόφου με το νεκροταφείο να τοποθετείται περιμετρικά του οικισμού. Τα αρχαιολογικά δείγματα ως τώρα δείχνουν ότι η κατοίκηση στο σημείο αυτό ξεκίνησε πολύ πριν τον Μυκηναϊκό πολιτισμό και συνεχίστηκε ως τη γεωμετρική περίοδο⁴⁹⁸. Ενώ λοιπόν τα όρια του οικισμού έφταναν ως το μέσον του λόφου, στην Αρχαϊκή περίοδο η έκτασή του διευρύνεται προς τα δυτικά και διατηρείται σε άνθιση ακόμη και μετά την δημιουργία της νέα πόλης της Κω –Μεροπίδος⁴⁹⁹.

Τα πρώτα δειλά δείγματα καμένων ανθρώπινων οστών στο νησί εντοπίζονται στο νεκροταφείο της Λαγκάδας που κατά κύριο λόγο αποτελεί νεκροταφείο ενταφιασμών. Ο Μελάς⁵⁰⁰ αφήνει να εννοηθεί ότι το έθιμο της καύσης «διέσχισε» τις παραλιακές ακτές της Μικράς Ασίας και συγκεκριμένα το Muskebi και την Τροία, φτάνοντας στο νησί της Κω αποδεικνύοντας την άμεση σύνδεση των περιοχών μεταξύ τους.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα που έχουν εντοπιστεί ως προς το έθιμο της καύσης μέχρι πρότινος στο νησί της Κω είναι λίγα⁵⁰¹. Η παρουσία της γεωμετρικής φάσης του νησιού βρίσκεται ανασκαφικά σε πρώιμο στάδιο. Οι πιο πολλές αναφορές

⁴⁹⁴ Εικ. 13, 14. Χατζηβασιλείου 1990, 61. Οι αρχαιολόγοι το εντάσσουν στην αρχαϊκή περίοδο, με πολλές ταφές και πλούσια κτέριση, σαρκοφάγους καθώς και καύσεις νεκρών.

⁴⁹⁵ Sherwin- White 1978, 23-8.

⁴⁹⁶ Παπαχριστοδούλου 2007, 32. L. Morricone.

⁴⁹⁷ Morricone *ASAtene* 56, 1982, 45.

⁴⁹⁸ *Ann* XLIII- XLIV 1965-6, 306; Συγκεκριμένα περιλαμβάνει ευρήματα της MM III, YM IA και IB, YE IIA-B

⁴⁹⁹ Kantzia 1988, 182; Morricone *Boll. d' Arte* 35 1950, 316 κ.ε.; *Ergon* 1959, 131 κ.ε.; *BSA* 65 1970 Dod II, 60. Με τις ανασκαφές των Κωνσταντόπουλος και Νικολαΐδης όπου αποκαλύφθηκαν ευρήματα YE IIIA2- IIIΓ1.

⁵⁰⁰ Melas 1984, 29. YE IIIΓ συγκεκριμένα στον τάφο 44.; Βλαχόπουλος 2012, 49; Leekley- Noyes 1975, 28. Με τον εξαιρετικό Ιταλό ανασκαφέα Morricone που αποκάλυψε στη Λαγκάδα και στον Ελαιώνα τα μεγάλα μυκηναϊκά νεκροταφεία στα ΝΔ της κεντρικής πόλης; Μποσνάκης 2005, 341.

⁵⁰¹ Σύμφωνα με τις περιοδικές εκδόσεις του ΑΔ, ΑΕ, ΠΑΕ

παρουσιάζονται κατά τα προϊστορικά κυρίως χρόνια⁵⁰² όπως στο νεκροταφείο της Λαγκάδας και του Ελαιώνα⁵⁰³. Ως προς την γεωμετρική και αρχαϊκή περίοδο τα πρώτα στοιχεία εμφανίστηκαν στα νεκροταφεία των Σεραγιών, Καρδάμαινας και Μεροπίδος σε αυτές τις περιόδους.⁵⁰⁴ Η ερμηνεία των δεδομένων για την χρήση της πρακτικής στο νησί γίνεται σε συνδυασμό με παρόμοιες καύσεις σε Ρόδο και Αττική καθώς τα δεδομένα της Κω δεν είναι αρκετά για απολύτως ασφαλή συμπεράσματα. Ο περιορισμένος αριθμός των καύσεων σε συνδυασμό με την μέχρι τώρα έλλειψη εύρεσης ενταφιασμών ενηλίκων της περιόδου αυτής καθιστά σαφές ότι μεγάλο τμήμα γεωμετρικών νεκροταφείων δεν έχει ακόμα αποκαλυφθεί.

Το νεκροταφείο των Σεραγιών στα βόρεια του νησιού είναι γνωστό για τα πολλά Γεωμετρικά ευρήματα με ταφές ενταφιασμών και εγχυτρισμών⁵⁰⁵ μέσα σε μυκηναϊκό στρώμα⁵⁰⁶, χωρίς ωστόσο το παραμικρό εύρημα καύσεων γεγονός που προβληματίζει. Με τα σημερινά δεδομένα το έθιμο της καύσης όχι μόνο δεν ήταν άγνωστο αλλά κατείχε πολλά ιδιαίτερα και σημαντικά χαρακτηριστικά ως προς τη μορφή της πρακτικής, τα οποία εξελίσσουν και εμπλουτίζουν τα ήδη υπάρχοντα δεδομένα και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο⁵⁰⁷. Το διάστημα 950 με 700 π.Χ. ο πλούτος που παρουσιάζεται από τα ευρήματα της νεκρόπολης σε συνδυασμό με την εγκατάσταση των Δωριέων σηματοδοτεί την εμφάνιση και ανάδειξη νέων εθίμων. Ένα από αυτά είναι και η καύση των νεκρών⁵⁰⁸.

Οι ανασκαφικές εργασίες που αποκάλυψαν τα πρώτα ευρήματα ξεκίνησαν το 1983-6⁵⁰⁹ μέσω της ΚΒ' ΕΠΚΑ, με πρώτες δημοσιεύσεις το 1988⁵¹⁰. Με σειρά εμφάνισης τα πρώτα ευρήματα εντοπίζονται στην παλαιά πρωτεύουσα του νησιού Κω-

⁵⁰² Morricone 1965/66, 202. ΥΕ ΙΙΙΓ με ίχνη καύσεων

⁵⁰³ *Ann* XLIII- XLIV 1965-6, 5 κ.ε.

⁵⁰⁴ Σεράγια/ Χώρα και Καρδάμαινα τα νεκροταφεία είναι ΙΙΓ και Γ περιόδου ενώ της Μεροπίδος αρχαϊκής.

⁵⁰⁵ Χατζηβασιλείου 1990, 59; Leekley- Noyes 1975, 28. Οι πρώτες ανασκαφές στη περιοχή ξεκίνησαν το 1933 μέχρι και το 1946 και αποτελεί το πιο πλούσιο αρχαιολογικά νεκροταφείο της ΠρΓ και Γ εποχής, με πλήθος ενταφιασμών ενηλίκων -παιδιών και νηπίων είτε φτωχότερων είτε πλουσιότερων σε προσφορές.

⁵⁰⁶ *ΑΔ* 45 (1990), Χρονικά 495.

⁵⁰⁷ Όπως τα πολλά δείγματα καύσεων στο νεκροταφείο του Κεραμεικού που αποτέλεσαν τον βασικό κορμό για την ερμηνεία των κύριων χαρακτηριστικών του εθίμου, λόγω του μεγάλου όγκου στοιχείων.

⁵⁰⁸ Μποσνάκης 2005, 341. Σε Κω και Καρδάμαινα.

⁵⁰⁹ *ΑΔ* Χρονικά Β2 τόμοι 38-45.

⁵¹⁰ Kantzia 1988 *Recent Archaeological Finds from Kos; New Indications for the Site of Kos- Meropis στο Archaeology in the Dodecanese*, 175-83.

Μεροπίς, σημερινό Μαρμαρωτό (1983-85), στη συνέχεια λίγες πυρές εμφανίζονται κοντά στο μεγάλο νεκροταφείο των Σεραγιών (1984-6 και 1988-1990) και τέλος μερικές ακόμη αποκαλύφθηκαν στο μεγάλο επίσης κέντρο του νησιού στην Καρδάμαινα (1988-90).

Γενικά χαρακτηριστικά των θέσεων

-Μεροπίδα-

Τα πιο σημαντικά αποτελέσματα από τις πρώτες ανασκαφές της περιοχής αποτελούν μια σειρά αρχαιολογικών καταλοίπων μέσα και γύρω από τη σύγχρονη πόλη της σημερινής περιοχής Μαρμαρωτό⁵¹¹. Τα ευρήματα αυτά χρονολογούνται την αρχαϊκή και κλασική περίοδο⁵¹². Το χρονικό αυτό φάσμα της ιστορίας του νησιού μέχρι τότε ήταν παντελώς άγνωστο⁵¹³.

Οι αναφορές από ιστορικές πηγές παρουσιάζουν έναν οικισμό με την ονομασία Κως- Μεροπίς.⁵¹⁴ Σύμφωνα με τον μύθο η Μεροπίς (κουκουβάγια) ζούσε στη Κω μαζί με τον πατέρα της Εύμηλο και τα αδέρφια της. Ο ατίθασος και αγενής χαρακτήρας της νεαρής κοπέλας οδήγησε στη μεταμόρφωσή της σε κουκουβάγια από τη θεά Αθηνά. Οι πρώτοι άποικοι του νησιού την αποκαλούσαν Μεροπίδα και θεωρούνταν οι πρώτοι αυτόχθονες κάτοικοι. Ο μυκηναϊκός πολιτισμός που είχε αποκαλυφθεί στο Σεράγιο είχε ταυτιστεί με τον οικισμό της Μεροπίδος, καλύπτοντας το μέχρι τώρα άγνωστο φάσμα της αρχαϊκής εποχής⁵¹⁵.

Το νεκροταφείο του οικισμού τοποθετείται στα δυτικά της σημερινής περιοχής Μαρμαρωτό, σε κοντινή απόσταση από τα ελληνοιστικά τείχη. Από την ανασκαφική διαδικασία διαπιστώθηκε ότι το μεγαλύτερο μέρος του νεκροταφείου είναι κατεστραμμένο. Πάνω από 300 τάφοι διαφορετικών τύπων χρονολογούνται από τον 7^ο μέχρι τον 1^ο αι.π.Χ.⁵¹⁶ με συνεχή διάρκεια χρήσης για τουλάχιστον 500 χρόνια. Από

---

⁵¹¹ Kantzia 1988, 176.

⁵¹² Sherwin- White 1987, 47-8.

⁵¹³ *AA* 38 (1983), Χρονικά Β2,

⁵¹⁴ Θουκυδίδης VIII.41.2. Στο χρονικό πλαίσιο της τελευταίας δεκαετίας του Πελοποννησιακού πολέμου; Διόδωρος XIII.42.

⁵¹⁵ Kantzia 1988, 177.

⁵¹⁶ Kantzia 1988, 177. Οικόπεδα –Κουτούζη- και- Καλέργη- Μαμουζέλου-.

χρονολογικής σειράς το νεκροταφείο των Σεραγιών ήταν πρωιμότερο στη χρήση ενώ σταδιακά το αντίστοιχο του Μαρμαρωτού αυξανόταν όλο και περισσότερο.

Στα οικόπεδα –Καλέργη- –Μαμουζέλου⁵¹⁷ και –Κουτούζη-⁵¹⁸ αποκαλύφθηκαν τάφοι. Οι πρώτες ανασκαφές που έγιναν στη θέση ξεκίνησαν το 1983 και συνεχίστηκαν για 2 ακόμη χρόνια. Οι νέες αποκαλύψεις έφεραν στο φως 38 παιδικούς τάφους και 52 ενηλίκων. Περιμετρικά φαίνεται να είχε κατασκευαστεί χτιστός περίβολος, με τον οποίο οριοθετούνταν η έκταση των τάφων⁵¹⁹. Οι πιο πρώιμοι αυτών αποτελούν καύσεις ενηλίκων. Τα γεωμετρικά αυτά ευρήματα εντοπίστηκαν ένα επίπεδο ψηλότερα από το μυκηναϊκό και αρχαϊκό ολοκληρώνοντας και συμπληρώνοντας τα χρονικά κενά που υπήρχαν. Ωστόσο η αποκάλυψη του οικισμού στο σύνολό του δεν έχει αποκαλυφθεί καθώς στο αμέσως παραπάνω επίπεδο όπως φαίνεται έχει ιδρυθεί η ελληνιστική πόλη⁵²⁰. Η έλλειψη των αρχαιολογικών δεδομένων για την αρχαϊκή πόλη της Μεροπίδος ίσως να έχει και άλλη εξήγηση. Σύμφωνα με τα ιστορικά στοιχεία η χρονική διάρκεια του οικισμού φαίνεται να παρακμάζει από τον 8^ο αι. π.Χ. ενώ σταδιακά αναπτυσσόταν η πόλη της Αστυπάλαιας στα νότια του νησιού, που θεωρούνταν η αρχαιότερη της Κω⁵²¹.

Οι καύσεις που αποκαλύφθηκαν χρονολογούνται τον 7^ο με 6^ο αι. π.Χ. και είναι όλες ενηλίκων⁵²². Όπως φαίνεται είναι ο ίδιος τύπος των γεωμετρικών και αρχαϊκών της Ρόδου. Το σχήμα τους είναι ορθογώνιο με λαξευμένο κεντρικό λάκκο στο εσωτερικό τους, ενώ στις τέσσερις γωνίες υπάρχουν οι κοιλότητες, εντός των οποίων πολλές φορές τοποθετούσαν κτερίσματα⁵²³. Η περίπτωση «σήματος»⁵²⁴ απαντάται σε μια από τις καύσεις με την τοποθέτηση ενός ακατέργαστου λίθου στο ανώτερο σημείο του λάκκου. Ο προσανατολισμός είναι συνήθως Α-Δ, όπως και σε όλες σχεδόν τις καύσεις της Κω έως τώρα. Οι προσφορές δεν είναι αρκετά πλούσιες και εντοπίζονται εντός των λάκκων, σημαντικό χαρακτηριστικό γνώρισμα του ιδιόμορφου αυτού τύπου ταφικής πρακτικής.

⁵¹⁷ ΑΔ 40 (1985), Χρονικά 650

⁵¹⁸ ΑΔ 38 (1983), Χρονικά Β2; ΑΔ 39 (1984), Χρονικά Β 335.

⁵¹⁹ ΑΔ 40 (1985), Χρονικά Β2 650.

⁵²⁰ Bean- Cook, *BSA* 52; 1957, 121.

⁵²¹ Morricone, *ASAtene* 56; 1982, 50.

⁵²² Εικ. 13, 14.

⁵²³ Kantzia 1988, 178-9.

⁵²⁴ Kurtz- Boardman 2011, 47-8. Ανάλυση του όρου και η χρησιμότητά τους.

Η αναφορά σε κτερίσματα δεν γίνεται ξεχωριστά για τον κάθε τάφο αλλά περιορίζεται σε μια συνολική αναφορά για όλα όσα περιλαμβάνονται σε αυτό το νεκροταφείο. Η εισηγμένη κεραμική είναι κυρίως αττικού με θραύσματα κυλίκων που εντοπίστηκαν καθώς επίσης κορινθιακού και ιωνικού τύπου, όπως κύλικες και κοτύλες από τοπικά εργαστήρια σε Κω και Κάλυμνο.⁵²⁵

- Σεράγια-

Η περιοχή βρίσκεται στα ΒΑ του νησιού και αποτελεί το κέντρο πριν από την ίδρυση της νέας πόλης. Στη περιοχή⁵²⁶ εντοπίστηκαν 6 ΠρΓ και γεωμετρικοί τάφοι στα ανώτερα μυκηναϊκά στρώματα (ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου). Οι 3 από αυτούς αποτελούν την πρώτη εμφάνιση του εθίμου της ταφικής πυράς στο νησί⁵²⁷. Η παρουσία αυτή της πρακτικής είναι εξαιρετικά σημαντική καθώς απουσίαζε παντελώς από μια τόσο σπουδαία θέση νεκροταφείου αυτής της περιόδου⁵²⁸.

Οι επόμενες γεωμετρικές καύσεις εντοπίζονται λίγο πιο μακριά από το γεωμετρικό νεκροταφείο των Σεραγίων αλλά αρκετά κοντά σε ελληνιστικά- ρωμαϊκά νεκροταφεία⁵²⁹. Αυτές εντοπίζονται στο κέντρο της σύγχρονης πόλης, εντός του παλαιότερου μυκηναϊκού οικισμού στα Σεράγια (εντός της πόλης Κω, Οικόπεδο Ι. – Βασιλείου-, οικόπεδο –Κουτσουράδη-). Η επάλληλη χρήση του νεκροταφείου φανερώνει την απομάκρυνση των παλαιότερων πολιτιστικών στοιχείων και την παρουσία νέων δεδομένων. Η παρουσία καύσεων δίνει μια πρώτη ένδειξη ταφής ενηλίκων στα νησί αν και τα δείγματα είναι λίγα προς το παρόν. Σε αυτό συμβάλει και η θεώρηση ότι η επιλογή της καύσης γινόταν από τα ανώτερα στρώματα, με κάποια οικονομική άνεση ωστόσο δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί.

Στο γεωμετρικό νεκροταφείο των Σεραγίων μαζί με την αποκάλυψη των καύσεων διαπιστώθηκε η εκτεταμένη χρήση του χώρου, με τη διαμόρφωση κατασκευών. Διαμορφώθηκαν στο χώρο δυο κτίρια (Α,Β) με κατεύθυνση Β-Ν, όπου το ανατολικό Α βρέθηκε πάνω από την καύση Ι (πλησίον του οποίου υπήρχε και ο

⁵²⁵ Muller- Wiener 1986, 76.

⁵²⁶ Kantzia 1988, Οικόπεδο Καλογήρου, οδός Ηφαιστου. Η ανασκαφική διαδικασία ξεκίνησε το 1984 και οικόπεδο Σοφού όπου η αποκάλυψη έγινε το 1980, βλ. ΑΔ (1980) Χρονικά Β2.

⁵²⁷ Morricone *ASAtene* 35 1950-1; 1975, 139.

⁵²⁸ Snodgrass 1971, 163,330.

⁵²⁹ Οικόπεδο Ι. –Βασιλείου-.

μικρός κιβωτιόσχημος τάφος) και το Β δυτικότερα σε μικρή απόσταση. Οι χρονολογικές φάσεις του νεκροταφείου που εντοπίστηκαν είναι τουλάχιστον 3. Η πρώτη φάση είναι στα μέσα του 7^{ου} αι.π.Χ. με τη παρουσία του πιο ανατολικού τοίχου μήκους 7μ του κτιρίου Α⁵³⁰. από δομικής πλευράς έφερε άνοιγμα θύρας και είχε αψιδωτό άκρο. Πιθανώς να αποτελούσε τη περίβολο που θα οριοθετούσε το νεκροταφείο. Δυτικά φαίνεται να υπήρχε διαμορφωμένο δάπεδο με χαλίκι. Μπροστά από τη θύρα αυτή υπήρχε κυκλικός λάκκος απόθεσης, ο οποίος κατά την κατασκευή του διατάραξε την καύση. Η δεύτερη φάση καταλαμβάνει το τελευταίο τέταρτο του 7^{ου} αι.π.Χ. όπου το κτίριο φέρει νέες παρεμβάσεις εσωτερικά και εξωτερικά με σκοπό να εξυπηρετήσει διαφορετικές ανάγκες. Η διαμόρφωση αυτή είναι μη επιμελημένη με πρόχειρη τεχνική επεξεργασία. Την αρχαϊκή πια περίοδο η παρουσία αρχιτεκτονικών μελών είναι μικρή αντίθετα με την έντονη δραστηριότητα της γενικότερης χρήσης του νεκροταφείου που διαπιστώνεται από τη μεγάλη ποσότητα κεραμικής. Στο κτίριο Β διατηρήθηκε μόνο μια συμπαγής κατασκευή στον βόρειο τοίχο σχεδόν ορθογώνια και ίσως να πρόκειται για τράπεζα⁵³¹;

Τα οικοδομικά κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο Κουτσουράδη αποτελούν τα πρώτα δείγματα αρχαϊκών εγκαταστάσεων, άγνωστων μέχρι πρότινος στη πόλη της Κω για τη περίοδο αυτή. Ο συσχετισμός τους με την νεκρόπολη της γεωμετρικής περιόδου και ιδιαίτερα με την γεωμετρική καύση δεν μπορεί να αποσαφηνιστεί ακόμα⁵³². Πιθανή είναι η χρήση τους σε νεκρικές τελετές που θα λάμβαναν μέρος εντός του χώρου του νεκροταφείου. Η κεραμική που εντοπίστηκε προσδιορίζεται τον 7^ο και 6^ο αι. π.Χ. και περιλαμβάνει γραπτά, διακοσμημένα αγγεία διαφόρων τύπων, από τοπικά εργαστήρια.⁵³³

-Καρδάμαινα-

Στο άλλο άκρο του νησιού η Καρδάμαινα ή αλλιώς αρχαία «Αλάσαρνα» όπως λεγόταν συγκεντρώνει αρχαιότητες από τα τέλη της προϊστορικής εποχής μέχρι και τα παλαιοχριστιανικά χρόνια⁵³⁴. Οι συστηματικές ανασκαφές στη περιοχή ξεκίνησαν από

⁵³⁰ ΑΔ 45 (1990), Χρονικά 494.

⁵³¹ ΑΔ 45 (1990), Χρονικά 495

⁵³² ΑΔ 45 (1990), Χρονικά 495.

⁵³³ Coldstream 1986, 299-300. Σε διάστημα μεταξύ 675-640 π.Χ.

⁵³⁴ Kokkorou- Alevras, Kalopissi- Verti, Panayotido-Kesisoglou, 2006, 16; Βλαχόπουλος 2012, 351.

τα πρώτα χρόνια της σύστασης της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου αλλά και πανεπιστημιακών ανασκαφών, που έφεραν στο φως πλήθος ευρημάτων.⁵³⁵ Η συνεχόμενη κατοίκηση της πόλης του νησιού συνεχίζεται και την αρχαϊκή περίοδο, παρόλο που μέχρι πρότινος θεωρούνταν ότι η Αστυπάλαια ήταν αυτή που αποτελούσε πλέον τη πρωτεύουσα του νησιού την εποχή αυτή, όπως συνέβαινε παλαιότερα, αλλά ο ισχυρισμός δεν υφίσταται ⁵³⁶. Οι καύσεις που εντοπίστηκαν (οικόπεδο –Γερασκλή-) ⁵³⁷ στη περιοχή είναι οι μοναδικές ως τώρα και αποτελούν ίσως μέρος ενός νεκροταφείου αλλά και θέση κοντά στον αντίστοιχο οικισμό. Οι εντοπισμένοι λάκκοι είναι σε καλή σχετικά κατάσταση διατήρησης, διατηρώντας με πλήθος κτερισμάτων.

Η μορφή και τα χαρακτηριστικά των πρώτων καύσεων

Το στρώμα στάχτης που εντοπίστηκε στην πρώτη πυρά (1984)⁵³⁸ στα Σεράγια έχει πάχος περίπου 0,20μ και περιλαμβάνει υπολείμματα από κάρβουνα και καμένα οστά⁵³⁹. Τα κτερίσματα είναι φτωχά συγκριτικά με αυτά των μεταγενέστερων ανακαλύψεων και αποτελούν δυο αγγεία πόσεως σπασμένα, έναν λαιμό αμφορέα, αμέσως χαμηλότερα ένα αγγείο τύπου κάλπης με ΠρΓ μοτίβα, κομμάτια καμένης χύτρας, μια τριφυλλόσχημη οινοχόη, καθώς και ένα μόνωτο αγγείο με οπή πιθανώς για σπονδές. Επίσης εντοπίστηκε ένα τμήμα χάλκινης τοξωτής πόρπης.

Οι δυο επόμενες καύσεις που εντοπίστηκαν στην ίδια θέση χαρακτηρίζονται ως –πυρές- με επιφύλαξη πιθανώς λόγω της πρώιμης αποκάλυψης ενός τόσο νέου ευρήματα για τα δεδομένα της Κω, που δεν μπορούσε να συσχετισθεί με κανένα άλλο ως τότε. Η εναλλακτική ερμηνεία που παρουσιάζεται για τις δυο πυρές είναι ότι πρόκειται για προϊόν τελετουργικού τυπικού. Τα ευρήματα σε μια εκ των πυρών⁵⁴⁰ είναι ένας αμφορέας και μια λήκυθος και αυτά σπασμένα. Αξίζει να σημειωθεί ότι σε καμία από τις δυο καύσεις δεν εντοπίστηκαν καμένα οστά. Το σημαντικό εύρημα στις

⁵³⁵ Πουπάκη 2001, 17-20.

⁵³⁶ Μποσνάκης 2005, 341.

⁵³⁷ Σκέρλου 1999, 259- . Η καταγραφή τους στο οικόπεδο έγινε ανά δύο Α-Δ, Β- Γ και Ε- ΣΤ, ξεκινώντας από τις πιο καλά διαμορφωμένες.

⁵³⁸ Η περιγραφή των πρώτων καύσεων γίνεται ξεχωριστά καθώς τα δεδομένα και οι πληροφορίες είναι περιορισμένες πιθανώς λόγω της πρώτης προσπάθειας προσέγγισης του εθίμου στο νησί.

⁵³⁹ ΑΔ 39 (1984), Χρονικά Β2, 331.

⁵⁴⁰ ΑΔ 35 (1980), Χρονικά Β2 . Οικόπεδο –Σοφού-.

πρώτες αυτές πυρές είναι ο σπασμένος αμφορέας τύπου *'neck handled amphora'*⁵⁴¹ ο δεύτερος του τύπου αυτού που έχει αποκαλυφθεί ως τώρα⁵⁴² και αποτελεί τεφροδόχο αγγείο.

Η γενική μορφή των καύσεων

Η γενική μορφή των καύσεων της Κω είναι κοινή με τις αντίστοιχες της περιόδου αυτής στα υπόλοιπα Δωδεκάνησα και χαρακτηριστική⁵⁴³. Τα συγκεντρωτικά στοιχεία όλων της Γεωμετρικής περιόδου απαριθμούν μια κοινή τεχνοτροπία. Το σχήμα του λαξευτού ορύγματος δεν είναι κυκλικού ή ορθογώνιου σχήματος όπως συνηθιζόταν αλλά χιαστού. Πιο συγκεκριμένα ο λάκκος είναι στενόμακρος και επιμήκης στο κεντρικό του τμήμα, με μικρό βάθος. Στα άκρα αυτού του ορύγματος υπάρχουν εκατέρωθεν δυο βαθύτερες⁵⁴⁴ -κατά κύριο λόγο- κοιλότητες ημικυκλικές ή ωοειδής, που χρησίμευαν ως προεκτάσεις της κεντρικής αύλακας. Όπως φαίνεται συγκριτικά με τους λάκκους που έχουν αποκαλυφθεί συνολικά το κεντρικό μέρος διαφοροποιείται κυρίως ως προς το πλάτος. Εξωτερικά ο λάκκος είναι «εγγεγραμμένος» περιμετρικά με ορθογώνιο περίγραμμα-«περιχείλωμα»⁵⁴⁵ όπως αναφέρει ο Μποσνάκης⁵⁴⁶ στην περιγραφή του, το οποίο αποτελεί ουσιαστικά ένα πλαίσιο από πυρακτωμένο επίχρισμα καμένου χώματος. Εσωτερικά του λάκκου επίσης διατηρείται στρώση πυρακτωμένου πηλοχώματος, η λεγόμενη «πατούρα»,⁵⁴⁷ που δημιουργούνταν λόγω της πυράς. Ο πυθμένας ήταν απλά λαξευτός στο έδαφος ή καλυμμένος με μικρές πέτρες ή βότσαλο.

Στρωματογραφικά η διαβάθμιση της φωτιάς είναι αυτή που καθορίζει και διαφοροποιεί τα στρώματα αναλόγως της έντασής της. Είθισται στα ψηλότερα επίπεδα να διατηρεί πιο φυσικά χρώματα του εδάφους ενώ όσο βαθαίνουν αποκτούν ένταση (καστανοκόκκινα, πορτακαλοκόκκινα), καταλήγοντας στο στρώμα στάχτης με μαύρο εύθρυπτο χώμα. Το στρώμα αυτό αποτελεί το κυριότερο τεκμήριο, απαραίτητο για την

⁵⁴¹ Βλ. Desborough *Protogeometric Pottery* 1952.

⁵⁴² Ο πρώτος εντοπίστηκε στον τάφο 22 των Σεραγιών

⁵⁴³ Εικ. 13, 14. Μποσνάκης 1999, 224,231,236-7; Σκέρλου 1999, 259- 66.

⁵⁴⁴ Σκέρλου 1999, 266.

⁵⁴⁵ Το οποίο δεν εντοπίζεται πάντοτε όπως στον λάκκο Β της Καρδάμαινας, ωστόσο υπάρχει στους περισσότερους.

⁵⁴⁶ Μποσνάκης 1999, 224

⁵⁴⁷ Σχήματος τραπεζιόσχημου (οικ.Βασιλείου) ή τριγωνικό (οικ. -Κουτσοιράδη-) αναλόγως της λάξευσης του εσωτερικού χώρου του λάκκου.

αρχαιολογική έρευνα και ερμηνεία της συγκεκριμένης πρακτικής. Αυτό αποτελείται από απανθρακωμένα ξύλα, καμένα οστά, σπασμένα και μη αγγεία αλλά και προσωπικά αντικείμενα του νεκρού. Το αξιοσημείωτο είναι η παρουσία των αυλακώσεων που αρκετοί μελετητές θεώρησαν ότι είναι αεραγωγοί που χρησίμευαν για την καλύτερη ένταση της πυράς ώστε να επιτευχθεί η τέλεια καύση. Αντίθετης άποψης είναι μερικοί που υποστηρίζουν ότι οι τέσσερις κοιλότητες λόγω του αριθμού και της θέσης τους αποτελούσαν τα σημεία στα οποία πατούσε η κλίνη, πάνω στην οποία τοποθετούσαν τον νεκρό. Το βέβαιο είναι ότι συνήθως εντός των αυλακώσεων αυτών εντοπίζονταν ολόκληρα ή σπασμένα τμήματα αγγείων, επομένως είχαν συγκεκριμένη χρήση. Μετά την διαδικασία της καύσης ο λάκκος καλυπτόταν από χώμα και πέτρες.

Και στην περίπτωση τις Καρδάμαινας οι λάκκοι που εντοπίστηκαν αποτελούν λαξευτό όρυγμα, ορθογώνιο περιμετρικά και στο εσωτερικό ο πυθμένας σε σχήμα χιαστού. Το επίμηκες όρυγμα απολήγει σε τέσσερις σχεδόν κυκλικές αύλακες ενώ το κεντρικό τμήμα είναι αρκετά στενό και μακρύ. Στις μακρές πλευρές εντοπίζεται πατούρα με ημικυκλικό σχήμα.

Σποραδικά Ευρήματα

Στο οικόπεδο –Οικονόμου- στην ύπαιθρο της Κω στα χωριά, το 1985 εντοπίστηκαν αρκετοί τάφοι διαφόρων τύπων, με κατεύθυνση Α-Δ κυρίως. Σημαντικό εύρημα αποτελεί ο ταφικός θάλαμος που χρησιμοποιήθηκε εκτός της αρχικής και για άλλες ταφές από τον 1^ο μέχρι τον 3^ο αι.π.Χ. εξωτερικά του στα ανατολικά, μεταξύ εννέα άλλων τάφων εντοπίστηκε και μια καύση⁵⁴⁸. Δυστυχώς πέραν της αναφοράς της ύπαρξης του ταφικού εθίμου της καύσης δεν παρουσιάζεται καμία άλλη πληροφορία σχετικά με αυτό το εύρημα (χρονολόγηση, μορφή, χαρακτηριστικά), ώστε να γίνει συσχετισμός.

Εντός της πόλης της Κω στη περιοχή Σεράγια και συγκεκριμένα στο οικόπεδο –Κουλιά-⁵⁴⁹ το 2000 στα δυτικά, αποκαλύφθηκαν τέσσερις ταφικοί λάκκοι «προτογενών» καύσεων της γεωμετρικής περιόδου. Η δημιουργία τους φαίνεται να διατάραξε παλαιότερα μυκηναϊκά στρώματα. Ο σχηματισμός τους με μερικές

⁵⁴⁸ ΑΔ 40 (1985), Χρονικά 649.

⁵⁴⁹ ΑΔ 55 (2000): Χρονικά, 1153.4

παραλλαγές⁵⁵⁰ είναι ο ίδιος του χιαστού τύπου με τις τέσσερις κοιλότητες στις γωνίες. Η διαφορά που παρατηρείται είναι ο προσανατολισμός των λάκκων σε Β-Ν και όχι Α-Δ όπως οι περισσότεροι. Η περιοχή του λόφου των Σεραγιών και συγκεκριμένα του νεκροταφείου ήδη από τη Μυκηναϊκή περίοδο έχει δείξει μια ακολουθία στη χρήση του καθώς και μια πιθανή επέκτασή του προς τα Β. Αυτό επιβεβαιώνεται από την παρουσία καύσεων αυτής της εποχής σε κοντινή περιοχή⁵⁵¹. Παράλληλα η διάταξη των τάφων που εντοπίστηκαν πλησίον συνηγορούν στη παρουσία μεικτού νεκροταφείου καθώς καύσεις και ενταφιασμοί λάμβαναν χώρα στην ίδια θέση.

Παράλληλα την ίδια χρονιά στα ΝΑ του αρχαιολογικού χώρου το Ασκληπιείου και ανατολικά του αγροτικού δρόμου εντοπίστηκε καύση των πρώιμων ιστορικών χρόνων⁵⁵². Δεν δίνονται λεπτομέρειες για το σχήμα του παρά μόνο ότι πρόκειται για αβαθή λάκκο με υπολείμματα καύσης, όστρακα και αγγεία που έχουν ήδη εντοπιστεί και συλλεχθεί από παλαιότερα. Από τα στοιχεία που συλλέχθηκαν πρόκειται για «πρωτογενή» καύση, παρόμοια με αυτές που έχουν ήδη εντοπιστεί, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται η πιθανότητα τοποθέτησης ανακομιδής στο εσωτερικό. Οι περισσότερες ενδείξεις σε κοντινά σημεία δείχνουν την ύπαρξη πιθανού νεκροταφείου στη περιοχή.

Οι πιο πρόσφατες καύσεις⁵⁵³ αποκαλύφθηκαν το 2007 στην περιοχή Μαρμαρωτό στο οικόπεδο Πέρου- Ζωΐδη όπου εντοπίστηκαν τέσσερις πυρές από τις οποίες μόνο η μια σώζεται σε ικανοποιητικό βαθμό και είναι κτερισμένη με κύλικες και όλπες⁵⁵⁴. Η χρονολόγηση ξεκινά από την αρχαϊκή εποχή έως και τη ρωμαϊκή χωρίς συγκεκριμένη αναφορά στη χρονική περίοδο των καύσεων.

Συμπεράσματα Κω

Είναι όλες πρωτογενείς και η κατεύθυνση Α-Δ με όλα τα γενικά χαρακτηριστικά ίδια. Συνολικά σε μια καύση εντοπίστηκαν 22 αγγεία και ένα χρυσό έλασμα γεγονός που σημαίνει ότι ήταν πλούσιες κτερισματικά. Να σημειωθεί ότι από τα αγγεία που

⁵⁵⁰ Το ακριβές σχήμα των νέων λάκκων καύσεως είναι σαν το γράμμα -Η- και όχι σαν -Χ- όπως ήταν το σύνηθες. Ο σχηματισμός τους θυμίζει περισσότερο τις Αττικές καύσεις αυτής της περιόδου.

⁵⁵¹ Μποσνάκης 1999, 223-40. Οικόπεδο Βασιλείου

⁵⁵² ΑΔ 55 (2000): Χρονικά, 1160-1.

⁵⁵³ Αναφορά στις καταγεγραμμένες του ΑΔ που έχουν εκδοθεί έως το 2012.

⁵⁵⁴ ΑΔ 62 (2007): Χρονικά, 1366-7

εντοπίστηκαν υπήρχαν και μερικά εκ των οποίων ήταν μαυρισμένα και όχι καμένα αυτό γιατί είτε τοποθετήθηκαν μετά την τελετή είτε γιατί η κυκλοφορία του αέρα δεν είχε παντού την ίδια ένταση. Πιο πιθανό σενάριο είναι να χρησιμοποιήθηκαν για την απόσβεση της πυράς ή τις χοές για τους Θεούς κατόπιν της ταφικής τελετουργίας. Σε αυτό συντελεί και το γεγονός ότι η παρουσία τους φαίνεται να είναι επιμελώς τοποθετημένη⁵⁵⁵. Παράλληλα διαπιστώνεται και η παρουσία της ταφικής τελετουργίας αφού εντοπίστηκαν αρκετά τμήματα σπασμένων αγγείων, αρκετά καμένων που υποδηλώνει τη σκόπιμη θραύση τους σε διάφορα σημεία του λάκκου⁵⁵⁶.

Ένα πιθανό σενάριο είναι τα κτερίσματα να τοποθετούνταν γύρω από το σώμα του νεκρού και στη συνέχεια να κατέρρευσαν μαζί με τα υπόλοιπα υλικά της πυράς. Η αποκάλυψη τους παρουσιάζει τον τρόπο με τον οποίο έπεσαν με στον λάκκο. Ωστόσο δεν αποκλείεται και να ρίχθηκαν και κατά την διάρκεια της τελετής από τους παρόντες. Η έντονη παρουσία μυροδοχείων σε όλες τις καύσεις εξηγείται λόγω της έντονης δυσοσμίας που πιθανώς θα υπήρχε. Η παρουσία κτερισμάτων στις γωνιακές κοιλότητες ίσως να είχαν προσφορές για τους νεκρούς, όπως τρόφιμα, καρπούς κ.α.

Οι καύσεις του οικοπέδου Βασιλείου βρίσκονται σε αρκετά κοντινή απόσταση μεταξύ τους με την πρώτη να βρίσκεται σε καλύτερη κατάσταση διατήρησης από τη δεύτερη. Πάντα ο προσανατολισμός των λάκκων είναι Α-Δ και είναι λαξευμένοι στο έδαφος όχι απλά σε επαφή με αυτό⁵⁵⁷. Η εξαίρεση στον κανόνα διαπιστώνεται σε λάκκο της περιοχής Καρδάμαινα όπου η κατεύθυνσή του διαφοροποιείται από Α-Δ σε Β-Ν⁵⁵⁸. Η κατεύθυνση του κρανίου δεν είναι πάντα προς μια κατεύθυνση συνεπώς ίσως έδιναν περισσότερη σημασία στον προσανατολισμό των λάκκων παρά σε αυτόν του νεκρού. Υπάρχουν περιπτώσεις όπου τα τμήματα του κρανίου «βλέπουν» προς τα Δ ή τα Ν, παρόλο που όλες οι καύσεις ανεξαιρέτως έχουν συγκεκριμένη κατεύθυνση. Το βέβαιο είναι ότι τοποθετούνταν πάντα σε ύπτια στάση σε αντίθεση με τη πρακτική του ενταφιασμού όπου ο νεκρός μπορεί να τοποθετηθεί σε διαφορετικές στάσεις. Επίσης αξίζει να σημειωθεί ότι σε όλες τις περιπτώσεις το φύλο του νεκρού είναι άνδρας και μόνο στην περίπτωση της ευρέσεως αιχμής και εγχειριδίων επιβεβαιώνεται η ιδιότητα

⁵⁵⁵ Σκέρλου 1999, 262.

⁵⁵⁶ Σκέρλου 1999, 269.

⁵⁵⁷ Βλ. Σταμπολίδης 1996. Όπως σε πολλές άλλες περιπτώσεις της υπόλοιπης Ελλάδας της ίδιας περιόδου. Υπήρχαν κατασκευές χτιστές και υπεργείες που δεν έρχονταν σε επαφή με το χώμα.

⁵⁵⁸ Σκέρλου 1999, 271. Ο λάκκος Δ

του νεκρού ως πολεμιστή και αυτό γιατί οι προσφορές που εντοπίζονταν από αντικείμενα αγαπημένα ή προσωπικής χρήσης δεν σημαίνει απαραίτητα ότι προσδιόριζαν και την ταυτότητα του επαγγέλματος του νεκρού.

Παρόλα αυτά οι διαφορές τους είναι χαρακτηριστικές καθώς η παρουσία του νοητού ορθογωνίου εσωτερικά είναι φανερή, η κεντρική αύλακα είναι πιο πλατιά και συμμετρική⁵⁵⁹ και δημιουργεί ουσιαστικά τέσσερις πλευρές, εν αντιθέσει με το στενό επίμηκες κεντρικό τμήμα της⁵⁶⁰. Οι κοιλότητες αποτελούν την απόληξη των γωνιών του νοητού αυτού κεντρικού ορθογωνίου και είναι πιο καλά σχηματισμένες σχεδόν κυκλικές⁵⁶¹.

Και στα δυο οικόπεδα παρατηρούνται πλησίον των καύσεων παιδικοί ενταφιασμοί με τον τύπο του κιβωτιόσχημου τάφου (ο οποίος κατασκευάστηκε κατόπιν της καύσης αλλά σε παρόμοια χρονική περίοδο ίσως συγγενικών σχέσεων)⁵⁶² ενώ παρουσιάζουν στοιχεία που δείχνουν ότι πρόκειται για ενήλικους άνδρες⁵⁶³. Στη πρώτη καύση η πυρά φαίνεται να ήταν έντονη⁵⁶⁴.

Οι διαφοροποιήσεις των λάκκων της Καρδάμαινας σε σύγκριση με της πόλης της Κω έγκειται στην παρουσία ενός τουλάχιστον ανοιχτού τύπου αγγείου στο εσωτερικό και συγκεκριμένα σε κάποια από τις γωνιακές κοιλότητες⁵⁶⁵. Επίσης σε δυο από τους λάκκους (ΣΤ, Α) οι κοιλότητες χρησιμοποιήθηκαν και για την τοποθέτηση αγγείων στο εσωτερικό τους κατόπιν της πυράς.

Σε όλες τις καύσεις κυρίως στις κοιλότητες- αεραγωγούς (αλλά όχι σε όλες απαραίτητως) παρατηρείται η παρουσία ολόκληρων ή σπασμένων αγγείων χωρίς να υπάρχει σαφής ερμηνεία για τον λόγο της τοποθέτησής τους σε αυτές τις αύλακες, με την προϋπόθεση βέβαια ότι δεν μετακινήθηκαν από τις αλλαγές του εδάφους ανά τους αιώνες. Ωστόσο η τοποθέτηση των κτερισμάτων δεν γινόταν σε συγκεκριμένη θέση ή με ιδιαίτερη διαδικασία. Αυτό είναι σαφές καθώς αναλόγως της επαφής που είχαν τα

⁵⁵⁹ Οι μακρές πλευρές είναι πιο ευθυγραμμισμένες, ενώ οι στενές δημιουργούν μια εσωτερική καμπυλότητα.

⁵⁶⁰ Όπως στο οικόπεδο Βασιλείου καύση Ι

⁵⁶¹ Μποσνάκης 1999, 231

⁵⁶² Μποσνάκης 1999, 231, 240-1

⁵⁶³ Καύση Ι ηλικία 25-30, καύση ΙΙ 25-45. Καύση ΙΙΙ 17-18.

⁵⁶⁴ Μποσνάκης 1999, 229

⁵⁶⁵ Σκέρλου 1999, 279. Λάκκος Α,Ε,Β,ΣΤ με αγγεία όπως πιθαμοφόρικος, τριποδικός πιθαμοφόρικος και μεγάλος σκύφος.

αντικείμενα με την πυρά κάποια ήταν αρκετά διαβρωμένα ενώ άλλα ανέπαφα. Μια άλλη εξήγηση δίνεται και από την τελετουργία που ακολουθούνταν καθώς κάποια τοποθετούνταν πριν από την πυρά για τον λόγο αυτό εντοπίζονταν ολόκληρα και χωρίς ίχνος καψίματος. Αντίθετα άλλα τα έβαζαν ίσως κατά τη διάρκεια ή τα έριχναν προς το τέλος με συνέπεια να σπάνε ή είναι αλλοιωμένα. Παράλληλα ίσως το εσωτερικό της πυράς να αναμοχλευόταν κατόπιν της ταφικής τελετουργίας πιθανώς λόγω καλύτερης απόσβεσης της φωτιάς αλλά και ίσως κάποια από τα αναθήματα να τα έριχναν εκείνη τη στιγμή είτε ολόκληρα είτε τμήματα αυτών⁵⁶⁶.

Σύμφωνα και με τον Μποσνάκη⁵⁶⁷ οι καύσεις της Κω διαχωρίζονται σε δυο υποκατηγορίες. Από τη μια εντοπίζεται ο λάκκος χιαστού σχήματος εγγεγραμμένου σε ορθογώνιο «περιχίλωμα», με επέκταση τεσσάρων ωοειδών κοιλοτήτων στις γωνίες και με το κεντρικό όρυγμα άλλοτε ως επίμηκες αύλακα και άλλοτε με πιο ευρύχωρο πυθμένα καθώς και πατούρες στις κάθετες πλευρές⁵⁶⁸. Και από την άλλη ο λάκκος με επίμηκες όρυγμα που συνδέεται με τις τέσσερις κοιλότητες οι οποίες δεν είναι αβαθής αλλά ξεκινάει η λάξευσή τους από την επιφάνεια του εδάφους μαζί με την κατασκευή του κεντρικού ορύγματος δίνοντας και το τελικό σχήμα του⁵⁶⁹. Παρά τις ιδιομορφίες και τις παραλλαγές του ίδιου ουσιαστικά τύπου που εντοπίζονται οι δύο μορφές καύσεων συνυπήρχαν την ίδια χρονική περίοδο άλλα και στην ίδια αρχαιολογική θέση ορισμένες φορές⁵⁷⁰.

Η παρουσία του ιδιόμορφου αυτού τύπου που χρησιμοποιήθηκε εκτενώς την περίοδο αυτή φαίνεται να επεκτάθηκε και να επηρέασε την κατασκευή του και στο νησί της Ρόδου, με κάποιες ίσως διαφορές, κυρίως στην κατασκευή των κοιλοτήτων σε συνδυασμό με το κεντρικό τμήμα. Η χρονική ακολουθία του υλικού με τα μέχρι τώρα δεδομένα παρουσιάζει την Κω ως τη θέση που φαίνεται να επινοήθηκε η ιδιαίτερη αυτή χρήση. Επίσης αν συγκρίνουμε τα ευρήματα με αυτά της Ρόδου⁵⁷¹, η διατήρηση των οστών στην αρχική τους θέση πιστοποιεί τον τύπο της «πρωτογενούς» καύσης. Ωστόσο το σενάριο αυτό δεν είναι πολύ πιθανό καθώς η περισυλλογή των

⁵⁶⁶ Σκέρλου 1999, 273

⁵⁶⁷ Μποσνάκης 1999, 250

⁵⁶⁸ Όπως στο οικόπεδο Κουτσοιράδη καύση I

⁵⁶⁹ Όπως συναντάμε στο οικόπεδο Βασιλείου καύση II

⁵⁷⁰ Στο οικόπεδο Βασιλείου συνδυάζεται καύση με διαμορφωμένο περιχίλωμα από τις ίδιες τις κοιλότητες αλλά και την παρουσία πατούρας στις εσωτερικές παρειές του.

⁵⁷¹ Σκέρλου 1999, 280. Οικόπεδο –Λαγού- βλ. κεφάλαιο 2 Ιαλυσός.

υπολειμμάτων γινόταν συνολικά (οστά, κτερίσματα) και από τη μια στην περίπτωση του εθίμου της Κω φαίνεται τα κτερίσματα του νεκρού να μην έχουν μετακινηθεί και από την άλλη σε όλη την έκταση του νεκροταφείου δεν έχουν εντοπιστεί τεφροδόχα αγγεία που να αποδεικνύουν αυτή τη θεωρία. Επομένως είναι σαφές ότι η ταφική πρακτική της πυράς στη Κω είναι πρωτογενής και αποτελούσε ίσως τις πιο πετυχημένες πρακτικές καθώς σε όλες τις περιπτώσεις είχε επιτευχθεί η τέλεια καύση. Ανδρικές αποδείχθηκαν όλες οι καύσεις σε Καρδάμαινα και Κω σύμφωνα με τις οστεολογικές μελέτες, ενώ εκ του αποτελέσματος κρίθηκε επιτυχημένη καύση με ελάχιστα υπολείμματα σε όλες της περιπτώσεις της Κω. Αυτά κυρίως όσον αφορά στις γεωμετρικές καύσεις και όχι στις αρχαϊκές που δεν υπάρχουν παρά ελάχιστα στοιχεία για την εποχή αυτή στο νησί.

Ο χώρος καύσης είναι και ο χώρος ταφής στη Κω αποτελεί επομένως και τον λόγο απουσίας τεφροδόχων αγγείων από τις καύσεις. Με τα μέχρι τώρα δεδομένα η επικράτηση της τεχνικής αποδεικνύεται ότι ξεκίνησε κατά την Υ ΠρΓ περίοδο έως την ΥΓ⁵⁷². Με την μελέτη των υπολειμμάτων στις πυρές της Κω διαπιστώθηκε ότι η τεχνική αυτή ως ένα μεγάλο ποσοστό είχε επιτυχία⁵⁷³ αλλά και αντοχή στον χρόνο αφού το είδος του ταφικού αυτού εθίμου απαντάται και κατά την αρχαϊκή περίοδο στο νησί σε μικρότερο βαθμό. Παράλληλα στις ατομικές πρωτογενείς πυρές αυτής της εποχής στην υπόλοιπη Ελλάδα ο πυθμένας των ορυγμάτων ήταν αδιαμόρφωτος, αντίθετα στις περιπτώσεις της Κω είχαν διαμορφωμένη επιφάνεια με ‘πατημένο’ βότσαλο ή πέτρες. Το αξιοσημείωτο εκτός αυτού είναι οι λαξευμένες κοιλότητες των γωνιών του κεντρικού ορύγματος, κάτι το οποίο δεν απαντάται αλλού ως πρακτική. Οι εξαιρέσεις σε αυτόν τον κανόνα είναι οι καύσεις της Ρόδου⁵⁷⁴ που συγγενεύουν αρκετά με αυτές της Κω αν και εφαρμόστηκαν όπως φαίνεται πιο αργά.

Η επισήμανση της Σκέρλου⁵⁷⁵ για την παρουσία αγγείων εντός των κοιλοτήτων που ίσως να δημιουργήθηκαν για αυτό το σκοπό πιθανώς να συσχετίζεται με τον ταφικό τύπο από την Ελευσίνα στον οποίο αναφέρονται οι Kurtz- Boardman⁵⁷⁶ με το άνοιγμα

⁵⁷² Μποσνάκης 1999, 251.

⁵⁷³ Μποσνάκης 1999, 250-55.

⁵⁷⁴ Μποσνάκης 1999, 252. Εμφάνιση κατά την ΥΓ με παρόμοια τυπολογία ως προς την πρακτική με αυτή της Κω σε θέσεις όπως Εξοχή, Ιαλυσό και μεταγενέστερα σε Κάμιρο τον 7^ο αι. π.Χ. και Βρουλιά το 600 π.Χ.

⁵⁷⁵ Σκέρλου 1999, 279- 280.

⁵⁷⁶ Kurtz- Boardman 2011, 42-3 (σχ. 6).

κοιλοτήτων για να υποδεχθούν ταφικά αγγεία. Όπως φαίνεται μετά το πέρας της καύσης σε δυο περιπτώσεις οι κοιλότητες χρησιμοποιήθηκαν για την τοποθέτηση ενός μεγάλου αγγείου.⁵⁷⁷ Ταφικά τελετουργικά αγγεία είναι η πιο πιθανή χρήση τους πέρα από τον αναθηματικό χαρακτήρα των αγγείων⁵⁷⁸ Η παρουσία κτερισμάτων ή πιο σωστά προσφορών στις κοιλότητες εξαερισμού το πιο πιθανό είναι να συνδυάζεται με προκαταρκτικά στάδια του εθιμοτυπικού τελετουργικού.

Η παρουσία παρόμοιων ευρημάτων του ταφικού αυτού τύπου με αυτού της πόλης της Κω επιβεβαιώνει την παρουσία κατοίκησης και ανθρώπινης παρουσίας σε όλη σχεδόν την έκταση του νησιού την περίοδο αυτή και αυτό είναι σημαντικό καθώς με τα μέχρι τώρα δεδομένα ο εντοπισμός οικισμού δεν είχε επιβεβαιωθεί⁵⁷⁹. Υπάρχει ωστόσο και το ενδεχόμενο να μην πρόκειται για οργανωμένο νεκροταφείο (όπως αυτό των Σεραγιών για παράδειγμα) αλλά για μεμονωμένα δείγματα που δεν βεβαιώνουν την παρουσία οικισμού στην περιοχή. Η ύπαρξη λίγων δειγμάτων καύσεων ως τώρα συγκριτικά με τους ενταφιασμούς της εποχής αυτής αυτής δεν δίνουν ασφαλή συμπέρασμα για την υπεροχή του εθίμου. Τα μεμονωμένα ευρήματα της Καρδάμαινας δεν είναι εφικτό να "δώσουν" απαντήσεις για τους λόγους και τα κριτήρια (κοινωνικά-οικονομικά) επιλογής της πρακτικής⁵⁸⁰. Το βέβαιο είναι ότι η ιδιότυπη χρήση του εμφανίστηκε στο νησί διατηρήθηκε ως τα αρχαϊκά χρόνια και πιθανώς επηρέασε τις γειτονικές ταφικές πρακτικές.

Σε μια περιοχή όπου η πρακτική ταφής είναι ο ενταφιασμός, η παρουσία των πρώτων καύσεων σε Μεροπίδα, Κω- Χώρα και Καρδάμαινα έστω και λίγων στον αριθμό συγκριτικά με άλλα νησιά όπως η Ρόδος, αποτελεί μια 'νέα σελίδα' στα μέχρι τώρα δεδομένα των ταφικών εθίμων στο νησί. Ο ενταφιασμός αν και αποτελούσε τον βασικό κανόνα ταφής⁵⁸¹, με την εμφάνιση των καύσεων ανατρέπονται τα δεδομένα ήδη από τα πιο πρώιμα στάδια της ΠρΓ περιόδου⁵⁸². Μια εμφάνιση μοναδική ως προς την

⁵⁷⁷ Σκέρλου 1999, 279. Καύση Στ, Α.

⁵⁷⁸ Σκέρλου 1999, 269

⁵⁷⁹ Σκέρλου 1999, 280

⁵⁸⁰ Kokkorou- Alevras, Kalopissi- Verti, Panayotido-Kesisoglou, 2006, 23. Ο μικρός αριθμός ανδρικών καύσεων που αποκαλύφθηκε χρονολογούνται τη γεωμετρική περίοδο στις περιοχές Παλιάραχη ή Ταφοί δυτικά του δρόμου Καρδάμαινα- Αντιμάχεια Τα γεωμετρικά σχήματα και σχέδια των παραστάσεων είναι χαρακτηριστικά της εποχής.

⁵⁸¹ Desborough 1952, 224; Snodgrass 1971, 163, 330.

⁵⁸² Kantzia 1988, 175.

χρονική διάρκεια που καλύπτει αλλά και με αρκετές διαφορές σε σχέση με τις προς το παρόν γνωστές καύσεις από τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα.

Σημαντική κρίνεται και η παρουσία οικιστικής εγκατάστασης ναών ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους και κυρίως τους ιστορικούς σε Κω –χώρα και περιοχή Ψαλίδι⁵⁸³, στη περιοχή Ηρακλής⁵⁸⁴ αλλά και στη σπηλιά της Άσπρης Πέτρας⁵⁸⁵, όπου πιθανώς λατρεύονταν χθόνιοι ή και αγροτικοί θεοί⁵⁸⁶ της γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου. Στο νησί παρόλο που η γεωμετρική κεραμική δεν υπερτερεί ποσοτικά της μυκηναϊκής, η παρουσία της φαίνεται να επεκτείνεται όλο και περισσότερο. Στα αγγεία και τα σχήματα που εντοπίζονται φαίνεται η παρουσία ενός εξ ολοκλήρου νέου πολιτισμού τελείως διαφορετικού από του προηγούμενου, όπως τα πήλινα ειδώλια⁵⁸⁷. Οι επιρροές σε εικονιστικά θέματα και γεωμετρικά μοτίβα είναι έκδηλη⁵⁸⁸. Δεν αποκλείονται τελετές θυσιών σε βωμούς ή τελετουργίες δείπνων αφού εντοπίζονται οστά ζώων και ίχνη καύσης διασκορπισμένα στον περιβάλλοντα χώρο του ναού⁵⁸⁹. Την αρχαϊκή περίοδο τμήματα του ναού καταστρέφονται για τη δημιουργία νέων αλλά με την ίδια λατρευτική χρήση.

Κτερίσματα

Η κεραμική παραμένει η κατεξοχήν διαγνώσιμη αρχαιολογική μαρτυρία που επιτρέπει με σχετική ή απόλυτη χρονολόγηση τον εντοπισμό της προέλευσης ενός εισηγμένου σε έναν τόπο προϊόντος. Στη ταφική πρακτική της καύσης της ΠρΓ έως και της Γ περιόδου οι προσφορές του νεκρού τοποθετούνται συνήθως μέσα στο λάκκο πριν την έναρξη της τελετής σε αντίθεση με την τάση της εποχής να αφήνουν προσφορές και εκτός της ταφής. Οι προσφορές αυτές συνήθως είναι αρκετά καμένες ενώ οι χοές και σπονδές όπως και τα αγγεία από τα νεκρόδειπνα κατά τη λήξη της τελετής ρίχνονταν εκ των υστέρων⁵⁹⁰.

⁵⁸³ *ΑΔ* 56-59 (2001/4): Χρονικά, 312-4. Οικόπεδο –Κουλιά-.

⁵⁸⁴ Παπαχριστοδούλου 2007, 33. Στα Α της πόλης και συγκεκριμένα στο οικόπεδο Μπακάλογλου

⁵⁸⁵ Μποσνάκης 2005, 340. Η Γεωμετρική κεραμική που εντοπίστηκε στο εσωτερικό μαρτυρά την εντατική χρήση του χώρου με διακοσμητικά θέματα αγγείων παρμένα από Αττική και Βοιωτία.

⁵⁸⁶ Leekley- Noyes 1975, 28. Στις αρχές του 1900 από τον ανασκαφέα R. Herzog εντοπίστηκε ο αρχαϊκός ναός της θεάς Δήμητρας.

⁵⁸⁷ Coldstream 1977, 249.

⁵⁸⁸ *CL. RH.* I. 1912, 100; Levi 1925-9, 267-275.

⁵⁸⁹ *ΑΔ* 56-59 (2001-2004): Χρονικά, 312-3; *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, 953-4.

⁵⁹⁰ Kurtz- Boardman 2011, 38.

Τα πήλινα αγγεία των πρώτων αυτών καύσεων είναι χαρακτηριστικά της ΠρΓ μέχρι και γεωμετρικής εποχής. Η παρουσία φλασκοειδούς τριφυλλόστομης οινοχόης⁵⁹¹, με ωοειδές σώμα εντοπίζεται πρώτη φορά στη Κω⁵⁹². Ο σχηματισμός των φλασκοειδών αγγείων είναι γνωστός στον Ελληνικό χώρο ήδη από την μυκηναϊκή περίοδο⁵⁹³. Ο τύπος αυτός κατά την εξέλιξή του τα επόμενα χρόνια χαρακτηρίζεται ως ΠρΓ από τον Desborough⁵⁹⁴. Τη γεωμετρική περίοδο η μορφή τους διαφοροποιείται περισσότερο ή λιγότερο με το σώμα του αγγείου πιο σφαιρικό ή κυλινδρικό. Η τυπολογία των κεραμικών αυτών θα πρέπει να αναζητηθεί σε Κυπριακά πρότυπα, καθώς την ίδια περίοδο στην Κύπρο από την Κυπρο- Γεωμετρική Ι (Cypro- Geometric I) μέχρι την νεότερη γεωμετρική, το σχήμα “*barrel- jug*” είναι ιδιαίτερα δημοφιλές⁵⁹⁵. Η επιρροή με τα κυπριακά φλασκιά ως προς τη διακόσμηση είναι επίσης φανερή⁵⁹⁶. Οι ομοιότητες με τον ροδιακό αντίστοιχο ΠρΓ τύπο διαπιστώνεται όπως και κατά την γεωμετρική περίοδο⁵⁹⁷.

Επίσης ένα χαρακτηριστικό δείγμα είναι ο κρατηρίσκος⁵⁹⁸ που απολήγει σε κύπελλο και φαίνεται να έχει δεχθεί επιρροές από γειτονικά πρότυπα της ΠρΓ περιόδου, με πρώτη εμφάνιση τη ΥΠρΓ και συνεχίζοντας σε όλο φάσμα της Γεωμετρικής εποχής. Παράλληλα παρατηρείται η εισαγωγή σχημάτων αγγείων (από Κύπρο, Κρήτη, Αττική και Λευκαντί) γενικά στα Δωδεκάνησα και συγκεκριμένα στη Κω⁵⁹⁹. Υστερότερα αγγεία που αποτελούν παρόμοια αγγεία της γεωμετρικής κεραμικής είναι η πυξίδα⁶⁰⁰ ακόσμητη στις πιο πολλές περιπτώσεις. Ο τύπος της

---

⁵⁹¹ Μπосνάκης 1999, 225

⁵⁹² Παπαποστόλου *ΑΔ* 23 (1968) Μελέτες, 81. Ομοίως με τα δυο φλασκοειδή αγγεία του τάφου CXXI 170 βλ. *CIRh III* 1924/28, 146.

⁵⁹³ Furumark 1941, *Mycenaean Pottery: analysis and clarification*, εικ. 5, σχ. 188; Stubbings 1951, *Mycenaean Pottery from the Levant* πιν. 5 (6-7), 14 (4), 17 (2).

⁵⁹⁴ Desborough 1952, 225.

⁵⁹⁵ Johansen 1958, 126 κ.ε.; Gjerstad 1977, εικ. V, 8, XXIII, 12-13

⁵⁹⁶ Gjerstad 1977, εικ. XXIII, 13

⁵⁹⁷ *CIRh VIII*, 163 (T 43) Δυο δείγματα από την Ιαλυσό, ίσως εισηγμένα, ο Johansen (σ. 128) θεωρεί ότι είναι αποτέλεσμα τοπικού εργαστηρίου; Johansen 1958, 128 εικ. 210-12 τρία από Μάσαρι- Μαλώνας; Johansen 1958, εικ. 77-80 ένα με διπλή λαβή στο νεκροταφείο της Εξοχής; *CIRh VI- VII* 1932-33 εικ. 93 τρία με το ίδιο στόμιο όπως της Κω στην Κάμρο. (Επίσης Desborough 1952, πιν. 14.; *Kerameikos IV* πιν. 36 και I πιν. 62.)

⁵⁹⁸ Μπосνάκης 1999, 225 Επιρροές από Κρήτη, Κύπρο, Θεσσαλία και Καρία; Παπαποστόλου *ΑΔ* 23 (1968) Μελέτες, 85.

⁵⁹⁹ *CL.Rh. VIII* 1936, 163 όπως η φλασκοειδής οινοχόη από Κύπρο.

⁶⁰⁰ Lemos 1996, 192; Kurtz- Boardman 2011, 38; Σκέρλου 1999, 275; *Cl.Rh VI-VII*, 1932-33, 202. Παρόμοια είδη βρέθηκαν στη Κάμρο, στην Εξοχή Ρόδου και στην Αστυάλαια, με κυπριακά πρότυπα.

στρεπτής λαβής απαντάται στην Αττική και ο σφαιρικός αμφορίσκος- ληκύθιο με μοτίβο κύκλων απηχεί κυπριακές ρίζες.

Η έντονη παρουσία λασάνου, δηλαδή στηριγμάτων για χύτρες (χυτρόποδες)⁶⁰¹ στα ανώτερα στρώματα πιθανώς πρόκειται προς χρήση κάποιου τελετουργικού δείπνου μετά το πέρας της τελετής της πυράς στο χώρο του νεκροταφείου⁶⁰². Η χρήση οινοχόης η οποία ρίπτεται μετά το τέλος της τελετουργίας ως βασικό αγγείο σπονδών στους θεούς και ως εξαγνισμό για τον νεκρό είναι χαρακτηριστική στη Κω, ωστόσο δεν αποτελεί κανόνα για τον λόγο αυτό συνήθως δεν ήταν επηρεασμένα από τη φωτιά ή ήταν ελαφρώς μαυρισμένα. Αυτά εντοπίζονται περιμετρικά της καύσης και τοποθετούνταν ολόκληρα μέσα στις κοιλότητες ή μετά τη τελετουργική του χρήση το έσπαζαν και το σκόρπιζαν στα απομεινάρια της πυράς,⁶⁰³ ενώ η τοποθέτηση και προσφορά των κτερισμάτων δεν φαίνεται να ακολουθεί κάποια ιδιαίτερη διαδικασία.

Συνολικά στις καύσεις της Κω ο τύπος αγγείου που χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερα είναι η παρουσία του αμφορίσκου⁶⁰⁴. Στις πιο πρώιμες ταφές περισσότερο εντοπίστηκαν μικρά κλειστά αγγεία⁶⁰⁵, καθώς και αγγεία πόσεως⁶⁰⁶, πιθανώς για τις χοές⁶⁰⁷. Αντίθετα στις πιο ύστερες έντονη ήταν η παρουσία μεγάλων ληκύθων⁶⁰⁸. Η νεότερη εισαγωγή αγγείου για την εποχή αυτή στη Κω είναι το σχήμα της όλπης⁶⁰⁹. Αντίθετα στις περισσότερες καύσεις ο τύπος αγγείου που υπερτερεί καθ' όλη τη διάρκεια της Γεωμετρικής περιόδου είναι αυτός της ληκύθου⁶¹⁰. Η παρουσία της είναι έντονη και σε καύσεις και σε ενταφιασμούς και εντοπίζεται και στο νεκροταφείο των Σεραγιών. Η ποσοτική πυκνότητα του συγκεκριμένου τύπου θα οφείλεται στο αρωματικό περιεχόμενό του.

Τα αγγεία που βρέθηκαν στους τάφους αυτούς (Σεράγια) πέτυχαν να δώσουν μια πλήρη συνέχεια των διαφόρων φάσεων της πρωτογεωμετρικής κεραμικής της Κω, που

⁶⁰¹ ΑΔ 45 (1990), Χρονικά 495.

⁶⁰² Μποσνάκης 1999, 246.

⁶⁰³ Kurtz- Boardman 2011, 73; Μποσνάκης 1999, 252. Καύση Π οικ. Βασιλείου; Σκέρλου 1999, 262

⁶⁰⁴ Χρήση και στα δυο οικοπέδα Βασιλείου και Κουτσουράδη.

⁶⁰⁵ Coldstream 1977, 68; Desborough 1952, 118. Όπως ληκύθια, φλασκιά, οινοχόες

⁶⁰⁶ Μελάς 1984, 176-9. Όπως σκύφοι και κύπελλα.

⁶⁰⁷ Σκέρλου 1999, 269.

⁶⁰⁸ Σκέρλου 1999, 265.

⁶⁰⁹ Μποσνάκης 1999, 234. Παρόμοια παραδείγματα σε Λευκαντί αλλά και στον ενταφιασμό πλησίον της καύσης.

⁶¹⁰ Σκέρλου 1999, 236. *Kerameikos*

συσχετίζεται με την αττική του ίδιου τύπου» κάτι που διαπιστώνεται και στα ευρήματα των καύσεων της Καρδάμαινας⁶¹¹. η τεχνική του γεωμετρικού ρυθμού είναι ιδιαίτερη και χαρακτηριστική την εποχή αυτή. Τα αγγεία που εντοπίστηκαν προέρχονται κατά μέγιστο ποσοστό από τοπικά εργαστήρια, συγγενικά με αυτά των εργαστηρίων της Ρόδου. Στη τεχνική αυτή φαίνεται να έχει συμβάλει και η κρητική, κυπριακή και θηραϊκή τεχνοτροπία. Χαρακτηριστικό παράδειγμα οι μικρές κανάτες⁶¹² και πήλινα παιχνίδια για τους παιδικούς τάφους⁶¹³. Ωστόσο είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι στις καύσεις της Κω δεν έχουν εντοπιστεί ειδώλια γεγονός που προβληματίζει.

Εικονογραφία

Όπως αναφέρουν και οι Kurtz- Boardman⁶¹⁴ οι παραστάσεις που μπορεί να εικονίζονται σε ένα αγγείο δεν υποδηλώνουν απαραίτητα και το φύλο του νεκρού. Στη περίπτωση της Κω το οστεολογικό υλικό των καύσεων είναι από άνδρες. Οι πόρπες και οι περόνες που εντοπίστηκαν σε μερικές από αυτές τις πυρές θα μπορούσε εσφαλμένα να θεωρηθούν προϊόν γυναικείας καύσης πριν την εξέταση των υπολειμμάτων οστών. Ωστόσο στη περίπτωση του εθίμου των καύσεων εκτός από το περιορισμένο σκελετικό υλικό που εντοπίστηκε μαζί με το μικρό βαθμό ευρημάτων κεραμικής αυτής της περιόδου και σε συνδυασμό με τη συντηρητική διαμόρφωση του ρυθμού αυτού έχει ως αποτέλεσμα τη δυσκολία στη χρονολόγησή τους.

Τα εικονογραφικά μοτίβα που παρουσιάζονται ιδιαίτερότητα παρουσιάζουν τα δικτυωτά τρίγωνα⁶¹⁵. Σε όλες τις νέες καύσεις της Κω η διακόσμηση που χρησιμοποιείται σε αγγεία με εικονογραφικό περιεχόμενο φαίνεται να ανταποκρίνεται άψογα στα πρότυπα της ΥΠρΓ και ΠρΓ/ΠΓ που είθισται να ακολουθούνται στο νησί⁶¹⁶. Ο γεωμετρικός ρυθμός της Κω έχει τα χαρακτηριστικά σχέδια με γωνίες, ομόκεντρους

⁶¹¹ Σκέρλου 1999, 265. Όπως δίωτος αμφορέας, κρατήρας, με επιρροές από Ρόδο και Καρία γεγονός που διαπιστώνεται και στις καύσεις της Κω.

⁶¹² Χατζηβασιλείου 1990, 59.

⁶¹³ Morricone 1950, 320-323.

⁶¹⁴ Kurtz- Boardman 2011, 48,57.

⁶¹⁵ Εικ. 15. Χατζηβασιλείου 1990, 60. Παρόμοια μοτίβα που έχουν εντοπιστεί σε αγγεία νεκροπόλεων της Κω.; Μποςνάκης 1999, 227,34.44.

⁶¹⁶ Morricone 1978, εικ. 910: 11, 14, 18. Όπως το μοτίβο αβακωτού με κάθετες ζώνες και σχήματα κλεψυδρών, καθώς και κάθετες αλυσίδες με ρόμβους σε δικτυωτό σχήμα.

κύκλους⁶¹⁷, γραμμικά μοτίβα⁶¹⁸ κυρίως, αλλά και κουκίδες, μαιάνδρους, ομοιώματα πουλιών, ανθρώπινων μορφών κλπ. Τα διακοσμητικά αυτά θέματα αποδίδονται μέσα σε ζώνες, το ένα κάτω από το άλλο, διαχωρίζοντάς τα με ευθείες γραμμές. Η κύρια ζώνη, στο σώμα του αγγείου χωρίζεται θεματικά και με κάθετες γραμμές, συχνά εικονισμένες με ροζέτες και άλλα μοτίβα⁶¹⁹. Από τις γραπτές πηγές φαίνεται ότι η Κως εμπλούτισε αρκετά το δωρικό στοιχείο στη ζωή, στη θρησκεία, στο πολιτιστικό βίο αλλά και στη τεχντροπία χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν επιρροές όπως από την Ιωνία⁶²⁰. Προς την ΥΓ περίοδο συναντάμε διακόσμηση “*black-on-red*” και φαίνεται ότι προέρχεται από κυπριακά πρότυπα⁶²¹, καθώς και το μοτίβο του πλοχμού που την εποχή αυτή φαίνεται να κάνει την εμφάνισή του⁶²² λήκυθος

Ο δωδεκανησιακός γραμμικός- πυκνός ρυθμός⁶²³ που κάνει την εμφάνισή του στην Ιαλυσό της Ρόδου παρουσιάζει μια ιδιαίτερη σύνθεση γραμμικών θεμάτων, τα οποία εμπλουτίζουν διάχυτα την επιφάνεια του αγγείου χωρίς ωστόσο να γεμίζει ασφυκτικά. Τέτοια αγγεία όπως ο κωακός ψευδόστομος αμφορέας της «ομάδας των αβακωτών» είναι χαρακτηριστικός. Στη Κω η παρουσία των θεμάτων του ρυθμού αυτού είναι παραστατική και αρκετά κοντινή στα πρότυπα της Ρόδου και της Νάξου. Η διάδοσή του ήταν μεγάλη όπου ακόμη και τοπικά εργαστήρια του νησιού όπου διοχέτευαν κεραμικά και σε άλλες περιοχές. Ήδη από το 12^ο αι.π.Χ. η Κως αναδεικνύεται στο μεγαλύτερο εξαγωγικό κέντρο κεραμικής στα Δωδεκάνησα διανύοντας τη πιο μεγάλη απόσταση σε όλο το πλάτος της Μεσογείου φτάνοντας μέχρι τον Τάραντα. Η ελλαδική επιρροή είναι πιο μεγάλη από ότι η αντίστοιχη της Ρόδου στην Ιαλυσό, με τις εισαγωγές να φτάνουν το 5,6 % και 1.7% του συνολικού ποσοστού ευρημάτων στα δυο νησιά.⁶²⁴ Η αντικατάσταση του ρυθμού αυτού έρχεται τον 7^ο αι. π.Χ. με τον πλούσιο και περίτεχνο ρυθμό των αιγάρων, που σύμφωνα με τον Μελά⁶²⁵

⁶¹⁷ Μποςνάκης 1999, 228,34,8; Σκέρλου 1999, 270,5,8; Μελάς 1984, 178.

⁶¹⁸ Σκέρλου 1999, 270.

⁶¹⁹ Morricone LVI. 1982,427.

⁶²⁰ NappiModona 1933, 191. Με αναφορές στη χρήση του Ιωνικού αλφάβητου στις επιγραφές, ωστόσο η Δωρική διάλεκτος είναι αυτή που επικρατεί στη Κω μέχρι το 2^ο μ.Χ. αι.

⁶²¹ Coldstream 1977, 68; Σκέρλου 1999, 275.

⁶²² Σκέρλου 1999, 266.

⁶²³ Βλαχόπουλος 2012, 152-3, 294. Ομοιότητες και με Κυπρο- Πρωτογεωμετρικό ρυθμό. Οι εξαγωγές από Κω και Κάλυμνο ήταν έντονες σε σημείο που οι ομοιότητες στις τεχνικές ήταν πολλές. Αγγεία προς Ρόδο όπως ψευδόστομοι αμφορείς, πιθαμοφορείς και αλάβαστρα αποτελούν συχνά είδη εξαγωγής.

⁶²⁴ Βλαχόπουλος 2012, 351.

⁶²⁵ Μελάς 1984, 189.

αποτελεί δημιούργημα των Δωδεκανησίων οι οποίοι σταδιακά τον μετέδιδαν και στην υπόλοιπη Ανατολική Μεσόγειο.

Η ΠΓ κεραμική στα Δωδεκάνησα αποτελεί μια εντελώς διαφορετική και ιδιόμορφη τεχνική, με κυρίως Αττικά πρότυπα. Οι τοπικές παραλλαγές των βασικών σχημάτων προδίδουν και την προέλευσή τους. Τα πρώτα δείγματα είναι αυτά της Κω και Καμίρου στη Ρόδο⁶²⁶. Η κεραμική των δυο νησιών είναι αρκετά συγγενική με πολλές ομοιότητες σε σχήματα και ιδιομορφίες. Η πιο δημοφιλής διακόσμηση που εντοπίζεται όπως είδαμε και πάρα πάνω είναι τα δικτυωτά μοτίβα σε διάφορους σχηματισμούς καθώς και το γνωστό γλωσσωτό σχήμα που εντοπίζεται και στο νεκροταφείο των Σεραγιών⁶²⁷. Η συνέχιση στη γεωμετρική περίοδο ακολουθεί την τοπική ΠΓ με ίδια σχεδόν σχήματα και μικρές παραλλαγές στα σχέδια. Ο κρατήρας με πόδι και ο κάνθαρος με υπερυψωμένες λαβές όπως είδαμε από τις καύσεις της Καρδάμαινας, της πρώιμης και ΥΓ κάνουν πλέον την εμφάνισή τους, όπως και η πυξίδα ήδη από την ΠΓ. Ο περιορισμός της διακόσμησης στη ζώνη του πάνω μέρους του αγγείου σταδιακά επεκτείνεται σε όλο το σώμα του αγγείου με μετόπες διαφορετικών θεμάτων κάθετων και οριζόντιων⁶²⁸. Προς τη ΥΓ περίοδο τα σχέδια των διακοσμητικών ζωνών γίνονται όλο και πιο περίτεχνα με στεφάνια, πλαίσια από τρίγωνα και αγκίστρια και γραμμωτά σώματα⁶²⁹.

Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει το μοτίβο των κύκλων. Αυτός φαίνεται να χωρίζεται σε οκτώ μέρη συμπληρώνοντας τα κενά με τρόπο που δημιουργείται η οφθαλμαπάτη του σχήματος αστεριού στο κεντρικό μέρος, κάτι που εμφανίζεται για πρώτη φορά στη Καρδάμαινα και χρονολογεί τη καύση στην ΥΓ περίοδο. Ένα ιδιαίτερο εύρημα που αποκαλύφθηκε στις νέες καύσεις της Καρδάμαινας⁶³⁰ είναι οι μάζες πηλού που εντοπίστηκαν οι οποίες φαίνεται να είναι φερτές στο χώρο αλλά έχουν σύνδεση με τις καύσεις χωρίς να μπορεί να ερμηνευθεί η χρήση τους

⁶²⁶ Μελάς 1984, 176.

⁶²⁷ Morricone 1950, 320-23; Coldstream 1968, 266.

⁶²⁸ Coldstream 1968, 287.

⁶²⁹ Μελάς 1984, 178-9.

⁶³⁰ Σκέρλου 1999, 273. Καύσεις Ε, Δ. Παρόμοια ευρήματα στη Ρόδο, οικόπεδο Λαγού.

Σημαντικό να λεχθεί είναι ότι στις καύσεις της Κω δεν υπάρχουν θυσίες ζώων σε αντίθεση με τις πυρές και ενταφιασμούς της ίδιας περιόδου στην υπόλοιπη Ελλάδα⁶³¹.

Η αρχαϊκή περίοδος δεν παρουσιάστηκε με το ίδιο εύρος και ένταση συγκριτικά με τη γεωμετρική στο νησί. Την περίοδο αυτή συνεχίζει η ίδια διαμόρφωση στη κατασκευή των προτογενών πυρών και στην υπόλοιπη Ελλάδα με ομοιότητες που εντοπίζονται στην Αττική⁶³²

Μεταλλικά αντικείμενα- Τέχνηρα

Τα μεταλλικά αντικείμενα που εντοπίστηκαν ιδιαίτερος παρουσιάζεται ο τύπος των περόνων, με χαμηλό τα χάλκινο σφαιρίδιο⁶³³, ωστόσο απαντάται συχνά στα ευρήματα της Κω και Ρόδου⁶³⁴. Η ιδιομορφία αυτή της κατασκευής συναντάται στα Δωδεκάνησα τη ΠΓ περίοδο ενώ προς τα τελευταία χρόνια αυτής της περιόδου φαίνεται να εγκαταλείπεται ο συνδυασμός αυτός και να επανέρχεται ο τύπος της εξολοκλήρου χάλκινης περόνης⁶³⁵. Άλλο ιδιαίτερο χάλκινο εύρημα είναι η αιχμή που πιθανολογείται να χρησίμευε ως εγχειρίδιο αμυντικό και όχι ρίψης⁶³⁶

Χρυσά ελάσματα έχουν εντοπιστεί και στις δυο περιοχές (Σεράγια/ Χώρα και Καρδάμαινα) των νέων καύσεων, με πιθανή χρήση διαδήματος⁶³⁷, όπου μαρτυρούσαν το αρσενικό φύλο, ως χαρακτηριστικό γνώρισμα. Αξίζει να σημειωθεί η χρήση χρυσού σύρματος στην απόδοση του φύλλου κισσού. Όπως στη Καρδάμαινα εντοπίστηκαν δύο χρυσές ταινίες η μία εγχάρακτη.

Σύμφωνα με τα εντοπισμένα και καταγεγραμμένα κεραμικά κτερίσματα των καύσεων της Κω στο σύνολό της είναι 88⁶³⁸. Από αυτά τον μεγαλύτερο αριθμό

⁶³¹ Kurtz- Boardman 2011, 63-4. Στη περίπτωση του Κεραμικού της Αττικής.

⁶³² Kurtz- Boardman 2011, 69-71.

⁶³³ Desborough 1952, 294; Coldstream 1968, 252-3; Μελάς 1984, 179.

⁶³⁴ Desborough 1964, 259. 1972, 178; Morriconne 1978, εικ. 508; CL.RH.VIII (1936), Μάρμαρο εικ. 150; Lemos 1996, 181.

⁶³⁵ Μελάς 1984, 179.

⁶³⁶ Μποσνάκης 1999, 234. Καύση Π οικ. Βασιλείου. Είθισται κατά τη Γεωμετρική περίοδο οι αιχμές να είναι ρίψης. Αντίστοιχα παραδείγματα σε Αττική και Λευκαντί.

⁶³⁷ *Kerameikos* V. εικ. 158. Όμοια ευρήματα υπάρχουν και στον Κεραμικό του 9^{ου} αι. π.Χ. όπου η χρυσή ταινία φαίνεται να στερεωνόταν με οπές στο κεφάλι ; Coldstream 1968, 252-3. 1977, 60-1.

⁶³⁸ Βλ. πίνακα αγγείων Κως

καταλαμβάνουν τα ληκύθια, 35 στον αριθμό, με ποσοστό 41,67%⁶³⁹. Ακολουθούν ο τύπος της ληκύθου με 11 αγγεία και οι σκύφοι με 10. Τα ληκύθια αποτελούν μικρού μεγέθους αγγεία σαν μικρογραφίες των ληκύθων, τα οποία χρησίμευαν ως μυροδοχεία και τοποθετούσαν αρωματικά έλαια. Τα αγγεία αυτά σε οποιαδήποτε μορφή τους είναι αναπόσπαστο κομμάτι των καύσεων και απαντώνται σχεδόν πάντα. Ο σκοπός ήταν να αρωματιστεί ο χώρος της πυράς από την καύση του νεκρού σώματος ή άλειψαν με τα έλαια αυτά το νεκρό σώμα πριν την τελετή, ίσως και ως μέσο εξαγνισμού. Είθισται πολλές φορές όπως παρατηρεί και η Σκέρλου⁶⁴⁰ στις πυρές της Καρδάμαινας να τοποθετείται μεγάλος αριθμός από αυτόν τον τύπο ανάποδα στον πυθμένα του λάκκου πριν την τελετή, με απώτερο στόχο ίσως την «λίπανση» των χωμάτων, που θα «δεχθούν» τα υπολείμματα του νεκρού.

2.iii. ΝΙΣΥΡΟΣ

Οι θέσεις καύσεων στο νησί

Η εμφάνισή του έγινε σύμφωνα με τον μύθο από τον θεό Ποσειδώνα⁶⁴¹, ο οποίος έκοψε ένα τμήμα του νησιού της Κω και πέφτοντας στη θάλασσα δημιουργήθηκε η Νίσυρος⁶⁴² και αποτελεί ένα από τα πιο μικρά νησιά του συμπλέγματος των Δωδεκανήσων⁶⁴³. Η τοποθεσία της ωστόσο την κατατάσσει σε μια από τις σημαντικές εμπορικές θέσεις των υπολοίπων νησιών, ανάμεσα σε Κνίδο και Κω⁶⁴⁴. Η ονομασία του νησιού ίσως να προέρχεται από Φοινικικά φύλλα, που ήταν εγκατεστημένα ή δραστηριοποιούνταν στην περιοχή γύρω στο 1050 π.Χ., πριν την

⁶³⁹ Η βάση δεδομένων καταγράφει τα ποσοστά των κεραμικών κτερισμάτων του συνόλου των καύσεων που είναι καταγεγραμμένα και αριθμημένα ανά καύση, θέση και περιοχή, από τον εκάστοτε αρχαιολόγο. Στον πίνακα λαμβάνονται υπόψιν μόνο τα ολόκληρα αγγεία ή και συμπληρωμένα.

⁶⁴⁰ Σκέρλου 1999, 259-80.

⁶⁴¹ Στράβων Χ, 489. *Γεωγραφικά Ι* 489; Πανσανίου *Ελλάδος Περιήγησις Α*, 2,4; Απολλόδωρου Βιβλιοθήκη Α, στ' 2.

⁶⁴² Εικ. 1. Πανσανίας Ι, 2,4.

⁶⁴³ Για ιστορικές πληροφορίες σχετικά βλ. Fraser- Bean *The Rhodian Peraea and Islands* 1954, 147 κ.ε.; Bean- Cook *BSA* 52 1957, 118 κ.ε.; Dawkins- Wace *BSA* 12 1905-6, 165 κ.ε.

⁶⁴⁴ Bean- Cook, *BSA* 52, 1957, 134; Benson 1963; Manganoro, *Annuarrio* 41-42, 1963-1964, 293

παρουσία των Ελλήνων, οι οποίοι διατήρησαν το τοπωνύμιο ως είχε⁶⁴⁵. Το δεύτερο κύμα εγκατάστασης έρχεται από τα βόρεια με τους Δωριείς να καταλαμβάνουν όλα τα εγκαταλελειμμένα μυκηναϊκά βασίλεια⁶⁴⁶.

Οι πρώτες ιστορικές πηγές αναφέρουν την Νίσυρο ή αλλιώς «Πορφυρίς» όπως ονομαζόταν πολύ παλαιότερα, ως εμπορική δύναμη που ενίσχυσε με πλοία τους Αχαιούς στην εκστρατεία εναντίον της Τροίας το 1184 π.Χ.⁶⁴⁷ ενώ παράλληλα ο στρατός καθοδηγούνταν από Κώους στρατηγούς⁶⁴⁸. Η καταγραφή αυτή δείχνει την έντονη πολιτική δραστηριότητα, την κοινωνική οργάνωση αλλά και τις άμεσες και άρρηκτα δεμένες σχέσεις με τα γειτονικά Δωδεκάνησα ήδη από τον 12^ο αι.π.Χ.⁶⁴⁹ Από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα του νησιού έχουν διατηρηθεί λείψανα του μεγάλου τείχους δυτικά και νότια του νησιού προς τη περιοχή Άργος φτάνοντας στο σημερινό οικισμό του Μανδρακίου⁶⁵⁰. Η προϊστορική και μυκηναϊκή Νίσυρος εντοπίζεται αποσπασματικά και μεμονωμένα⁶⁵¹. Τον 7^ο αι.π.Χ, αυξήθηκε ο πληθυσμός, ενώ τον 8^ο πλέον αιώνα π.Χ. τι νησί εγκαθιδρύει την δημοκρατία και επαναφέρει πιο ευνοϊκές προς τη Νίσυρο κοινωνικές πολιτικές και πολιτιστικές καταστάσεις⁶⁵². Ωστόσο τα δωρικά κατάλοιπα όπως και στα άλλα νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου δεν χάθηκαν αμέσως. Τα ταφικά έθιμα και οι πρακτικές διατηρήθηκαν μέχρι και τα αρχαϊκά χρόνια. Την περίοδο αυτή τα δείγματα που έρχονται στο φως από τις νεκροπόλεις, παρουσιάζουν την οικονομική και καλλιτεχνική άνθηση του νησιού⁶⁵³. Τον 5^ο αι.π.Χ. εγκαταλείπεται σταδιακά το έθιμο της καύσης και πλέον διατηρείται το έθιμο του ενταφιασμού σε όλες τις ηλικίες⁶⁵⁴.

Οι ανασκαφές στο νησί ξεκίνησαν τον Απρίλιο του 1932 και συγκεκριμένα στη περιοχή Μανδράκι, όπου βρίσκεται η νεκρόπολη της πόλης, κοντά στα χαλάσματα της

⁶⁴⁵ Παπαχριστοδούλου 1993, 39- 50.

⁶⁴⁶ Οικονομάκης 2001, 60-1.

⁶⁴⁷ Ιλιάδα Β', στ. 676-677.

⁶⁴⁸ Sherwin- White 1978, 299- 300.

⁶⁴⁹ Διόδωρος Ε 54. Παραδόσεις που σχετίζουν τη Νίσυρο με τη Ρόδο και κατόπιν με τα άλλα γειτονικά νησιά Κω, Καρία.

⁶⁵⁰ Leekley- Noyes 1975, 30.

⁶⁵¹ BSA 57, 1962, 169; ΑΔ 20 (1965) Χρονικά, 602; ΑΔ 29 (1973- 1974) Χρονικά, 964- 965; Σαμψών 1984, 63 κ.ε.

⁶⁵² Οικονομάκης 2001, 62-3.

⁶⁵³ CIRh VI- VII, 1932- 1933, 469 κ.ε.; Φιλήμονος 1980, 60 κ.ε.

⁶⁵⁴ Φιλήμονος – Τσοπότου 2014, 177.

ακρόπολης⁶⁵⁵. Έγινε έρευνα σε διάφορες θέσεις της περιοχής από τον οικισμό όπως και στην ακρόπολη. Τα πρώτα αρχαιολογικά δείγματα που ήρθαν στο φως ήταν ελληνιστικής –ρωμαϊκής περιόδου⁶⁵⁶. Η χρήση των ταφικών εθίμων εναλλάσσεται από εποχή σε εποχή. Στην αρχαϊκή περίοδο το έθιμο της καύσης είναι αυτό που επικρατεί, ενώ μεταγενέστερα σε κλασική και ελληνιστική επανέρχεται ο ενταφιασμός σε σαρκοφάγους, μεγάλους πίθους και χτιστές κατασκευές. Το ίδιο συμβαίνει και με τις προσφορές προς τους νεκρούς. Στα αρχαϊκά χρόνια παρατηρείται η χρήση κυρίως τοπικής κεραμικής χωρίς ωστόσο να λείπουν και τα εισηγμένα αγγεία από Κόρινθο και Αττική. Τις επόμενες περιόδους που ακολουθούν οι εισαγωγές είναι πιο εντατικές σε αττικά κεραμικά, ενώ προς τα ελληνιστικά χρόνια επανέρχονται τα πήλινα των τοπικών και γειτονικών εργαστηρίων της Ανατολικής Μεσογείου⁶⁵⁷.

Στη συνέχεια αποκαλύφθηκε η σημαντική αρχαϊκή ζώνη του νεκροταφείου, με κύριο είδος τον ταφικό τύπο της καύσης για τους ενήλικες⁶⁵⁸. Η περιοχή χαρακτηρίζεται ως βραχώδης και η τοποθεσία τους εντοπίζεται προς τον λόφο, κοντά στον Άγιο Ιωάννη⁶⁵⁹, όπου παραπλήσια εντοπίζονται και τα ερείπια του ομώνυμου Βυζαντινού παρεκκλησίου. Το βάθος εντοπισμού κυμαίνεται από 0,60μ με 1,20μ. ενώ οι περισσότερες φαίνεται να έχουν διαταραγμένα χώματα. Σε μερικές πλησίον διατηρούνταν ακόμη το ανάχωμα της σύλησης. Ο βασικός σχηματισμός των καύσεως ήταν με κυκλικές κοιλότητες στις γωνίες πιθανώς για οξυγόνωση της καύσης. Συνήθως ήταν τέσσερις και εσωτερικά συχνά τοποθετούνταν αγγεία πόσεως κ.α. αλλά ήταν αρκετά αναμοχλευμένα με αποτέλεσμα να μην αντιστοιχούν τα θραύσματα μεταξύ τους. Το γεγονός ότι πολλά από αυτά δεν συνδυάζονταν ούτε με τη χρονολόγησή της καύσης είναι που δημιουργεί προβλήματα στην χρονική περίοδο τέλεσης του εθίμου. Εκτός αυτού δημιουργείται και η υποψία της παρουσίας πάνω από μια καύση σε κάθε

⁶⁵⁵ Dawkins- Wace *BSA* XII 1905-6, 165.

⁶⁵⁶ Βλαχόπουλος 2005,26; *CIRh* VI- VII, 1932- 1933, 471 κ.ε. Το 1932 στη περιοχή ανατολικά του Κάστρου ανασκάφηκε από Ιταλούς αρχαιολόγους με τον εντοπισμό του νεκροταφείου των κλασικών – ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

⁶⁵⁷ Φιλήμονος 1993, 144.

⁶⁵⁸ Φιλήμονος – Τσοποτού 2005, 355.8

⁶⁵⁹ Εικ. 16.

λάκκο. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία ηφαιστειακής τέφρας στο ανώτερο επίπεδο του λάκκου⁶⁶⁰, ενώ χαμηλότερα υπάρχουν διάσπαρτα όστρακα⁶⁶¹.

Μια άλλη ζώνη αποτελούν οι πίθοι μεσαίου μεγέθους με εγχυτρισμούς του 6^{ου}⁶⁶² και 4^{ου} αι.π.Χ. νεογνών και παιδιών με αρκετές προσφορές, ενώ εκτός από τους τύμβους υπάρχουν, οι κιβωτιόσχημοι ενταφιασμοί και οι πήλινες σαρκοφάγοι. Εκτός των διαφορετικών τρόπων ταφής για παιδιά και ενηλίκους διαφορά υπάρχει και στον τρόπο κτέρισης. Στα πρώτα δεν συναντώνται αγγεία πόσεως, όπως συμβαίνει με τις πυρές, ενώ επίσης είναι μικρά στο μέγεθος και όχι αρκετά στον αριθμό.

Γενικά το νεκροταφείο χαρακτηρίζεται ως αρχαϊκό αφού τα περισσότερα ευρήματα τοποθετούνται την περίοδο αυτή. Πλήθος πινακίων ροδιακών, λυχναριών, κυπέλλων και σφονδυλίων είναι μερικά από τα πιο συχνά πήλινα αντικείμενα προσφορών στο νεκροταφείο. Δεν λείπουν και τα αγγεία από ντόπιο χειροποίητο πηλό, αλλά και οι εισαγωγές με κορινθιακά βαλσαμάρια και άλλα είδη, όχι μόνο από Κόρινθο αλλά Αττική. Συγκεκριμένα συστάδα ροδιακών αγγείων, όπως πινάκια, οινοχόες κ.α. που εμφανίστηκε στο νεκροταφείο της Νισύρου, φαίνεται να προέρχεται από ένα κεραμοποιείο της Ρόδου, πιθανώς της Καμίρου. Πολλά Νισυριακά βέβαια αποτελούν απομιμήσεις της ροδιακής τοπικής κεραμικής και στους τύπους και στην εικονογραφία τους. Χάλκινα και αργυρά κοσμήματα καθώς και σιδερένια τμήματα όπλων είναι συχνό φαινόμενο στις πλούσιες καύσεις⁶⁶³.

Συνολικά αποκαλύφθηκαν 22 αρχαϊκές καύσεις στο νησί και συγκεκριμένα στη θέση Αι –Γιάννης όπως τις καταγράφει ο Jacopi⁶⁶⁴, εκ των οποίων δύο αναγράφονται ως κυκλικές (VIII, XVI). Οι θέσεις της Νισύρου είναι «πρωτογενών» πυρών με κυκλικό ή ωσειδές σχήμα, οι οποίες διατηρούν τα υπολείμματα της τέφρας και των προσφορών στο εσωτερικό τους⁶⁶⁵. Οι καύσεις αυτές καλύπτουν χρονολογικά όλο το φάσμα του 6^{ου} αι.π.Χ. Αν ληφθεί ως δεδομένη η αναφορά της εισαγωγής⁶⁶⁶, τότε ο σχηματισμός τους αποτελείται από ορθογώνια λαξεύματα με τέσσερις λαξευμένες

⁶⁶⁰ Keller 1980, 49-55; Όπως επίσης παρατηρείται και σε άλλα νησιά όπως Ρόδος, βλ. οικόπεδο -Λαγού -.

⁶⁶¹ *CIRh* VI- VIII 1932, 471.

⁶⁶² Palmer 1964, 84; Robinson 1942, 198.

⁶⁶³ *CIRh* VI-VII 1932, 472-3.

⁶⁶⁴ *CIRh* VI-VII 1932, 471-3, 475.

⁶⁶⁵ Boardman, Kurtz 2011, 165.

⁶⁶⁶ *CIRh* VI-VII 1932, 472.

κοιλότητες στις γωνίες, ως αεραγωγούς εντός των οποίων εντοπίστηκαν προσφορές αγγείων. Πολλές από αυτές είναι διαταραγμένες από μεταγενέστερες ταφές ή έχουν συληθεί⁶⁶⁷. Επίσης υπάρχει η πιθανότητα να μην αποτεφρώθηκε μόνο ένας σε νεκρός σε κάθε λάκκο. Αντίθετα με τις καταγραφές άλλων καύσεων της σειράς *Clara Rhodos* όπως Ιαλυσός, Κάμιρος⁶⁶⁸ κλπ. και στα Βρουλιά της Λίνδου από τον Kinch⁶⁶⁹, υπάρχει ακριβής αναφορά στον αριθμό των κοιλοτήτων αλλά και στον αριθμό των πιθανών πολλαπλών καύσεων. Στην καύση (VI) υπάρχει αναφορά ως συλημένη, ενώ στην (II) εντοπίζονται λίγα καμένα οστά.

Χαρακτηριστικός τύπος των προσφορών που εντοπίστηκαν είναι το λυχνάρι, που κάνει πρώτη φορά την εμφάνισή του στην ταφική πρακτική της καύσης, γεγονός που υποδηλώνει την μεταγενέστερη χρονολόγησή τους, τον 6^ο αι.π.Χ. Και τα 6 λυχνάρια που έχουν εντοπιστεί δεν έχουν καμένο μυκτήρα επομένως είναι σαφές ότι χρησιμοποιήθηκαν ως αναθήματα του νεκρού.

Σποραδικά ευρήματα

Ψηλότερα της πρωτεύουσάς του νησιού, Μανδράκι, στον λόφο του Αη Γιάννη⁶⁷⁰ εντοπίστηκε η συνέχεια του εκτεταμένου νεκροταφείου που είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα από τους Ιταλούς αρχαιολόγους επί ιταλοκρατίας.⁶⁷¹ Στο σημείο οι ανασκαφική διαδικασία ξεκίνησε το 1976 για την κατασκευή του δημοτικού γηπέδου από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσων. Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών δυτικά του Μικρού Γηπέδου ερευνήθηκαν τάφοι διαφόρων τύπων ανάμεσά τους και 3 καύσεις αρχαϊκών χρόνων, με πλούσια κτέριση. Μετά από πενήντα έτη εντοπίζονται ξανά νέες αρχαϊκές πυρές στην ίδια θέση. Αυτές αποκαλύφθηκαν στα νότια του ήδη γνωστού νεκροταφείου που είχε έρθει στο φως με πλήθος ευρημάτων⁶⁷².

Στη συνέχεια της ανασκαφικής διαδικασίας των επόμενων χρόνων και επεκτείνοντας σε όλο το μήκος του οικοπέδου, του Δημοτικού Γηπέδου στη περιοχή

⁶⁶⁷ Φιλήμονος 1993, 142.

⁶⁶⁸ *CIRh* III 1924, 23-105, VI 1929, 104-361, IV 1929, 341-376.

⁶⁶⁹ Kinch 1914, 53-90.

⁶⁷⁰ *ΑΔ* 38 (1983), Χρονικά Β2, 398.

⁶⁷¹ *CIRh* VI- VIII 1932, 471-3, 475.

⁶⁷² Φιλήμονος 1993, 143.

Μανδράκι⁶⁷³, ερευνήθηκαν περί τις 26 αρχαϊκές καύσεις, όμοιες με αυτές που είχαν ανακαλυφθεί παλαιότερα.⁶⁷⁴ Αυτές εντοπίστηκαν στο ανατολικότερο σημείο της ανασκαφικής έκτασης με λάκκους καύσεων ωειδούς σχήματος, σε μήκος που κυμαίνεται από 0,80 με 0,90 μ. και πλάτος 0,60 περίπου. Το χρονικό φάσμα που καλύπτουν το δεύτερο μισό του 7^{ου} και όλο τον 6^ο αι. π.Χ. μέχρι και τον 5^ο. Οι καύσεις των νεκρών σε πολλές περιπτώσεις φαίνεται να είναι τέλειες αφού τα οστά που απέμειναν είναι μηδαμινά. Τα πιο πολλά αγγεία προέρχονται από τοπικά εργαστήρια της Νισύρου⁶⁷⁵. Η τυπολογία των αγγείων που βρέθηκαν είναι πλούσια με λυχνάρια, κύλικες, όλπες, αρύβαλλους, κύπελλα καθώς και πιο μικρά όπως σφονδύλια. Ιδιαίτερη είναι η διακόσμηση που φέρουν κυρίως οι οινοχόες και τα πινάκια που από τα υπόλοιπα πήλινα αντικείμενα. Παράλληλα εντοπίστηκαν υπολείμματα εναγικών πυρών όπως κουκούτσια ελιάς, ή απανθρακωμένοι καρποί όπως σύκα.

Στον αρχαιολογικό χώρο Παλαιόκαστρου που βρίσκεται νότια του οικισμού Μανδρακίου έγιναν εργασίες εκσκαφής το 2007 και στα ΝΑ της εισόδου του αρχαίου τείχους αποκαλύφθηκαν εγχυτρισμοί και καύσεις. Σε όλο το χώρο του σκάμματος και ανάμεσα στα ταφικά αγγεία εντοπίστηκαν καύσεις σε λάκκους του 6^{ου} και 5^{ου} αι.π.Χ. εσωτερικά συλλέχθηκαν όστρακα αγγείων και κάρβουνα. Συγκεκριμένα η καύση -3- εσωτερικά διέθετε όστρακα αρχαϊκού λυχναριού, ενώ η -5- περιείχε άβαφο λυχνάρι, αμφορίσκο με μελανές ταινίες, χείλος αρχαϊκού πινακίου και βάση *bolsal*, καθώς και υπολείμματα οστών από νεαρό άνδρα⁶⁷⁶.

Αν και οι πίθοι και οι αμφορείς των εγχυτρισμών που αποκαλύφθηκαν σχολιάζονται με σχετική λεπτομέρεια δεν συμβαίνει το ίδιο και με τις καύσεις. Δεν υπάρχει αναφορά στον ακριβή στον αριθμό των καύσεων, ούτε σε λεπτομέρειες όπως κατάσταση διατήρησης, προσανατολισμός, διαστάσεις, σχήμα και το εσωτερικό της στάχτης. Αν και η αναφορά σε στοιχεία που θα βοηθήσουν στη μελέτη του αρχαιολογικού υλικού είναι ελλιπή, φαίνεται ότι ως προς το πλούτο των κτερισμάτων ομοιάζει με των καύσεων που είχαν αποκαλυφθεί επί ιταλικής αρχαιολογικής αποστολής. Το λυχνάρι είναι χαρακτηριστικό είδος προσφοράς στις αρχαϊκές καύσεις της Νισύρου. Συνήθως είναι άβαφο και ακόσμητο, όπως στις παραπάνω περιπτώσεις.

⁶⁷³ ΑΔ 39 (1984), Χρονικά Β, 329.

⁶⁷⁴ Βλ. παραπάνω παραπομπή 666.

⁶⁷⁵ Καρδαρά 1963, 276- 289.

⁶⁷⁶ ΑΔ 62 (2007), Χρονικά, 1368-9.

Συμπεράσματα Νισύρου

Ως προς την τοποθεσία του νεκροταφείου του Αη- Γιάννη συγκριτικά με τον οικισμό συμπεραίνεται ότι πιθανώς βρισκόταν κοντά στο λιμάνι⁶⁷⁷ κατά την περίοδο των αρχαϊκών χρόνων⁶⁷⁸. Τα χρόνια που ακολούθησαν κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο η πόλη φαίνεται να μεταφέρθηκε αρκετά ψηλότερα, όπου οχυρώθηκε για περισσότερη προστασία.

Σύμφωνα με τα εντοπισμένα και καταγεγραμμένα κτερίσματα των καύσεων στο νησί της Νισύρου 55⁶⁷⁹ στον αριθμό, ο τύπος του αγγείου με το μεγαλύτερο ποσοστό 32,73 %⁶⁸⁰ είναι τα πινάκια. Αυτά 18 στον αριθμό, υπερτερούν σε σχέση με τις οινοχόες που ακολουθούν και είναι 6 αριθμητικά όμοια με τα λυχνάρια. Τα πινάκια φαίνεται να αποτελούν ιδιαίτερο κτέρισμα τις πυρές του νησιού καθώς εκτός από τον μεγάλο αριθμό τους η επιμέλεια και η πλούσια διακόσμησή τους είναι φανερή⁶⁸¹.

2.iv. ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑ

Αν και λόγω της γεωγραφικής της θέσης⁶⁸² είναι το πιο απομονωμένο από τα υπόλοιπα νησιά των Δωδεκανήσων στα δυτικά, αποτελεί κομβικό σημείο και δίαυλο επικοινωνίας μεταξύ των Κυκλάδων με τα Δωδεκάνησα. Η κατοίκισή του ξεκίνησε την ΠΕΧ με ευρήματα που εντοπίστηκαν σε περιοχές όπως Βαθύ, Βα και Άγιος Ιωάννης⁶⁸³. Μετά την μυκηναϊκή επιρροή σειρά έχει η Δωρική κατάκτηση όπως και στα υπόλοιπα νησιά, όπου αποκαλούνταν ως αποικία των Μεγάρων⁶⁸⁴, που στο πέρασμά τους διαμορφώνουν νέα ήθη και έθιμα. Αποτέλεσε ένα από τα βορειότερα ιωνικά νησιά του δωδεκανησιακού συμπλέγματος, με τη δωρική Αστυπάλεια να είναι πάντα μια μοναχική και αυτοτελής δύναμη⁶⁸⁵.

⁶⁷⁷ Dawkins- Wace *BSA* XII 1905-6, 169-70; Φιλήμονος 1980, 60.

⁶⁷⁸ *ΑΔ* 35 (1980) Μελέτες, 62.

⁶⁷⁹ Βλ. πίνακα αγγείων Νισύρου.

⁶⁸⁰ Η βάση δεδομένων καταγράφει τα ποσοστά των κεραμικών κτερισμάτων του συνόλου των καύσεων που είναι καταγεγραμμένα και αριθμημένα ανά καύση, θέση και περιοχή, από τον εκάστοτε αρχαιολόγο. Στον πίνακα λαμβάνονται υπόψη μόνο τα ολόκληρα αγγεία ή και συμπληρωμένα.

⁶⁸¹ *CIRh* VI- VIII 1932, 471-5.

⁶⁸² Εικ. 1.

⁶⁸³ Ντούμας 2005 ΙΘ', 20- 7.

⁶⁸⁴ Μιχαλάκη- Κόλλια 2005, 352.

⁶⁸⁵ *BSA* 68,1973, 157- 159; Παπαχριστοδούλου 2005 ΙΘ', 34- 40.

Τα αρχαιολογικά στοιχεία που αντλούνται από την έρευνα στο νησί δεν είναι πολλά και προέρχονται κυρίως από σωστικές ανασκαφές στο νησί παρά από συστηματική έρευνα. Τα ταφικά έθιμα και συγκεκριμένα η καύση των νεκρών είναι μερικά από τα πρόσφατα ευρήματα που εντοπίζονται. Η θέση Σύγκαιρο είναι μια από τις πιο πρώιμα χρονολογημένες που παρουσιάζουν την πρακτική αυτή. Βρίσκεται στο μέσον του νησιού προς τη βόρεια θάλασσα. Τα πρώτα δείγματα εμφανίζονται από τα μυκηναϊκά χρόνια της ΥΕ ΙΙΑ2 με ΥΕ ΙΙΒ περιόδου⁶⁸⁶, με θαλαμωτούς τάφους και πλούσιες προσφορές. Το κέντρο του νησιού η Χώρα αποτελούσε ήδη από τον 7^ο αι.π.Χ. σημαντική θέση με τον οικισμό και τα νεκροταφεία που βρίσκονται στις παρυφές της πόλης. Τα οικιστικά και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στη περιοχή είναι εμφανή, όπως το βενετσιάνικο Κάστρο της Αστυπάλαιας⁶⁸⁷, εκεί όπου εντοπίζονται και τα σημαντικά νεκροταφεία της. Αυτά αποκαλύφθηκαν απέναντι, από τον λόφο Κάτσαλο, όπου βρίσκεται ο σημερινός οικισμός. Η ακατοίκητη θέση της περιοχής Κυλίνδρα στα νότια του νησιού, είναι γνωστή για τους πολυάριθμους βρεφικούς εγχυτρισμούς⁶⁸⁸.

Οι θέσεις καύσεων στο νησί

Το σύνολο των καύσεων που έχουν αποκαλυφθεί βρίσκεται στα δυτικά του Κάστρου στη θέση Κάτσαλος. Η παρουσία του νεκροταφείου στην περιοχή πρωτοεμφανίστηκε το 1972. Τα πρώτα ευρήματα ήρθαν στο φως από παραδόσεις αγροτών της περιοχής που επισήμαναν την παρουσία ιχνών καύσεως σε κάποια από αυτά και χρονολογούνται τον 4^ο με 3^ο αι.π.Χ. Η πιο συστηματική ανασκαφή που ακολούθησε στο σημείο αποκάλυψε κεραμική ΥΓ περιόδου και καύση χωρίς οστά. Το χρονολογικό κενό σταδιακά συμπληρωνόταν με τις σωστικές ανασκαφές που ακολούθησαν στην περιοχή. Με τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα το νεκροταφείο χρονολογείται ότι λειτούργησε σε διάστημα από τον 7^ο έως τον 3^ο αι.π.Χ. με ποικίλα ταφικά έθιμα.

---

⁶⁸⁶Simpson- Lazenby III, 1973, 161. Με τις ανασκαφές των αρχαιολόγων Ζερβουδάκη και Αρχοντίδου το 1970, στον μυκηναϊκό τύμβο και στη θέση Πατέλλες κοντά στο Αρμενοχώρι; Konstantinopoulos 1973, 120.

⁶⁸⁷ Simpson- Lazenby III, 1973, 16.

⁶⁸⁸ Μιχαλάκη- Κόλλια 352-3. Με περισσότερους από 2000 εγχυτρισμούς παιδιών, βρεφών και κυρίως νεογνών, όπως απέδειξε η οστεολογική μελέτη σε 500 από αυτούς τους σκελετούς.

Το οικόπεδο Καλή αποτελεί την πρώτη εκτεταμένη ανασκαφή της περιοχής του Κατσάλου⁶⁸⁹. Η έκτασή του διαμορφώνεται σε επικλινή λόφο με διαμόρφωση βαθμίδων. Στο σημείο αυτό εντοπίστηκαν 11 καύσεις σε μεικτό νεκροταφείο μαζί με ενταφιασμούς, απλούς, σε λάρνακες και αγγεία. Οι περισσότεροι βρέθηκαν σε μικρότερο του μισού μέτρου βάθος (από 0,05μ. – 0,20μ.) και ήταν συλημένοι και κατεστραμμένοι αρκετά. Το σχήμα τους ήταν ελλειψοειδές και λαξευμένο σε φυσικό έδαφος. Στο σύνολό τους οι καύσεις έχουν σταθερό προσανατολισμό Α-Δ, κάτι που απαντάται και στις καύσεις της Κω, δεν συμβαίνει όμως το ίδιο και στην Ρόδο. Η διαμόρφωση του προσανατολισμού των τάφων αποτελεί ένδειξη επιμέλειας και προσεκτικής κατασκευής, από μια πιθανώς καλά οργανωμένη κοινωνία. Σε αυτό συνηγορεί και η παρουσία διαφορετικών και ιδιαίτερων ταφικών πρακτικών που συγκεντρώνει, καθώς και τα πλούσια κτερίσματα γενικά στους τάφους του νεκροταφείου⁶⁹⁰. Παρόλη την καταστροφή που έχουν υποστεί οι τάφοι, τα σκελετικά κατάλοιπα που εμφανίστηκαν έστω και στις 3 από αυτές, διαπιστώνεται ότι πρόκειται για «πρωτογενείς» καύσεις.

Μια από αυτές είναι και η καύση 1⁶⁹¹ η οποία είναι ατελής. Στο εσωτερικό της εντοπίστηκαν τμήματα οστών και κάρβουνα, χωρίς κανένα άλλο εύρημα, βάση του οποίου δηλώνεται η χρονολόγηση του λάκκου. Παρόμοια και η περίπτωση της καύσης 2. Εσωτερικά υπήρχαν τμήματα οστών και μόλις δύο ευρήματα χάλκινα, ενός ελάσματος και τμήματος κατόπτρου. Η πιο πλούσια σε κτερίσματα ήταν η πυρά 7⁶⁹² αν και πιο μικρή σε έκταση, βρέθηκε ασύλητη και πιθανώς αποτελεί συγκομιδή οστών καύσης («δευτερογενής» μορφή πυράς;). Η συγκεκριμένη τοποθετείται στον 3^ο αι π.Χ. αρκετά μεταγενέστερα των καύσεων που αναλύονται, γεγονός που διαπιστώνεται και από τα ιδιαίτερα ευρήματά της, όπως επιχρυσωμένης ασπιδίσκης, σιδερένια αντικείμενα και τμήματα κελύφους αυγών. Ιδιάζουσα είναι η περίπτωση της καύσης 5. Αν και εσωτερικά του λάκκου υπάρχουν έντονα στοιχεία καύσης, τα σκελετικά κατάλοιπα που εντοπίστηκαν δεν διατηρούν ίχνη πυράς. Το γεγονός αυτό ίσως να εξηγείται από τον εντοπισμό ελεύθερης ταφής στα ανώτερα τμήματα του λάκκου, από

⁶⁸⁹ Φαρμακίδου 1999, 321-28.

⁶⁹⁰ Από τις καύσεις μόνο η 7 διαθέτει αρκετά ευρήματα λόγω του ότι δεν είναι συλημένη. Προφανώς και οι άλλες περιπτώσεις λάκκων θα ήταν πλούσιες αν είχαν την ίδια τύχη.

⁶⁹¹ Η αρίθμηση των τάφων διατηρείται ίδια με της συγγραφέως αρχαιολόγου.

⁶⁹² Για την καύση 7 γίνεται απλή αναφορά δεν συμπεριλαμβάνεται στα τελικά στατιστικά στοιχεία των καύσεων λόγω μεταγενέστερης χρονικής περιόδου.

την οποία έλλειπαν τμήματα οστών όπως το κρανίο. Θα μπορούσε λοιπόν να θεωρηθεί με επιφύλαξη ότι ίσως λόγω διαταραγμένων χωμάτων κάποια από τα οστά αυτά εισχώρησαν στο εσωτερικό του λάκκου. Ωστόσο αυτό δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί καθώς δεν υπάρχει αναφορά, στο αν η καύση 5 είναι αδιατάρακτη. Σαφές πόρισμα μπορεί να εξαχθεί μόνο κατόπιν οστεολογικής μελέτης στα δυο δείγματα οστών. Κτερίσματα δεν εντοπίστηκαν ούτε σε αυτή τη πυρά.

Πέρα από την ταφική πρακτική της καύσης σε λάκκο που έχει εντοπιστεί ως τώρα αποκαλύφθηκε και τεφροδόχο αγγείο με καύση εσωτερικά. Ο άβαφος αμφορέας διατηρούσε χώμα με ίχνη πυράς, ένα τμήμα οστού και εντός του λάκκου στον οποίο βρέθηκε υπήρχε μια ανθεωτή κύλικα του 6^{ου} αι.π.Χ. Επίσης μια νέα μορφή πυράς αποκαλύφθηκε μέσα σε πήλινη λάρνακα (T10). Αν και η ταφή είναι συλημένη ο τύπος αυτός πυράς καθώς και η τυπολογία του πηλού συνηγορούν σε ύστερες καύσεις ελληνιστικής περιόδου, με παραδείγματα σε Ρόδο και Αττική.

Μοναδικό εύρημα αποτελεί και η παρουσία πυρών με υπολείμματα οστών ζώου, γεγονός που δεν απαντάται συχνά στις καύσεις των Δωδεκανήσων. Για παράδειγμα στην Κω η παντελής έλλειψη οστών ζώου όχι μόνο για θυσίες αλλά και ως μέρος των νεκρόδειπνων, αποτέλεσε θέμα έρευνας των μελετητών, καθώς ήταν συνήθως μέρος εναγικών πυρών. Ωστόσο στις καύσεις της Αστυπάλαιας φαίνεται η επιμέλεια όχι μόνο στον τρόπο κατασκευής των πυρών αλλά και στην ακολουθία της τελετουργίας που απαιτούνταν. Όπως αναφέρεται και σε σωστικές ανασκαφές στην ίδια θέση παρά κάτω ο εντοπισμός απανθρακωμένων αμυγδάλων σε όλες τις νεοαποκαλυφθήσες ταφές υποδηλώνει την παρουσία τέλεσης όλων των εθίμων. Η τοποθέτηση του συγκεκριμένου καρπούς ίσως να έχει ιδιαίτερη σημασία για τους νεκρούς αυτής της εποχής.

Σποραδικά ευρήματα

Στη περιοχή Κάτσαλος εκτείνεται η αρχαία νεκρόπολη, απέναντι από τον λόφο της αρχαίας πρωτεύουσας Χώρας και είναι χρονολογημένη από την ύστερη γεωμετρική

περίοδο έως τη ρωμαϊκή. Το οικόπεδο Πετρινώλη⁶⁹³ αποκαλύφθηκαν διαταραγμένες καύσεις σε λάκκους λαξευμένους σε φυσικό βράχο. Ο προσανατολισμός τους είναι Β-Ν πιθανώς προσκείμενοι στην κατεύθυνση της κλίσης που έχει η πλαγιά. Οι συνολικά 3 καύσεις από τις οποίες ανασκάφηκαν πλήρως οι δυο (Κ1, Κ2) και είχαν ελλειψοειδές σχήμα. Το μήκος τους κυμαίνεται από 1,30μ με 1,50μ και το πλάτος δεν ξεπερνά τα 0,52μ. το βάθος τους, ίσως λόγω σκληρότητας και κλίσης του εδάφους, φτάνει τα 0,10μ με 0,30μ. Το πάχος του στρώματος καύσης είναι αρκετά λεπτό στα 0,05μ μόλις. Σημαντικό εύρημα αποτελεί ο εντοπισμός απανθρακωμένων αμυγδάλων, πάνω από είκοσι σε κάθε καύση, ως προσφορά για το νεκρό. Επίσης βρέθηκαν λίγα τμήματα οστών. Στην Κ1 πυρά ιδιαίτερο εύρημα καταγράφεται ένα ακέραιο μυροδοχείο του 4^{ου} αι. π.Χ.⁶⁹⁴ και δυο χάλκινα αντικείμενα ένα έλασμα και ένας ήλος. Στην Κ2 εντοπίστηκε μόνο ένα μολύβδινο έλασμα.⁶⁹⁵

Στη περιοχή Κάτσαλος στο οικόπεδο Πιλάτου Ι έγιναν εργασίες αποχωμάτωσης όπου διαπιστώθηκε η συνέχιση του νεκροταφείου. Μεταξύ άλλων αποκαλύφθηκαν τέσσερις καύσεις, χωρίς ωστόσο να αναφέρονται περεταίρω λεπτομέρειες, καθώς η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη⁶⁹⁶. Στο ίδιο οικόπεδο Πιλάτου Ι την επόμενη χρονιά και μέχρι το 2004 αποκαλύφθηκαν εκτός των ήδη εντοπισμένων τεσσάρων καύσεων και δύο νέες (2 και 3). Ωστόσο για πρακτικούς λόγους δεν έχει γίνει ακόμη εκτενής αναφορά των ευρημάτων. Ομοίως και στο οικόπεδο Παπανικολάου στην ίδια περιοχή αναγράφεται ο εντοπισμός ορισμένων καύσεων, χωρίς περισσότερες πληροφορίες. Το ίδιο διάστημα στο οικόπεδο Κουκουβίνου δυτικά του οικισμού της Χώρας εντοπίστηκε σε δοκιμαστική τομή μικρός λάκκος με καύση, λαξευμένος στο φυσικό έδαφος⁶⁹⁷. Το μεμονωμένο εύρημα που αποκαλύφθηκε στα πλαίσια έρευνας των ορίων του οικισμού και του νεκροταφείου της περιοχής δεν είναι δυνατό να ερμηνευθεί και να αξιολογηθεί προς το παρόν όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται.

---

⁶⁹³ Αλλά και στα παραπλήσια Πιλάτου Ι και ΙΙ.

⁶⁹⁴ Δεν συμπεριλαμβάνεται στα τελικά στατιστικά στοιχεία των καύσεων λόγω μεταγενέστερης χρονικής περιόδου.

⁶⁹⁵ *ΑΔ* 54 (1999), Χρονικά 956-7.

⁶⁹⁶ *ΑΔ* 55 (2000), Χρονικά 1161.

⁶⁹⁷ *ΑΔ* 56-9 (2001-2004), Χρονικά 324-5.

Συμπεράσματα Αστυπάλαιας

Όπως αναφέρει και η Φαρμακίδου⁶⁹⁸ η αποσπασματικότητα των αποτελεσμάτων των καύσεων, η σύληση και αναμόχλευσή τους μεταγενέστερα, καθώς και η εξέλιξη της ανασκαφικής διαδικασίας δεν αφήνουν περιθώρια για εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων για το ταφικό έθιμο στο νησί. Η παρουσία λίγων οστράκων θα μπορούσε να κατατάξει τις περισσότερες από αυτές την αρχαϊκή εποχή ωστόσο δεν επαρκούν. Χρονολογικά αν και το νεκροταφείο καλύπτει τους αιώνες από τον 6^ο έως τον 3^ο δεν υπάρχουν ενδείξεις για χρήση όλων των περιόδων ενδιάμεσα⁶⁹⁹. Ίσως μετά το τέλος των εργασιών ορισμένα από αυτά τα αρχαϊκά ευρήματα να ταξινομηθούν και να συγκολληθούν ώστε να δώσουν περισσότερο «φως» στην έρευνα.

Βασικά χαρακτηριστικά των καύσεων της Αστυπάλαιας είναι το ελλειψοειδές σχήμα που δεν εντοπίζεται συχνά στα Δωδεκάνησα, καθώς και η παρουσία της πυράς προσφορών (K9, K10, K11;) εκτός των ανθρώπινων καύσεων σε λάκκους. Αν και υπάρχουν ενδείξεις «πρωτογενών» καύσεων (K1 και K2) δεν σημαίνει απαραίτητα ότι ισχύει για όλες.⁷⁰⁰ Αυτό διαπιστώνεται και από το ταφικό αγγείο του αμφορέα με τα υπολείμματα της πυράς.

2.v. ΝΗΣΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ ΧΩΡΙΣ ΚΑΥΣΕΙΣ

Στα υπόλοιπα νησιά των Δωδεκανήσων⁷⁰¹ που δεν έχουν παρουσιαστεί παραπάνω η χρήση του ταφικού εθίμου της καύσης είτε παραμένει άγνωστη, είτε δεν εντοπίζεται κατά τη χρονική περίοδο που αναλύεται σε αυτή την εργασία, αλλά σε άλλη φάση. Οι αρχαιότητες που έχουν βρεθεί στα νησιά αυτά ωστόσο είναι πολλές και

⁶⁹⁸ Φαρμακίδου 1999, 321-2.

⁶⁹⁹ Dawkins- Wace 1905/6, 151-58.

⁷⁰⁰ Περίπτωση καύσης 7- ανακομιδής.

⁷⁰¹ Βλ. εικ.1 για τα νησιά Καστελόριζο, Χάλκη, Πάτμος, Λειψοί, Λέρος, Κάλυμνος, Σύμη, Τήλος, Σαρία, Κάρπαθος και Κάσος.

εξαιρετικής σημασίας, οι οποίες συγκεντρώνονται σε διάφορες εποχές της προϊστορικής αλλά και ιστορικής περιόδου. Σύμφωνα με τον Βλαχόπουλο⁷⁰² τα βόρεια νησιά υπήρξαν ιωνικής επιρροής στην αρχαιότητα και δηλώνονταν με το προσωνύμιο «μηλίσιακά», λόγω της Μιλήτου που αποτελούσε το κέντρο της Ιωνίας, με σημαντικότερη περίοδο ανάπτυξης την αρχαϊκή εποχή. Αυτά είναι το Αγαθονήσι⁷⁰³, οι Αρκίοι, το Μαράθι⁷⁰⁴, η Πάτμος, οι Λειψοί, το Φαρμακονήσι⁷⁰⁵, ή Λέρος κ.α. πιο μικρά σε έκταση⁷⁰⁶.

Τα πιο σημαντικά νησιά (Καστελόριζο, Χάλκη, Πάτμος, Λειψοί, Λέρος, Κάλυμνος, Σύμη, Τήλος, Σαρία, Κάρπαθος και Κάσος) σε πλούτο αρχαιολογικών ευρημάτων παρουσιάζονται συνοπτικά παρακάτω.

Το Καστελόριζο είναι το πιο απομακρυσμένο νησί της Δωδεκανήσου μαζί με τη Ρω⁷⁰⁷ στο πιο ανατολικό άκρο της Ελλάδας⁷⁰⁸. Ο λόφος του Παλαιόκαστρου ως προς τις αρχαιότητες ερευνήθηκε συστηματικά από τον Κυπαρίση⁷⁰⁹, ο οποίος ανέλυσε την περίοδο μετά τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. μέχρι την ελληνιστική εποχή⁷¹⁰. Η πόλη χτίστηκε πάνω στα λείψανα της μεσαιωνικής πόλης, με τα «Κυκλώπεια» τείχη⁷¹¹ να παραμένουν ανεξερεύνητα ως το 1967⁷¹². Υπάρχουν ενδείξεις και για κλασική κατοίκηση της πόλης αλλά δεν υπάρχουν απτά αρχαιολογικά δεδομένα που να το αποδεικνύουν.

Το νησί της Χάλκης βρίσκεται σε πολύ μικρή απόσταση από την Κάμιρο μαζί με το νησάκι Αλιμνιά⁷¹³. Στις ιστορικές πηγές η αναφορά στη Χάλκη είναι αρκετά συχνή αφού κατά την αρχαιότητα ήταν σημαντικός εμπορικός σταθμός που συνέδεε την την Ανατολή με τη Δύση⁷¹⁴. Τις πρώτες αρχαιολογικές αναζητήσεις ξεκίνησαν μέσω της ιταλικής αρχαιολογικής αποστολής, από τον Jacopi το 1931, όπου ανέσκαψε πλούσιους

⁷⁰² Βλαχόπουλος 2005, 330. Εισαγωγή.

⁷⁰³ Τριανταφυλλίδης 2007 ΚΑ', 188- 201; Δρελιώση- Ηρακλείδου 2005, 330.

⁷⁰⁴ Μιχαλάκη- Κόλλια 2005, 330-1.

⁷⁰⁵ Δρελιώση- Ηρακλείδου 2005, 333.

⁷⁰⁶ Βλαχόπουλος 2005, 339. Όπως η Τέλενδος κοντά στην Κάλυμνο με αρχαιότητες υστερορωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών ευρημάτων και οικοδομικών λειψάνων. Η Ψέριμος αναμεσα σε Κω και Κάλυμνο στην οποία έχουν εντοπιστεί βυζαντινά ευρήματα. Το Γυαλί κοντά στη Νίσυρο με πληθώρα προϊστορικών ευρημάτων και οψιανού.

⁷⁰⁷ Μπαϊράμη 2005, 375. Για πληροφορίες σχετικά με το νησί; Ζερβάκη 2011, 34-5.

⁷⁰⁸ Σχετικές ιστορικές πληροφορίες του νησιού βλ. Πανταζής 2009 ΚΓ', 23-31.

⁷⁰⁹ *AD* 1 (1915), παρ. 62.

⁷¹⁰ Ζερβάκη 2011, 26-31.

⁷¹¹ Μπαϊράμη 2005, 374.

⁷¹² *BSA* 65 Dod. II 1970, 73-5.

⁷¹³ Μπαϊράμη 2005, 373.

⁷¹⁴ Antoniou 1976 Ε', 97-115; Μπαϊράμη 2005, 372-3.

τάφους της κλασικής περιόδου, στα βόρεια του νησιού στη περιοχή Ποταμός και ανατολικά του Χωριού⁷¹⁵. Γενικές παρατηρήσεις επιμέρους χαρακτηριστικά για το νησί έχουν καταγραφεί από πολλούς συγγραφείς και ιστορικούς⁷¹⁶.

Από τα βορειότερα νησιά της Δωδεκανήσου είναι αυτό της Πάτμου. Ο αρχαίος κεντρικός οικισμός απλωνόταν στη περιοχή Καστέλλι στα δυτικά. Οι πρωιμότερες περιγραφές των αρχαίων καταλοίπων δόθηκαν από τον Pace⁷¹⁷. Οι πρώτες ανασκαφές έγιναν μεταγενέστερα από τα περισσότερα νησιά το 1957-9, με αρχαιολόγο τον Κοντή της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσων⁷¹⁸. Λίγο αργότερα το 1967 εντοπίστηκαν θραύσματα αγγείων της Εποχής Χαλκού σε θέσεις όπως Καστέλλι, Καλλικατσού, Άσπρη, Λεύκες και Κάμπος αλλά και κεραμική της γεωμετρικής περιόδου. από τις μεταγενέστερες περιόδους τα κλασικά λείψανα οχυρωματικών κατασκευών είναι εμφανή στο Καστέλλι⁷¹⁹.

Οι Λειψοί βρίσκονται στα ΒΑ βρίσκεται σε κοντινή απόσταση από τα τουρκικά παράλια⁷²⁰. Στο σύγχρονο χωριό προς τα ανατολικά αποκαλύφθηκε διάσπαρτη κεραμική από διάφορες φάσεις όπως αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Ο ναός του Απόλλωνα και του Διός καθώς και μερικά λείψανα δωρικών και ιωνικών κίωνων αποτελούν τα ορατά κατάλοιπα αυτών των περιόδων.

Η Λέρος βρίσκεται βορειότερα της Καλύμνου, θεωρείται από τα μεγάλα νησιά του συμπλέγματος⁷²¹. Παρά την κοντινή απόσταση με τα γειτονικά νησιά η Λέρος χαρακτηρίζεται Ιωνικής και Μιλησιακής επιρροής, ενώ τα υπόλοιπα νησιά του νότου ήταν Δωρικά. Η ιστορική διαδρομή της ξεκινά από τη μυκηναϊκή περίοδο και φτάνει μέχρι τα βυζαντινά χρόνια⁷²². Το νησί κατοικήθηκε από την Τελική Νεολιθική⁷²³ συνεχίζοντας και μετά την ελληνιστική περίοδο. Η περιοχή της Αγίας Μαρίνας θεωρείται η ακρόπολη κατά τη κλασική περίοδο με τον οικισμό να απλώνεται στα

⁷¹⁵ *CIRh* II 1932, 117; Παλαιολόγου 2007 ΚΑ', 45- 57.

⁷¹⁶ Βλ. *BSA* 68 Dod. III 1973, 156-7.

⁷¹⁷ *Ann* I 1914, 371 κ.ε.

⁷¹⁸ *ΠΑΕ* 1958, 241, 1959, 196.

⁷¹⁹ Δρελιώση- Ηρακλείδου 2005, 332.

⁷²⁰ Για την ιστορική και αρχαιολογική αναδρομή βλ. Bean –Cook *BSA* 52 1957, 135 κ.ε.; Hope Simpson στο *BSA* 65 Dod. II 1970, 512.

⁷²¹ Για την ιστορικότητα του νησιού βλ. Dawkins- Wace στο *BSA* 12 1905-6, 172 κ.ε.; Bean- Cook στο *BSA* 52 1957, 134 κ.ε.

⁷²² *Ann* II 1916, 61 κ.ε., XLI- II 1963-4, 300 κ.ε.

⁷²³ Δρελιώση- Ηρακλείδου 2005, 334.

περίχωρα. Στο λόφο Ξεροκάμπου τα λείψανα των οχυρωματικών τειχών της ελληνοιστικής περιόδου είναι ορατά⁷²⁴.

Η Κάλυμνος βρίσκεται ανάμεσα στην Λέρο και στην Κω και ανήκει στα πιο βόρεια νησιά του συμπλέγματος⁷²⁵. Η έναρξη των ερευνών στο νησί ξεκίνησαν αρκετά νωρίς ήδη από το 1854-5 όπου ο Charles Thomas Newton⁷²⁶ έσκαψε στην περιοχή Δάμος στην οδό ΒΔ της πόλης Πόθια προς τη Συκιά. Τα παλαιότερα στοιχεία που εντοπίζονται είναι αυτά της Νεολιθικής εποχής στις περιοχές Βαθύ, Καμάρες⁷²⁷. Ο μυκηναϊκός πολιτισμός⁷²⁸ κάνει την εμφάνισή του στο λόφο του Περακάστρου ψηλότερα από την Πόθια⁷²⁹, αλλά και στην περιοχή της Αγίας Βαρβάρας⁷³⁰. Τα ευρήματα εξαιρετικής ομορφιάς όπως αρχαϊκά αναθήματα καθώς και τμήμα της κεφαλής αγάλματος που βρέθηκε στη περιοχή του ναού του Απόλλωνα, εξετάστηκε διεξοδικά από Ιταλούς αρχαιολόγους όπως ο Segre το 1937-9⁷³¹. Μεταγενέστερα ευρήματα αποτελούν οι ελληνοιστικοί τύμβοι και ο οικισμός της ευρύτερης περιοχής από τον Newton⁷³² ο οποίος αναφέρει για οικιστικά κατάλοιπα ελληνοιστικών⁷³³ και νεότερων κατασκευών. Τοπογραφικές και ερευνητικές μελέτες σε αρχαιολογικά και ιστορικά θέματα έχουν δημοσιευθεί σχετικά με το νησί από πολλές δεκαετίες πριν⁷³⁴.

Η Σύμη⁷³⁵ βρίσκεται βόρεια της Ρόδου σε κοντινή απόσταση από τα τουρκικά παράλια. Πρώτα δείγματα επιφανειακών ερευνών κατατάσσουν το νησί στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού⁷³⁶, ενώ αρκετά είναι και τα ευρήματα μυκηναϊκών (ΥΕ ΙΙΑ ή ΙΙΒ)⁷³⁷ αλλά και αρχαϊκών στοιχείων στο νησί.

⁷²⁴ BSA 12 1905-6, 173 κ.ε.

⁷²⁵ Για ιστορικές πληροφορίες του νησιού βλ. Τσουκαλάς 2003 τ. 3, 11-24.

⁷²⁶ Newton 1865, 283 κ.ε.

⁷²⁷ CIRh I 1928, 110 κ.ε.; BSA 52 1957, 128.

⁷²⁸ Δρελιώση- Ηρακλειδου 2005, 336-9.

⁷²⁹ JHS 8 1887, 446 κ.ε.; BSA 57 Dod. I 1962, 172. Και συγκεκριμένα της ΥΕ ΙΙΑ και ΙΙΒ περιόδου.

⁷³⁰ CIRh I 1928, 106 κ.ε.

⁷³¹ Memorie dell Istituto storico- arch di Rodi III 1938, 33 κ.ε.

⁷³² BSA 57 Dod. I 1962, 173.

⁷³³ BSA 52 1957, 128 κ.ε.

⁷³⁴ Βλ. Ann XII-III 1944-5.

⁷³⁵ Πληροφορίες και ιστορικά στοιχεία του νησιού βλ. Bean- Cook στο BSA 52 1957, 116; Fraser- Bean στο *The Rhodian Peraea*, 139 κ.ε.; BSA 57 Dod. I 1962, 168-9.

⁷³⁶ Φαρμακίδου 2005, 358-9.

⁷³⁷ BSA 65 Dod. II 1970, 63.

Η Τήλος βρίσκεται ΒΑ της Ρόδου⁷³⁸. Το Κάστρο⁷³⁹ στο Μεγάλο Χωριό αποτελούσε την αρχαία ακρόπολη του νησιού. Οι πρώτες δυο ανασκαφές έφεραν στο φως κλασικά νεκροταφεία. Μερικά διάσπαρτα ευρήματα πιθανώς Πρώιμης Εποχής Χαλκού εντοπίστηκαν όπως λεπίδες οψιανού στις περιοχές όπως Λακκιά, Μεγάλο Χωριό και Γαρίπα⁷⁴⁰, ενώ στα χωριά Καστέλλο και Λιβάδια τα ευρήματα προσδιορίζονται κυρίως σε κλασικά- ελληνιστικά χρόνια⁷⁴¹.

Η Σαρία είναι ένα μικρό νησάκι αμέσως βορειότερα της Καρπάθου όπου αρκετά χρόνια παλαιότερα αποτελούσε το βόρειο τμήμα της Καρπάθου⁷⁴². Η παρουσία υπολειμμάτων αρχαίων οικισμών, είναι φανερά σε διάφορα σημεία, με ίχνη Νεολιθικής εποχής και Εποχής Χαλκού. Το αρχαίο όνομα του νησιού ήταν Σάρος. Μερικά ευρήματα κεραμικών αγγείων κλασικής περιόδου εντοπίζονται σε κοντινό με την Κάρπαθο σημείο⁷⁴³.

Το νησί της Καρπάθου⁷⁴⁴ είναι σε έκταση το μεγαλύτερο μετά την πρωτεύουσα των Δωδεκανήσων, την Ρόδο και βρίσκεται στο πιο νότιο άκρο του συμπλέγματος μαζί με την Κάσο, ανατολικότερα της Κρήτης. Τα μυκηναϊκά κατάλοιπα των οχυρωματικών έργων και οι τάφοι αποτελούν μερικά πρώιμα είδη κατοίκησης⁷⁴⁵, αν και σύμφωνα με τους Hope Simpson και Lazenby⁷⁴⁶ οικισμός στην ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας του νησιού, των Πηγαδιών, δεν εντοπίζεται. Παρόλα αυτά τα μυκηναϊκά και μινωικά ευρήματα⁷⁴⁷ είναι αρκετά ώστε αναμφίβολα να επιβεβαιώνεται η παρουσία οικισμού αυτής της περιόδου. Αρχαιολογικά κατάλοιπα αρχαϊκής και κλασικής περιόδου παρουσιάζονται στην ευρύτερη περιοχή των Πηγαδιών⁷⁴⁸. Επίσης στο κάστρο του λόφου βρίσκεται το μεγάλο χωριό Απέρι όπου υπάρχει αναφορά σε γεωμετρικές ταφές

⁷³⁸ Κουτελάκης 2008, 134-153. Για ιστορικές πληροφορίες σχετικά με το νησί.

⁷³⁹ *Ann.* 2 1916, 13 κ.ε.; *BSA* 12 1905-6, 159 κ.ε., 52 1957, 116-8.

⁷⁴⁰ Φιλήμονος- Τσοπότου, 3567

⁷⁴¹ *BSA* 65 *Dod.* II 1970, 68; Κουτελάκης 2008, 153-6 Σχετικά με τη γεωμετρική Τήλο, 156-8 Σχετικά με την αρχαϊκή Τήλο.

⁷⁴² *BSA* 57 *Dod.* I 1962, 168

⁷⁴³ *JHS* 6 1885, 239.

⁷⁴⁴ Για γενικές ιστορικές πληροφορίες του νησιού βλ. Dawkins *BSA* 9, 1902-3, 176 κ.ε., *BSA* 57 *Dod.* I 1962, 159 κ.ε.; Μελάς 1991, 28-44.

⁷⁴⁵ *BSA* 57 *Dod.* I 1962, 159-60.

⁷⁴⁶ Ζερβάκη 2003, 55-8.

⁷⁴⁷ *AI* 17 (1961-2) *Μελέτες*, 32 κ.ε. Με αγγεία και όπλα της MM IIIB ή YM IA αλλά και YE IIIA και YE IIIB, όπως και γυναικείο ειδώλιο στο *JHS* 6 1885, 233 κ.ε.; Melas 1984, 29-30.

⁷⁴⁸ *BSA* 9, 203.

καθώς και υστερότερες ταφές⁷⁴⁹. Σημαντική θέση όμως αποτελεί η πόλη της αρχαίας Βρυκούς⁷⁵⁰ στα ΒΔ του νησιού παραμένουν τα υστεροκλασικά ή ελληνοιστικά τείχη της, με τον Bent⁷⁵¹ να αποκαλύπτει τύμβους της ύστερης κλασικής περιόδου.

Το νησάκι της Κάσου⁷⁵² στα ΝΔ της Καρπάθου αποτελεί ένα από τα νοτιότερα νησιά των Δωδεκανήσων. Το κέντρο της αρχαίας πόλης είναι το Κάστρο στο σημερινό Πόλι που αποτελεί την αρχαία ακρόπολη έναν από τους αρχαιότερους οικισμούς του νησιού, χτισμένο σε οχυρή θέση. Η θέση Ελληνοκαμάρα αποτελεί σπήλαιο ως τόπος λατρείας των μυκηναϊκών χρόνων μέχρι την ελληνοιστική εποχή⁷⁵³. Τα ορατά οικιστικά κατάλοιπα καθώς και η διάσπαρτη κεραμική παρουσιάζονται σε διάφορα σημεία και καταλαμβάνουν μεγάλο κομμάτι των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων από την Εποχή του Χαλκού, γεωμετρική περίοδο μέχρι και κλασικά- ελληνοιστικά χρόνια⁷⁵⁴.

---

⁷⁴⁹ *AA* 1932, 182; Ζερβάκη 2005, 377-8.

⁷⁵⁰ *Boll. d' Arte*, ser. II, 4, 1924-5, 85 κ.ε. Della Seta

⁷⁵¹ *JHS* 6 1885, 236 κ.ε.

⁷⁵² *BSA* 57 *Dod. I* 1962, 168, *Dod. II* 1970, 69 κ.ε.; Σοφός 2005 ΙΘ', 193- 5.

⁷⁵³ Ζερβάκη 2005, 378-9.

⁷⁵⁴ Γιαννικουρή- Ζερβάκη 2009, 14- 24. Με αναλυτική περιγραφή των θέσεων του νησιού.

3. Η συμβολή της Αττικής- Κρήτης- Κύπρου στη διαμόρφωση της πρακτικής της καύσης στα Δωδεκάνησα.

Τα πρώτα ιστορικά χρόνια στην Ελλάδα παρουσιάζονται διάφοροι ταφικοί συνδυασμοί, πρακτικές, έθιμα και κατασκευές που διαφέρουν μεταξύ τους όχι μόνο από χρονολογικής διαφοράς αλλά και από τόπο σε τόπο και από περιοχή σε περιοχή. Την Εποχή του Σιδήρου διαγράφονται οι πρώτες δειλές διαφοροποιήσεις μιας νέας εποχής η οποία ξεκινούσε και έμελλε να αναπτυχθεί σταδιακά και να εξελιχθεί τόσο πρακτικά- κατασκευαστικά όσο και καλλιτεχνικά⁷⁵⁵. Τη γεωμετρική περίοδο οι παραλλαγές πληθαίνουν, ενώ κατά την αρχαϊκή σχεδόν τελειοποιούνται καθώς εντοπίζονται ταφικά μνημεία και ταφικά συγκροτήματα εξαιρετικής μορφής και τεχνικής, που προκαλούν τον θαυμασμό ακόμη και σήμερα.

Η πορεία και η διαμόρφωση του κάθε ταφικού εθίμου διαφοροποιούνταν και δεν ακολουθούσαν πάντα η τυπική διαδικασία. Υπήρχαν αλλαγές που προέρχονταν είτε από θρησκευτικές και κοινωνικές διαφορές, είτε από τη διάδοση και την επιρροή γειτονικών και μη περιοχών. Ήδη από την προϊστορία η επαφή μεταξύ Κρήτης, Κύπρου και Δωδεκανήσων φαίνεται να διατηρείται⁷⁵⁶ ακόμη και στα ταραγμένα υστερομυκηναϊκά χρόνια⁷⁵⁷. Οι τύποι αγγείων και τα διακοσμητικά στοιχεία της Κρήτης, όπως το μοτίβο του χτενιού⁷⁵⁸ σε αγγεία της Κύπρου και της Κω⁷⁵⁹ υποδηλώνουν την ύπαρξη των σχέσεων αυτών.

Τα ΠρΓ χρόνια οι σχέσεις Κύπρου Κρήτης αποκτούν πιο άμεση σχέση όπως φαίνεται και μέσα από τη διάδοση της κεραμικής αλλά και των μεταλλικών τέχνηργων⁷⁶⁰. Από το 8^ο μέχρι και τον 6^ο αι.π.Χ. οι αλλαγές σε κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο στην ελληνική επικράτεια ήταν μεγάλη. Η σταδιακή κοινωνική ανάπτυξη με την αύξηση του πληθυσμού και η οικονομική ανάπτυξη μέσω του αυξανόμενου εμπορίου οδήγησε στην πολιτιστική άνθηση του ελληνικού στοιχείου⁷⁶¹.

---

⁷⁵⁵ Desborough 1952, 10 κ.ε.

⁷⁵⁶ Ruppenstein 2013, 185- 194.

⁷⁵⁷ Schwenn 1934, 1122-31.

⁷⁵⁸ Coldstream 1979, 258-9.

⁷⁵⁹ Σταμπολίδης 1998, 106.

⁷⁶⁰ Σταμπολίδης 1998, 104.

⁷⁶¹ Snodgrass 1971, 30 κ.ε.

Η επαφή με τους πολιτισμούς της Ανατολικής Μεσογείου Αιγαίο, Κρήτη⁷⁶² από τον Εύξεινο Πόντο μέχρι και την Αίγυπτο επέφερε θετικά αποτελέσματα στον τρόπο ζωής του ελληνικού λαού. Στη καθημερινή δραστηριότητα σημαντικό ρόλο κατείχε και η θρησκεία⁷⁶³ με τα εκάστοτε ταφικά έθιμα. Για τον αρχαίο άνθρωπο όσο σημαντική ήταν η ζωή, εξ ίσου ή και σημαντικότερη, ήταν η μεταθανάτια.

Η τέχνη του 7^{ου} αι.π.Χ. στην Ελλάδα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με αυτή της υπόλοιπης Ανατολικής Μεσογείου. Τα Δωδεκάνησα που αποτελούν τον τελευταίο εντός εμπορικό σταθμό με τις άλλες θέσεις⁷⁶⁴, με κύριο εισαγωγίμο προϊόν τα αναθήματα σε τόπους λατρείας και τάφους. Η εισαγωγή αυτή έχει και έμμεσο αποτέλεσμα την υιοθέτηση ή και μίμηση προτύπων τεχνικής, σχεδίου ή και υλικού από τα τοπικά εργαστήρια, πολλές φορές με μοναδικά αποτελέσματα⁷⁶⁵ οι ομοιότητες, των τοπικών εργαστηρίων (σε Ρόδο και Κω), ως προς τον τύπο των αγγείων τα σχήματα ακόμη και η διακόσμηση με πρότυπα κυπριακά, είναι πολύ συχνό φαινόμενο. Πχ η παραγωγή αγγείων τύπου ασκού είναι χαρακτηριστική της Κυπροαρχαϊκής Ι περιόδου. Παράλληλα εκτός από τις επιρροές στη τεχνική γινόταν και εισαγωγή κυπριακών κεραμικών για καθημερινή αλλά και ταφική χρήση, καλύπτοντας όλο το φάσμα του 8^{ου} έως τα τέλη του 6^{ου} αι.π.Χ.⁷⁶⁶

3.i. Αττική

Η Αττική από την αρχαιότητα αποτελούσε το κέντρο του ελληνικού πολιτισμού συμμετέχοντας σε κάθε έκφραση και στοιχείο που ανά τα χρόνια των αλλαγών υιοθετούνταν, από εποχή σε εποχή, τόσο με εισαγωγές όσο και με εξαγωγές ιδεών, τέχνης και εθίμων. Συγκεκριμένα από τα έθιμα αυτά τα ταφικά παρουσιάζονται πλούσια σχετικά με τις πρακτικές, τις μορφές και τις διαδικασίες που ακολουθούσαν οι άνθρωποι από τα προϊστορικά ήδη χρόνια. Ο πλούτος αυτός πηγάζει από τη διάδοση και επιρροή των επιμέρους χαρακτηριστικών που παρουσιάζονται στις υπόλοιπες

⁷⁶² Σταμπολίδης 1998, 102.

⁷⁶³ Φρλουρέντζος 1988. Η κρητομυκηναϊκή θρησκεία φαίνεται από πολύ νωρίς να επηρεάζει την κυπριακή λατρεία φτάνοντας μέχρι και τα αρχαϊκά χρόνια, όπως με τη θεότητα με τα υψωμένα χέρια.

⁷⁶⁴ Mainz 1992, 46-7; Σταμπολίδης 2003, 64-5.

⁷⁶⁵ Boardman 1996, 71-3.

⁷⁶⁶ Τριανταφυλλίδης 2009 ΚΓ', 454-5.

ελληνικές πόλεις τόσο του εσωτερικού όσο και του εξωτερικού και συγκλίνουν στο σπουδαίο κέντρο της αττικής κοινωνίας.

Εκτός των διάφορων τύπων ενταφιασμών που παρουσιάζονται στα νεκροταφεία της Αττικής το έθιμο της καύσης φαίνεται να είναι σχετικά άγνωστο κατά τη διάρκεια του μυκηναϊκού πολιτισμού. Τα πρώτα δείγματα στη Σαλαμίνα⁷⁶⁷ συγκεντρώνουν στοιχεία «δευτερογενών» καύσεων και η συγκέντρωση των υπολειμμάτων σε τεφροδόχα αγγεία. Αυτά κατά την προϊστορική εποχή αν και λίγα ήταν χειροποίητα ενώ αργότερα κατά την ΠρΓ και γεωμετρική εποχή αυξάνονται σε μεγάλο ποσοστό με χαρακτηριστικό αγγείο τον αμφορέα. Το γεγονός της παρουσίας του εθίμου ήδη από την υπομυκηναϊκή περίοδο μαρτυρά την ύπαρξη του ήδη από παλαιότερα και όχι σαν μια πρακτική που εμφανίστηκε από τα πρώτα ιστορικά χρόνια⁷⁶⁸. Αυτό δηλώνει μια ήδη γνωστή πρακτική που σταδιακά καθιερώθηκε κατά την ΠρΓ περίοδο σε διάφορες θέσεις της Αττικής αλλά κυρίως σε αυτή του Κεραμικού⁷⁶⁹.

Η ΠρΓ θεωρείται ακόμη μεταβατική περίοδος λόγω των επάλληλων στρωμάτων με ευρήματα που σε κάποιους τάφους χρονολογούνται της υπομυκηναϊκής περιόδου. Τα καθαρά ΠρΓ νεκροταφεία συγκεντρώνουν μεγάλο αριθμό καύσεων⁷⁷⁰. Αν και το έθιμο αυτό φαίνεται να έχει πλέον ευρεία αποδοχή, η διαδικασία που ακολουθούνταν για την πυρά του σώματος είναι ακόμη ασαφής.

Ως προς την κατασκευή τους σε γενικές γραμμές οι πρώτες πυρές την περίοδο αυτή φαίνεται να ανοίγονταν σε μικρό ορθογώνιο σχήμα λάκκος όπου εκεί τοποθετούσαν τα υπολείμματα της καύσης και έπειτα το καλύπταν σε τύμβο. Προς τον 10^ο αι.π.Χ. πάνω από τον καλυμμένο λάκκο τοποθετούνταν αγγείο ως «σήμα».

Η μεγάλη διαφορά των αττικών ΠρΓ και γεωμετρικών νεκροταφείων⁷⁷¹ με των Δωδεκανήσων ως προς το έθιμο της καύσης είναι η μορφή. Οι καύσεις των αττικών θέσεων είναι κατά κύριο λόγο «δευτερογενείς» ενώ των Δωδεκανήσων καθαρά «πρωτογενείς»⁷⁷². Άλλες επιμέρους διαφοροποιήσεις παρατηρούνται και ως προς την κατασκευή των λάκκων αυτών. Αν και το σχήμα και στις δυο θέσεις είναι ορθογώνιο,

⁷⁶⁷ Tsountas, Manatt 1897, *The Mycenaean Age*.

⁷⁶⁸ Desborough 1952, 1 κ.ε.; Snodgrass 1971, 5 κ.ε.

⁷⁶⁹ Knigge 1990, 8- 11. Για γενικές πληροφορίες σχετικά με τον αρχαίο Κεραμικό; Για στοιχεία ανασκαφών σελ. 166-7.

⁷⁷⁰ Knigge 1990, 16-8.

⁷⁷¹ Desborough 1952, κατάλογος θέσεων, βασικά μεικτά νεκροταφεία Κεραμικού και Αγοράς.

⁷⁷² Boardman, Kurtz 2011, 36.

τις πυρές της Αθήνας το μέγεθος ήταν αρκετά μικρότερο, ώστε να δεχθεί το σώμα του νεκρού σε ύπτια στάση, όπως και στις καύσεις των Δωδεκανήσων. Το γεγονός αυτό μαρτυρά τη διαφορετική ακολουθία της τελετουργίας στη διαδικασία της αποτέφρωσης.

Επίσης σημαντικό στοιχείο στις καύσεις της Αττικής είναι η παρουσία μικρότερου λάκκου στο πυθμένα του κεντρικού τμήματος με σκοπό την τοποθέτηση του τεφροδόχου αγγείου (κυρίως αμφορέων)⁷⁷³ στο εσωτερικό. Σε άλλες περιπτώσεις στον πυθμένα εντοπίζονταν πάνω από ένας λάκκος. Η χρησιμότητα του ενός λάκκου ήταν αποθηκευτική των υπολειμμάτων του νεκρού ενώ του άλλου ήταν η εναπόθεση οστεοθήκης, με την αποθήκευση μόνο των τμημάτων οστών που απέμειναν. Σημαντικό στοιχείο όπως αναφέρει ο Boardman⁷⁷⁴ είναι ότι τα τεφροδόχα αγγεία αμφορέων με λαβές στο λαιμό είχαν κατά κύριο λόγο καύσεις ανδρών, ενώ με λαβές στο σώμα είχαν καύση γυναικών. Στις λίγες καύσεις που πραγματοποιήθηκε οστεολογική μελέτη στα Δωδεκάνησα όπως στην περιοχή της Κω οι πυρές περιείχαν υπολείμματα μόνο ανδρών⁷⁷⁵. Η επένδυση του εσωτερικού των λάκκων της αττικής γινόταν με πλάκες αλλά όχι πάντα.

Τα κτερίσματα τοποθετούταν ατάκτως μέσα στο όρυγμα όπως συμβαίνει και σε όλες τις περιπτώσεις των ταφικών πυρών. Από αυτά οι πιο χαρακτηριστικοί τύποι της ΠρΓ εποχής ήταν φιάλες, κύπελλα, οινόχοες και λήκυθοι (σε πιο περιορισμένο βαθμό). Η χονδροειδής κεραμική αποτελεί συχνό φαινόμενο σε τάφους της εποχής όπως και σε πολλές περιοχές της Ελλάδας⁷⁷⁶. Τα διακοσμητικά στοιχεία των αγγείων που έχουν εντοπιστεί αποτελούν τον πρόδρομο των γεωμετρικών μοτίβων με πιο πρόχειρη απόδοση σχημάτων⁷⁷⁷.

Η γεωμετρική περίοδος «βρίσκει» την Αττική να είναι από τις πιο καλά δομημένες πόλεις σε όλα τα επίπεδα κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό. Η ανάπτυξη αυτή αρχίζει πλέον να φαίνεται όλο και περισσότερο ακόμη και στα νεκροταφεία της⁷⁷⁸. Οι πλούσιοι τάφοι της εποχής και οι ακόμη πλουσιότερες καύσεις

⁷⁷³ *Kerameikos I*, 109 κ.ε., 195 κ.ε., IV, 5 κ.ε.

⁷⁷⁴ Boardman, Kurtz 2011, 36.

⁷⁷⁵ Μποσνάκης 1999, 223-55.

⁷⁷⁶ *Kerameikos IV*, 19 κ.ε.

⁷⁷⁷ Knigge 1990, 19.

⁷⁷⁸ Wrede, *Attika* 27 κ.ε.; Coldstream 1971 399 κ.ε.; *Kerameikos I*, 209 κ.ε., 256 κ.ε.; Σχετικά με τις θέσεις των νεκροταφείων σε Κεραμεικό, Αγορά και Αχαρνικά Πύλαι.

αποτελούν σημαντικό στοιχείο της περιόδου αυτής⁷⁷⁹. Οι ενταφιασμοί δεν έλειπαν, ωστόσο η ταφική πρακτική ήταν θέμα επιλογής του οικογενειακού περιβάλλοντος⁷⁸⁰. Οι καύσεις αν και λιγότερες στον αριθμό και εξακολουθούν να είναι «δευτερογενείς»⁷⁸¹. Λίγες οι περιπτώσεις «πρωτογενών» καύσεων στην ΥΓ περίοδο, μερικές εκ των οποίων βρίσκονται στον *Κεραμεικό*⁷⁸²

Η διαμόρφωση των λάκκων δεν φαίνεται να έχει διαφορές συγκριτικά με την προηγούμενη περίοδο. Η ξεχωριστή αύλακα για την υποδοχή της τεφροδόχου συνεχίζει να κατασκευάζεται, ενώ σε μερικούς λάκκους εντοπίζεται η λίθινη επένδυση με πλάκες. Άλλες παραλλαγές του τύπου αυτού αποτελούν οι λάκκοι όπου εξωτερικά μετά την σφράγιση με χώμα πολλές διέθεταν και «σήμα»⁷⁸³ είτε με ένα μεγάλο αγγείο είτε με λίθους. Επίσης υπήρχαν και περιπτώσεις τάφων όπου ενδιάμεσα σε λάκκο καύσης και τεφροδόχο υπήρχε διαχωριστικό τοίχιο είτε φτιαγμένο με χώμα είτε με πλάκα⁷⁸⁴. Οι θέσεις των κτερισμάτων ήταν σε μικρές αβαθείς αυλακώσεις, είτε γύρω από τις τεφροδόχους, είτε παραπλήσια σε άλλο χώρο. Η σύσταση του στρώματος καύσης είναι όμοια με τη μόνη διαφορά να παρατηρείται στους πλίνθους του πυθμένα, οι οποίοι φαίνεται να έχουν αυξηθεί ίσως ως ένα είδος επένδυσης ή και διευκόλυνσης της κυκλοφορίας του αέρα κατά την πυρά⁷⁸⁵. Το ίδιο συνέβαινε και με τις πυρές των Δωδεκανήσων στις οποίες οι τέσσερις γωνιακές κοιλότητες που κατασκευάζονταν είχαν σκοπό με την κατάλληλη διέλευση του αέρα, να αυξηθεί η ένταση της φωτιάς.

Οι τύποι των αγγείων αυτής της περιόδου δεν διαφοροποιούνται σημαντικά⁷⁸⁶. Το αγγείο της τεφροδόχου παραμένει ο αμφορέας αλλά υπάρχουν και περιπτώσεις χρήσης πυξίδας. Αυτό που δινόταν με ιδιαίτερη επιμέλεια δεν ήταν η κατασκευαστική μορφή του αγγείου αλλά η διακόσμηση που σχεδόν πάντα ήταν περίτεχνη⁷⁸⁷.

⁷⁷⁹ Knigge 1990, 21.

⁷⁸⁰ Alexandrinou 2016 AJA 120, 335

⁷⁸¹ *Kerameikos I*, 7 κ.ε. ; Alexandrinou 2016 AJA 120, 343.

⁷⁸² Alexandrinou 2016 AJA 120, 346. Τάφοι: G 5, G34, hS 207.

⁷⁸³ Στην Αττική ως σήματα χρησιμοποιούνται και επιτύμβιες στήλες εγχάρακτες και μη, in situ και πάνω από τις τεφροδόχους. Βλ. *ΑΔ* 17 (1961-2) Α', 176 κ.ε.; *Kerameikos* v.I 7 κ.ε., 33 κ.ε.; Johansen *The Attic Grave-Reliefs* 1951, 65 κ.ε.

⁷⁸⁴ *Εργον* 1955, 76; *Kerameikos I*, 218.

⁷⁸⁵ Boardman, Kurtz 2011, 41-2.

⁷⁸⁶ Davinson *Attic Geometric Workshops (1961)*; Boardman *Attic Geometric Vase Scenes, Old and New*, JHS 86, (1966); Bohon *Anew Geometric Vase from Kerameikos*, AM 91 (1976); Χαριτωνίδης *Ευρήματα Πρωτογεωμετρικής και Γεωμετρικής Εποχής της Ανασκαφής Νοτίως της Ακροπόλεως 1975*, *ΑΔ* 28 (1973): Μελέται 1-63.

⁷⁸⁷ Βασικά εικονογραφικά μοτίβα στις παραστάσεις των τεφροδόχων είναι τα στάδια της νεκρικής τελετουργίας (πρόθεση, εκφορά, πομπές κλπ) Poulsen *Die Dipylongraber und die Dipylonvasen* 1905;

Η αρχαϊκή περίοδος στην αττική συνεχίζει να έχει ομοιότητες αλλά και πολλές διαφορές με τη γεωμετρική, όπου η καύση αποτέλεσε την πρώτη προτίμηση ταφικής πρακτικής μέχρι τις αρχές του 6^{ου} αι.π.Χ. σε όλη σχεδόν την ελληνική επικράτεια. Οι θέσεις των νεκροταφείων πληθαίνουν τόσο εντός όσο και εκτός Αθηνών, με βασικότερο όλων τον Κεραμεικό και την Αγορά. Οι επιρροές από την Ανατολή είναι φανερές σε όλη την Αττική και ιδιαίτερα στα ευρήματα του Κεραμεικού⁷⁸⁸. Αν και οι τάφοι της περιόδου αυτής είναι αρκετοί οι δημοσιεύσεις δεν επαρκούν για την εξαγωγή ενός πιο συνολικού αποτελέσματος⁷⁸⁹.

Παρόλο που ο τύπος της «δευτερογενούς» καύσης φαίνεται να έχει καθιερωθεί από την ΠρΓ περίοδο και μετά, πλέον στα νεκροταφεία της Αττικής εμφανίζεται και ο τύπος της «πρωτογενούς» καύσεως⁷⁹⁰. Οι λάκκοι ήταν ορθογώνιοι, παρόμοιοι με αυτούς της προηγούμενης περιόδου αλλά μεγαλύτεροι στο μέγεθος. Πλέον ο νεκρός καίγεται μέσα στον ίδιο τον λάκκο και όχι έξω από αυτόν. Η διαμόρφωση των λάκκων όπου η αποτέφρωση πραγματοποιείται στο ίδιο σημείο της πυράς, ομοιάζει με αυτή των καύσεων της Δωδεκανήσου. Ωστόσο οι αύλακες για την κυκλοφορία του αέρα δεν είναι στις τέσσερις γωνίες του κεντρικού τμήματος όπως στο ΝΑ Αιγαίο, αλλά στην Αττική κατασκευάζονται επιμήκη ορύγματα είτε στα άκρα, είτε σε κεντρικά σημεία του λάκκου⁷⁹¹.

Σύμφωνα με τον Boardman⁷⁹² στις αττικές καύσεις κατόπιν της αποτέφρωσης εντός του λάκκου τοποθετούνταν η νεκρική κλίνη όπου εναπόθεταν πριν τη τελετή το νεκρό σώμα. Οι κλίνες με πόδια ή χωρίς καίγονταν μαζί με το σώμα. Στις καύσεις των Δωδεκανήσων οι τέσσερις αεραγωγοί που τις περισσότερες φορές εντοπίζονταν στις ορθογώνιες πυρές πιθανολογείται ότι είχαν αυτόν τον σκοπό. Στην κάλυψη τοίχων, σε πολλούς λάκκους είχε εντοπιστεί εσωτερική επένδυση, η οποία στη «πρωτογενή» πυρά είναι έντονα καμένη. Λίγες είναι οι «δευτερογενείς» καύσεις οι περισσότερες εκ των οποίων ύστερες γεωμετρικές. Ενώ ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις καύσεων είτε

JHS 86 1966, 1 κ.ε.; *AM* 53 (1928), 17 κ.ε.; Laser, Hausrat 1968, 17 κ.ε.; *AA* 1963, 215, Davinson *Yale Classical Studies* 16 (1961).7

⁷⁸⁸ Knigge 1990, 24.

⁷⁸⁹ Boardman, Kurtz 2011, 66.

⁷⁹⁰ *Hesp* 20 (1951), 80 κ.ε.; *Kerameikos* v. I, 83 κ.ε.

⁷⁹¹ Knigge 1990, 26-7.

⁷⁹² Boardman, Kurtz 2011, 70.

«πρωτογενών», είτε «δευτερογενών» των οποίων η πυρά να προέρχεται από παιδιά και βρέφη⁷⁹³.

Οι αύλακες προσφορών κατέχουν ξεχωριστή θέση στις αρχαϊκές καύσεις της Αττικής, πλησίον του κεντρικού λάκκου ή σε κάποια απόσταση από αυτόν⁷⁹⁴. Εν αντιθέσει με των νησιών του ΝΑ Αιγαίου οι προσφορές στην πλειοψηφία τους βρίσκονταν μέσα στον κεντρικό λάκκο, μαζί με όλα τα υπολείμματα αυτά, κάρβουνα κλπ. ακριβώς όπως αφέθηκαν μετά το πέρας της πυράς. Συνήθως εσωτερικά τα κτερίσματα ήταν κατά κύριο λόγο πήλινα και με λιγότερα υπολείμματα άλλων ειδών όπως καρπών ζώων κ.α. ενώ τα αντικείμενα που πρόσφεραν ήταν συνήθως εξαιρετικής τεχνικής. Τα κεραμικά αναθήματα που πιο συχνά εντοπίζονται είναι φιάλες, θυμιατήρια⁷⁹⁵, πήλινοι δίνιοι με ψηλό πόδι⁷⁹⁶ και γενικά αγγεία με οπές και στηρίγματα που μοναδικό σκοπό είχαν να αναρτηθούν ή να τοποθετηθούν ως προσφορές στο νεκρό και στους χθόνιους θεούς. Τα σχήματα και τα χρώματα των αγγείων αυτών ποικίλουν. Τα μοτίβα συνήθως ήταν ζωγραφιστά σε λευκό ή άχρωμο βάθος με λεπτομερείς παραστάσεις ή μελανόμορφες-ερυθρόμορφες ταφικές σκηνές⁷⁹⁷.

Εξαιρετικής σημασίας επίσης είναι τα «σήματα» και οι επιτύμβιες στήλες⁷⁹⁸ που κατασκευάζονταν κάνοντας τον κάθε τάφο ξεχωριστό. Η επιμελημένη νεκρική τέχνη και οι καλλιτέχνες της εποχής δημιούργησαν έργα εξαιρετικής ποιότητας με μεγαλοπρέπεια που ακόμα εντυπωσιάζει, στα δείγματα που έχουν διασωθεί.

3.ii. Κρήτη

Η πλούσια πολιτιστική κληρονομιά της Κρήτης ξεκινά ήδη από τα προϊστορικά χρόνια⁷⁹⁹. Η μεταβατική περίοδο από την προϊστορία στην ιστορία φαίνεται να μην

⁷⁹³ ΠΑΕ 1961, 5, 1951, 123; ΑΔ 20 (1965) Β', 40.

⁷⁹⁴ Hampe *Ein Fruhattischer Grabfund* (1960), 71 κ.ε.; ΑΑ 1940, 175;

⁷⁹⁵ *Kerameikos* vi. 2, 381 κ.ε.; ΑΑ 1933, 268 κ.ε.

⁷⁹⁶ CVA Mainz I, 18 κ.ε.; ΑΜ 32 (1907), 563.

⁷⁹⁷ Βλ. Boardman *Αθηναϊκά Ερυθρόμορφα Αγγεία- Αρχαϊκή περίοδος* και *Αθηναϊκά Μελανόμορφα Αγγεία Scheibler Ελληνική Κεραμική*.

⁷⁹⁸ Richter *The Archaic Gravestones Attica* 1961; ΒSA 57 (1962), 116 κ.ε.

⁷⁹⁹ Ανδρόνικος 1968, 115. Πρώτη καύση εμφανίστηκε στη θέση Πραισό της Σητείας, με οστεοδόχο αγγείο που περιείχε καμένα οστά ΥΜ ΙΙΙΓ. Άλλα γνωστά σημεία της Κρήτης είναι το Ρέθυμνο, τα Λιλιανιά στη Φαιστό (Βλ. Halbherr 1901, 273), η Παλαιύμλος στη Ζάκρο, στην Κρίτσα και το Καρφί (Βλ. Davaras 1973, 158 κ.ε.), στο Καβούσι, στο Βρόκαστρο της Κνωσσού (Βλ. *Liston hesp. 76* (2007), 57- 71). Για περισσότερα στοιχεία των πρώτων καύσεων βλ. Ανδρόνικος 1968, 116-9.

έχει μεγάλες αποκλείσεις⁸⁰⁰. Η λαμπρή μυκηναϊκή περίοδος ίσως να μην διατηρεί πλέον τα έντονα πολιτιστικά χαρακτηριστικά της ωστόσο η νέα εποχή διαθέτει τον δικό της ρυθμό και από την Εποχή του Σιδήρου η εξέλιξη είναι σημαντική⁸⁰¹. Αν και παρά τις δύσκολες εποχές που ακολούθησαν οι Κρήτες φαίνεται να μην χρειάστηκε να μεταναστεύσουν σε άλλες περιοχές. Ωστόσο η εγκατάσταση μεταναστών σε συνοικισμούς Ροδίων και Κρητών στα δυτικά την αρχαϊκή περίοδο είναι γεγονός. Στη Σικελία στην επονομαζόμενη θέση Γέλα⁸⁰² παρουσιάζονται στοιχεία σύμπραξης των εθίμων των δυο περιοχών φαίνεται να συνεχίζουν. Επομένως η συνέχιση των ταφικών εθιμοτυπικών δεν προκαλεί εντύπωση όπως φαίνεται μέσα από τα αρχαιολογικά ευρήματα. Το ίδιο συνέβη και με τα Δωδεκάνησα αλλά και τις άλλες περιοχές της Ελλάδας όπου η «ιδέα» της εμφάνισης του νέου εθίμου ίσως να οφείλεται στους Δωριείς που έκαναν εκείνη την εποχή την εμφάνισή τους⁸⁰³.

Τη ΠρΓ και γεωμετρική περίοδο⁸⁰⁴ η αρχιτεκτονική των τάφων είναι χαρακτηριστική για την τεχνική και την ποικιλία που διαθέτει⁸⁰⁵. Η μινωική μακραίωνη ιστορία της φαίνεται να υπάρχει ακόμα⁸⁰⁶. Αντίθετα οι περίοδοι της ΠρΓ και γεωμετρικής διατηρήθηκαν σε αρκετά μικρό χρονικό διάστημα, συγκριτικά με τα Δωδεκάνησα που πιθανώς να είχαν τη μεγαλύτερη σε σχέση με όλη την υπόλοιπη Ελλάδα. Τα επιμέρους στοιχεία που εντοπίζονται παρουσιάζουν διαφορές τόσο μέσα στα νεκροταφεία της ίδιας εποχής όσο ακόμη και ανάμεσα στα ίδια ταφικά έθιμα. Τα μεικτά νεκροταφεία ίσως λόγω της ετάλληλης χρήσης εμφανίζουν συνδυαστικά στοιχεία ανάμεσα στις πρακτικές που ακολουθούνται. Πιο συγκεκριμένα πρακτικές ενταφιασμών διαθέτουν στοιχεία καύσης και το αντίθετο. Πολλά ταφικά κτίσματα παλαιότερων περιόδων επαναχρησιμοποιήθηκαν είτε με παρόμοια ταφική πρακτική

⁸⁰⁰ Pelon 1970, 163, 170. Οι πληθώρα της πρακτικής της καύσης δεν περιοριζόταν μόνο σε ενήλικες, ούτε μόνο σε λαξευτό λάκκο αλλά σε παιδιά (Βλ. Petroulakis 1915, 48-50; Mavriyannaki 1975, 41-58; *BCH* 85 (1961), 864-6 και σε πίθους της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου.

⁸⁰¹ Brogan, Vogeikoff 2005, 410. Για σχετικές πληροφορίες στο χρονικό στάδιο της μεταβατικής περιόδου. Γραπτές μαρτυρίες για την Κρήτη διάσπαρτες όπως σε Όμηρο (Οδ. Γ. 172-9) και Ηρόδοτο (4, 151, 154), καθώς και από έργα φιλοσόφων όπως Πλάτωνα και Αριστοτέλης.

⁸⁰² Βλαχόπουλος 2005, Καύσεις στη Γέλα

⁸⁰³ Ανδρόνικος 1984, 115.

⁸⁰⁴ Pini *Beitrage zur minoischen Graberkunde* 1968.

⁸⁰⁵ Forsdyke 1926/ 7, εικ. 32. Με πρώτη εμφάνιση διαφόρων ταφικών τύπων μνημείων κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο εντοπίζονται στο Μαύρο Σπήλιο στην Κνωσό, ενώ Νεοανακτορικά βλ. Muhly 1992, 144-48.

⁸⁰⁶ Σταμπολίδης 1998, 40. Οι συνθέσεις των μινωικών χρόνων είναι ολοφάνερες στα ταφικά έθιμα όπως οι λάρνακες, εντός Ελλάδος όπως στη Ρόδο.

είτε με άλλη⁸⁰⁷. Τα κτίσματα αυτά που χρησίμευσαν για καύσεις τον 8^ο και 7^ο αι.π.Χ. διέθεταν τεφροδόχα αγγεία μεγάλου μεγέθους, όπως αποθηκευτικά πιθάκια, χάλκινοι λέβητες κ.α. Αυτά μαζί με τα κτερίσματά τους τοποθετούνταν σε κοντινή απόσταση πάνω σε πλάκες ή στο δάπεδο σχηματίζοντας ένα στρώμα. Η χρονική απόκλιση των προσφορών που εντοπίζονταν στο ίδιο ταφικό κτίσμα συμβαίνει λόγω της πιθανής οικογενειακής χρήσης του τάφου. Σύμφωνα με τον Boardman⁸⁰⁸ υπάρχουν πολλά δείγματα επάλληλης χρήσης τάφων, όπου κατά περιπτώσεις το στρώμα των τεφροδόχων αγγείων είναι μεγάλο και γίνεται αναφορά σε λάκκους με ίχνη πυράς, οι οποίοι αποτελούν αποθέτες είτε χώρους αποτέφρωσης.

Το έθιμο στη Κρήτη τη γεωμετρική περίοδο έχει μεγάλη απήχηση αλλά σε αντίθεση με των Δωδεκανήσων αυτές εντοπίζονται και σε τάφους ενταφιασμών⁸⁰⁹. Ο συσχετισμός των πρώτων ΠρΓ και γεωμετρικών καύσεων παράλληλα σε Κω, Ρόδο και Κύπρο είναι σημαντικός. Όπως αναγνωρίζει και ο ίδιος ο Ανδρόνικος⁸¹⁰ το ταφικό έθιμο δεν πρέπει να αναζητείται ως προς την προέλευσή του οπουδήποτε αλλού στην Ευρώπη.

Σημαντικό νεκροταφείο γεωμετρικής αρχαϊκής περιόδου αποτελεί αυτό της Ορθής Πέτρας⁸¹¹, στην αρχαία Ελεύθερα⁸¹², μεγάλου σε έκταση με επάλληλη χρήση και διατήρηση και των τριών βασικών τύπων ταφής (ενταφιασμοί, εγχυτρισμοί, καύσεις). Στο μεικτό νεκροταφείο η σύνδεση των καύσεων με τους εγχυτρισμούς⁸¹³ φαίνεται να είναι άμεση και να συνδέονται με κάποιο τρόπο διαθέτοντας πλούσια κτέριση⁸¹⁴. Η έκτασή του φαίνεται να είναι περιορισμένη κατά τα πρώτα ιστορικά χρόνια, με κέντρο τον χώρο των καύσεων. Η χρήση τους πιθανώς κάλυπτε μια μεγάλη σχετικά κοινωνική ομάδα⁸¹⁵. Η λειτουργία του νεκροταφείου ξεκίνησε από την ΥΠρΓ περίοδο και συνεχίστηκε μέχρι τη μέση αρχαϊκή. Προς τα γεωμετρικά πλέον χρόνια τα

⁸⁰⁷ Όπως στο νεκροταφείο στο Αφράτι (αλλά και σε πολλές θέσεις της Κρήτης) με τους θολωτούς τάφους που χρησιμοποιήθηκαν ξανά με την τοποθέτηση τεφροδόχων. βλ. *Ann.* 10/ 12 (1927/ 9).

⁸⁰⁸ Boardman, Kurtz 2011, 162.

⁸⁰⁹ Pendlebury 1939, *Archaeology of Crete*, 319.

⁸¹⁰ Ανδρόνικος 1968, 119

⁸¹¹ Σταμπολίδης 2004, 116-7.

⁸¹² Σταμπολίδης 1993, 25, 2004, 115-6. Πληροφορίες σχετικά με την αρχαία πόλη των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων.

⁸¹³ Σταμπολίδης 2004, 120-30.

⁸¹⁴ Σταμπολίδης 1994, 25, 2004, 130.

⁸¹⁵ Borgen, Vogeikoff 2005, 415. Ο φυλετικός διαχωρισμός φαίνεται να προβληματίζει τους αρχαιολόγους, λόγω της παρουσίας ανάμεικτου πληθυσμού στη Κρήτη, γεγονός που εντοπίζεται από την ύπαρξη διαφορετικών ταφικών εθίμων. Σταμπολίδης 1994, 151-2.

όρια του νεκροταφείου φαίνεται να διευρύνονται σταδιακά λόγω αύξησης του πληθυσμού.

Οι καύσεις⁸¹⁶ διακρίνονται σε δυο ειδών τις άμεσης επαφής με το έδαφος και αυτές που τοποθετούνταν μέσα σε λάκκο⁸¹⁷ οι οποίες προορίζονταν κυρίως για άνδρες. Οι γεωμετρικές πυρές που γίνονταν απευθείας στο χώμα πιθανώς να είχαν μια ξύλινη κατασκευή με ξύλα και κλαδιά όπου εναπόθεταν το νεκρό σώμα μαζί με τις προσφορές. Κατόπιν της καύσης τα υπολείμματα οστών πλένονταν και συλλέγονταν σε τεφροδόχο αγγείο⁸¹⁸ μαζί με τα κτερίσματα, ενώ ο χώρος καύσης καλυπτόταν με χώμα και υψωνόταν τύμβος. Οι αρχαϊκές καύσεις πολλές φορές ήταν πιο επιμελημένες λαξευτές ή επενδεδυμένες με πέτρα ή χτιστές με λίθινη κατασκευή⁸¹⁹. Οι κατασκευές αυτές αποτελούν ταφικούς περιβόλους ή περιφράγματα⁸²⁰ φτιαγμένα από λίθους λαξευτούς ή μη περιμετρικά μιας συστάδας καύσεων ή μεμονομένα. Αυτά είναι περίτεχνα κατασκευασμένα με ηργασμένο και μη λίθο σε διάφορους σχηματισμούς όπως πειόσχημα, ορθογώνια, κυκλικά κ.α.⁸²¹ Το ζήτημα που δημιουργείται έγκειται στην χρονική περίοδο κατασκευής τους πριν ή μετά της πυράς καθώς και πυρών της ίδιας ή άλλης περιόδου. Ένας τρόπος να διαπιστωθεί είναι η παρουσία καμένων τοιχωμάτων στο εσωτερικό των περιβόλων αυτών και παράλληλα η χρονική συγγένεια των κτερισμάτων. Ταφικά μνημεία παρόμοιου τύπου έχουν εντοπιστεί στον Κεραμεικό Αττικής. Άλλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα σε αρχαϊκά νεκροταφεία αποτελούν οι επιτύμβιες στήλες ανάγλυφες και μη. Η διακόσμηση ορισμένων εξ αυτών φαίνεται να είναι επηρεασμένη από ασιατικά και φοινικικά πρότυπα⁸²².

Παρόλο που οι καύσεις της Ελεύθερας και γενικά της Κρήτης μπορεί να μην είναι πολύ καλά διατηρημένες τα κτερίσματά τους είναι χαρακτηριστικά μιας ολόκληρης εποχής και τεχνικής. Στις πυρές των πιο πρώιμων εγχυτρισμών τα συνηθέστερα κτερίσματα ήταν κεραμικά με πιο μικρά αγγεία, αλλά και μεταλλικά αντικείμενα όπως χάντρες και κοσμήματα. Μεταγενέστερα το πλήθος τους μικραίνει

⁸¹⁶ Σταμπολίδης 2004, 125. Αυτόνομες καύσεις, αναλυτικά στοιχεία.

⁸¹⁷ Σταμπολίδης 1986, 291-2; Stampolidis 1990, 381; Σταμπολίδης 1999, 189.

⁸¹⁸ Σταμπολίδης, 2004, 126; Στοιχεία τεφροδόχων αγγείων τυπολογία, τεχνική, διακόσμηση τοπικών και μη εργαστηρίων.

⁸¹⁹ Σταμπολίδης 1994, 26-7. Εκτός της Ορθής Πέτρας τέτοιου είδους κατασκευές απαντώνται σε Αρκάδες, Δρήρο, Βρόκαστρο και Πραισό, όπως και σε άλλες περιοχές του Αιγαίου σε Νάξο και Θάσο.

⁸²⁰ Σταμπολίδης, 2004, 133.

⁸²¹ Παρόμοια δείγματα ταφικών μνημείων στα Δωδεκάνησα και συγκεκριμένα στη Ρόδο και σε άλλες θέσεις τις Κρήτης όπως στον Πριλιά.

⁸²² Σταμπολίδης 1994, 29.

σημαντικά. Στις πρώιμες ταφικές πυρές όλων των ειδών τα κτερίσματα έχουν μεγαλύτερη ποικιλία σε όλους τους γνωστούς τύπους από κεραμικά και μεταλλικά. Ο πλούτος αυτός προέρχεται πιθανώς από το οικογενειακό περιβάλλον του νεκρού και προφανώς αυτός είναι ίσως και ο λόγος της διαφορετικότητας αυτού του ταφικού εθίμου, ο διαχωρισμός των κοινωνικών τάξεων. Αναλόγως της ποσότητας των αναθημάτων διακρίνεται και η ηλικία του νεκρού πιθανώς, καθώς και η νοοτροπία της εποχής του τόπου για τη μετάβαση από τον ένα κόσμο στον άλλο. Το βέβαιο είναι ότι αυτές είναι πιθανές εκδοχές της επιλογής της πρακτικής αυτής και σίγουρα δεν θα ήταν οι μοναδικές αιτίες. Οι ταφικές πυρές χαρακτηρίζονται ως «πρωτογενείς» όπως αυτές των Δωδεκανήσων όχι όμως της ίδιας μορφής.

Ο μεγάλος αριθμός κεραμικών και μη αντικειμένων που έχουν εντοπιστεί στη Κρήτη προέρχεται είτε από το ολοένα αυξανόμενο εμπόριο με τις γειτονικές περιοχές⁸²³ καλύπτοντας όλες τις γνωστές θέσεις της Ανατολικής Μεσογείου⁸²⁴. Βέβαια εξ ίσου και σημαντική είναι η επιρροή που υφίσταται η κρητική τέχνη στην κεραμική και στη διακόσμηση των τοπικών εργαστηρίων. Αξίζει να σημειωθεί και η παρουσία μεταλλικών κτερισμάτων μέσα στις καύσεις της Κρήτης όπως κοσμήματα και χάντρες με αρκετές ομοιότητες αντίστοιχων της Κύπρου⁸²⁵, γεγονός που υποδηλώνει την άμεση σχέση των δυο πολύ βασικών εμπορικών σταθμών. Η εμπορική σύνδεση μπορεί να συσχετισθεί με διάφορους τρόπους και όχι μόνο μέσω της ναυτικής δύναμης της Κρήτης διαμέσου των θαλάσσιων εμπορικών δρόμων αλλά και με μεγάλες εγκαταστάσεις σε όλα σχεδόν τα λιμάνια της. Η ανταλλακτική οικονομία είναι χαρακτηριστική της γεωμετρικής και αρχαϊκής κρητικής κοινωνίας αν και δεν έλλειπαν τα πρώτα δείγματα νομισματικής παρουσίας και σε κτερίσματα καύσεων της εποχής. Ως προς τη κεραμική από τη ΠρΓ περίοδο οι δεσμοί με Αττική και νησιά Αιγαίου είναι έντονη, όπως και κατά την γεωμετρική⁸²⁶.

Τα διακοσμητικά στοιχεία στο σώμα των αγγείων είναι περισσότερο πρόχειρα αποδομένα⁸²⁷. Πιο μετά φτάνοντας στον γεωμετρικό ρυθμό οι επιδράσεις και οι μιμήσεις είναι έκδηλες, ενώ οι εικονογραφία εμπλουτίζεται και οι παραστάσεις όπως

⁸²³ Σταμπολίδης 1994, 30. Αττική, Νησιά Αιγαίου κ.α.

⁸²⁴ Borgan, Vogeikoff ,2005,414. Μέσω των θαλάσσιων εμπορικών δρόμων γίνονταν εισαγωγή και εξαγωγή τόσο αντικειμένων όσο και ανθρώπινου δυναμικού διαδίδοντας νέα πολιτιστικά στοιχεία, σε τέχνη αλλά και ταφικά έθιμα.

⁸²⁵ Όπως Παλαίπαφος Κύπρου με Ελαεύθερνα Κρήτης από τον 10^ο αι.π.Χ. και εξής.

⁸²⁶ Borgen, Vogeikoff 2005,414.

⁸²⁷ Σταμπολίδης 1994, 141.

στα τεφροδόχα αγγεία είναι πολυπρόσωπες με συνθέσεις που αφορούν σε νεκρικές τελετουργίες. Η αλλαγή αυτή είναι χαρακτηριστική της περιόδου καθότι και στα Δωδεκάνησα παρατηρείται αυτή η απότομη σχετικά αλλαγή στη διακόσμηση.

Από τα μεταλλικά αντικείμενα που εντοπίστηκαν μισοκαμένα μέσα στις καύσεις όπως επιγραφές, όπλα και εργαλεία, διαπιστώνεται η κοινωνική, πολιτική και στρατιωτική οργάνωση που είχε συνταχθεί γεγονός που επέφερε την εξέλιξη της πόλης σε όλα τα επίπεδα⁸²⁸.

Γενικά οι καύσεις του νεκροταφείου της Ορθής Πέτρας χαρακτηρίζονται ως πρωιμότερες χρονολογικά. Όπως «έδειξε» και η οστεολογική εξέταση στις πυρές της Κω έτσι και εδώ κυρίως αποτεφρώνονταν άνδρες και το πιθανότερο πολεμιστές. Όπως επισημαίνει και ο Σταμπολίδης⁸²⁹ στην γενική αποτίμηση των ευρημάτων η παρουσία των καύσεων και η δημιουργία της νέας πόλης δεν αποτελούν τυχαία γεγονότα, αλλά συνδυάζονται πολιτικά, κοινωνικά και θρησκευτικά. Ο τρόπος ταφής της καύσης στο σημαντικό αυτό νεκροταφείο της Ελεύθερνας παρουσιάζει την επανειλημμένη επιλογή της πρακτικής κυρίως για ανδρικές πυρές με ελάχιστες εξαιρέσεις. Η συλλογή στοιχείων και κτερισμάτων αυτών των τάφων εμφανίζει την επιρροή των γειτονικών και μη ενδιάμεσων λιμανιών όπως την Αττική, τα Δωδεκάνησα, την Αίγυπτο, την Κύπρο και τα Μικρασιάτικα παράλια, με τελικό σταθμό την Κρήτη.

3.iii. Κύπρος

Από τα προϊστορικά χρόνια τα κοινά σημεία στα ταφικά έθιμα με τη Κρήτη και γενικά την Ανατολή⁸³⁰ είναι εμφανή. Ξεκινώντας από την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου και την δημιουργία των κυπριακών βασιλείων⁸³¹ παρατηρείται η ολοένα αναπτυσσόμενη κοινωνική και οικονομική δομή εν αντιθέσει με τον αιγιακό κόσμο που «βούλιαζε» στους Σκοτεινούς Αιώνες⁸³². Το γεγονός αυτό διαφαίνεται από την έντονη δραστηριότητα των περιοχών η οποία αντικατοπτρίζεται μέσα από την τέχνη όπως στα ταφικά αγγεία των Δωδεκάνησων. Η βαθιά επιρροή και υιοθέτηση νέων

⁸²⁸ Σταμπολίδης 1994, 153.

⁸²⁹ Σταμπολίδης 2004, 138.

⁸³⁰ Gjerstad 1934, Κυρίως η αρχιτεκτονική των τάφων κατά τα ανακτορικά χρόνια είναι χαρακτηριστική όπως στον Άγιο Ιάκωβο στη Λάπιθο

⁸³¹ Coldstream 1982; Snodgrass 1988; Kourou 1994; Karageorghis 1994 a-b. Η αναδιοργάνωση της Κύπρου από την ΥΚ ΙΙΒ περίοδο είναι εξ ίσου σταθερή όπως και η ανάπτυξή της.

⁸³² Desborough 1971; Snodgrass 1971; Coulson 1990.

συνηθειών προσδίδουν τα πρώτα δειλά στοιχεία του νέου ξεκινήματος για τον ελληνικό και κυπριακό πολιτισμό. Η συμβολή της αναπτυγμένης Κύπρου ίσως και να αποτέλεσε την κινητήριου δύναμη για την μεγάλη αλλαγή. Η επανασύνδεση τη δύσκολη αυτή περίοδο ίσως να επιτεύχθηκε μέσω του λαού των Φοινίκων.

Η κεραμική της Κύπρου αποτελεί ένα από τα πιο λαμπρά στοιχεία του μεγάλου πολιτισμού της με τη λάμψη τους να καλύπτει όλη τη λεκάνη της Μεσογείου⁸³³. Η μοναδική τέχνη των κεραμικών του 11^{ου} αι.π.Χ. έχει μικρές επιρροές από το Μινωικό πολιτισμό, ενώ η παρουσία αιγιακών κεραμικών είναι έντονη την εποχή αυτή.⁸³⁴ Αντίθετα τα κυπριακά στοιχεία στο Αιγαίο είναι σποραδικά και όχι πλήλινα⁸³⁵. Τα χάλκινα αντικείμενα εξακολουθούν να αποτελούν το βασικό εξαγωγίμο προϊόν. Τον 10^ο αι.π.Χ. τα επίπεδα των επαφών της Κύπρου και της Κρήτης φαίνεται να είναι πιο χαμηλά, ενώ η ενδυνάμωση των σχέσεων εδραιώνεται τον 9^ο αι.π.Χ. με την εντατικοποίηση των κεραμικών εξαγωγών στη Κρήτη⁸³⁶. Οι ενδείξεις των σχέσεων αυτών όπως και με των Δωδεκανήσων αντικατοπτρίζεται στα κεραμικά αυτά ευρήματα της περιόδου αυτής. Ο «Λευκός Γραπτός Ρυθμός» («White- Painted»⁸³⁷) της Κύπρου αποτελεί την μια «πλευρά» αυτής της κεραμικής παρουσίας. Η επίδραση αυτή ανιχνεύεται κυρίως στα ευρήματα των νησιών της Κω και της Ρόδου μέχρι και την ύστερη ΠρΓ – ΠΓ περίοδο⁸³⁸.

Η συμβολή της κυπριακής επιρροής στην κεραμική παραγωγή του Αιγαίου αλλά και γενικά του ελληνικού κόσμου⁸³⁹, φτάνει στο απόγειό της κατά τον ΠρΓ ρυθμό. Τα μοτίβα μικρών ανθρώπινων ή ζωικών μορφών και γραμμικά σχέδια είναι χαρακτηριστικά της εικονογραφίας του νησιού, σε διάφορα σημεία του αγγείου⁸⁴⁰. Την γεωμετρική περίοδο τα μεμονωμένα και ατάκτως σχεδιασμένα μοτίβα παίρνουν τη θέση τους πλέον μικρές αλλά πιο επιμελημένες συνδυαστικές παραστάσεις, καταλαμβάνοντας ένα σημείο του αγγείου. Παράλληλα τα «λευκά αγγεία» της περιόδου αυτής κάνουν την εμφάνισή τους στους τάφους των Δωδεκανήσων όπως της

⁸³³ Κούρου 1997, 217-8.

⁸³⁴ Karageorghis- Muhly 1984.; Yon 1994, 189 κ.ε.

⁸³⁵ Benzi 1992, 11; Cline 1994 πιν. 42; Lemos 1994. Πτηνόμορφα αγγεία της εποχής αυτής σε Κρήτη και Δωδεκανήσα όπως στη Κω είναι εμφανής.

⁸³⁶ Coldstream 2006, 50-1; Schreiber 2003, 285-99.

⁸³⁷ Bourogiannis 2009, 65- 78.

⁸³⁸ Bourogiannis 2009, 65-6.

⁸³⁹ Όπως σε Αττική και στο Λευκαντί

⁸⁴⁰ Benson 1970.

Ρόδου⁸⁴¹. Στον τάφο 43 της Ιαλυσού τα κεραμικά ευρήματα αυτού του τύπου είναι καθοριστικά της κυπριακής επιρροής⁸⁴².

Παρά την άμεση εμπορική σύνδεση των δυο περιοχών η απουσία χάλκινων κτερισμάτων από τα αιγιακά νεκροταφεία από τον 9^ο μέχρι τουλάχιστον τον 8^ο αι. π.Χ. δημιουργεί ερωτήματα. Η πιθανή εκδοχή που δίνεται είναι η έλλειψη σε μέταλλο, γεγονός που κινητοποίησε ποιο έντονα την εμπορική δραστηριότητα προς την πηγή του χαλκού δηλαδή την Κύπρο⁸⁴³. Η σύγκριση μεταξύ Αιγαίου και Κύπρου λόγω της στενής σχέσης που διέθεταν αποτέλεσε θέμα συζητήσεων μεταξύ των ιστορικών⁸⁴⁴. Βέβαια η σύνδεση αυτή δεν είναι αποκλειστική αλλά συμπληρώνεται και από άλλες παράκτιες και μη περιοχές της Ανατολικής Μεσογείου⁸⁴⁵. Αιγαίο και Κύπρος διατηρούν τη στενή επαφή μέχρι και τον 8^ο αι.π.Χ. με την ίδια ένταση⁸⁴⁶

Παράλληλα η παρουσία μόνιμων εγκαταστάσεων στο Αιγαίο και την Κύπρο⁸⁴⁷ συνέβαλε στη διαμόρφωση οργανωμένων ταφικών δραστηριοτήτων. Η περίπτωση της Κύπρου αποτελεί μια ειδική κατηγορία. Οι άμεσες και στενές σχέσεις με το Αιγαίο είναι αποδεδειγμένες από τα προϊστορικά ήδη χρόνια⁸⁴⁸. Το βασικό ταφικό έθιμο που απαντάται στην Κύπρο είναι ο ενταφιασμός, όπου σε γεωμετρική και αρχαϊκή περίοδο⁸⁴⁹ η διακόσμηση και η τεχνική κατασκευής ξεπερνά κατά πολύ την απλότητα που παρουσιάζεται περισσότερο στην Ελλάδα την περίοδο αυτή. Περίτεχνοι θαλαμωτοί τάφοι λαξευτοί ή χτιστοί, λαξευτοί σαρκοφάγοι, ανάγλυφες στήλες⁸⁵⁰ με διάφορες εικονογραφικές παραστάσεις είναι μερικά δείγματα αυτών.

Τάφοι της Καμίρου του 7^{ου} και 6^{ου} αι.π.Χ. παρουσιάζουν στοιχεία επηρεασμένα από κυπριακά πρότυπα και εθιμοτυπικά. Οι ταφικές πρακτικές της Ρόδου δεν αποτελούν το μοναδικό δείγμα έμπνευσης από τον κυπριακό πολιτισμό. Στοιχεία καθημερινότητας και χρηστικά αντικείμενα είναι μερικά από αυτά. Η άμεση εμπορική δραστηριότητα και η πιθανή μετανάστευση προς το νησί την εποχή αυτή ίσως

⁸⁴¹ Bourogiannis 2009, 70-3.

⁸⁴² Desborough 1952, 35; d' Agostino 2006, 58.

⁸⁴³ Snodgrass 1971..

⁸⁴⁴ Karageorghis 1973, 1979; Desborough 1973; Coldstream 1968, 1979.

⁸⁴⁵ Βλ. Hood v.I 1981, 93 κ.ε.; Le Brun 1989, 80 κ.ε.

⁸⁴⁶ Cline 1994

⁸⁴⁷ Stager 1994, 337; Iakovou 1994, 149-65; Karageorghis 1992, 79 κ.ε. Ήδη από την μυκηναϊκή εποχή

⁸⁴⁸ Boardman, Kurtz 2011, 304.

⁸⁴⁹ Gjerstad *Swedish Cyprus Expedition* iv. 2 (1948), 29 κ.ε.

⁸⁵⁰ Dikaios *Guide to the Cyprus Museum* 1961.

αποτελούν την αιτία των κοινών χαρακτηριστικών των δυο νησιών της Ανατολικής Μεσογείου.

Η σύγκριση των ανατολικών περιοχών μεταξύ τους αποτελεί περίπλοκο ζήτημα και αυτό έχει πιθανό αίτιο την έλλειψη επαρκούς υλικού ως προς τα επιμέρους στοιχεία των εμπορικών σταθμών του Αιγαίου και της Κύπρου. Ομοιότητες ως προς τα ταφικά έθιμα εντοπίζονται στη μορφή όπως ο απλός λάκκος και η επιλογή του χώρου ταφής⁸⁵¹. Η αιτία της ομοιότητας σε διάφορα χαρακτηριστικά ίσως οφείλεται στην κοινή πορεία της εξέλιξης των περιοχών αυτών. Οι ιδιομορφίες και ιδιαιτερότητες που τις ξεχωρίζουν ωστόσο είναι εξ ίσου σημαντικές. Αδιαμφισβήτητη επίσης είναι και η σχέση Κρήτης και Κύπρου⁸⁵² όπως φαίνεται και από τα ευρήματα της Ορθής Πέτρας

Το πολιτιστικό κέντρο της Αμαθούντας αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά της γεωμετρικής Κύπρου. Βρίσκεται σε παραλιακό λόφο σε κοντινή απόσταση από την Λεμεσό και διαθέτει ένα από τα πιο γνωστά αρχαία νεκροταφεία⁸⁵³. Η αρχαιολογική αυτή θέση αποτελεί σημαντική πηγή ευρημάτων σε μεγάλο φάσμα της αρχαιότητας. Από τις ανασκαφές που διενεργήθηκαν προέκυψε πλήθος ταφικών αγγείων και κτερισμάτων διαφόρων τύπων και τεχνικής της υστερογεωμετρικής και κυπροαρχαϊκής εποχής⁸⁵⁴. Η πρωτοτυπία στην εικονογραφική απόδοση είναι χαρακτηριστική και επηρεασμένη αρκετά από ανατολικά πρότυπα. Η καλλιτεχνική παράδοση χρόνων αξιοποιείται σε μεγάλο βαθμό με χαρακτηριστικούς συνδυασμούς της Κυπρογεωμετρικής περιόδου⁸⁵⁵. Βέβαια η τέχνη δεν σταματά στα πήλινα αντικείμενα αλλά σε κάθε είδους κτέρισμα που συνοδεύει το νεκρό, όπως μεταλλικά τέχνηρα⁸⁵⁶. Η ίδια τεχνική ακόμη πιο επιμελημένη και πλούσια παρουσιάζεται την Κυπροαρχαϊκή περίοδο με την καλλιτεχνική παράδοση του «ρυθμού της Αμαθούντας» όπως ονομάζεται⁸⁵⁷ με διατήρηση στοιχείων από αιγυπτιακά πρότυπα. Από τα οστεοδόχα και τεφροδόχα αυτά αγγεία διέθεταν περίτεχνη διακόσμηση.

Παρόλο που αποτελούσε μεικτό νεκροταφείο ο διαχωρισμός σε ενήλικες και παιδιά ήταν εμφανής. Το έθιμο της καύσης δεν εντοπίζεται μόνο στους ενήλικες αλλά και σε παιδιά όπως αποκαλύφθηκε και σε νεκροταφεία της Κρήτης. Οι καύσεις ήταν

⁸⁵¹ Ματζουράνη 1997, 30-1.

⁸⁵² Muhly- Kassianidou 2012 *BSA* 20, 119-140

⁸⁵³ Χρήστου 1999, 201.

⁸⁵⁴ Aupert 1999, 18-9, 22.

⁸⁵⁵ Aupert 1999, 19.

⁸⁵⁶ Aupert 1999, 22-3.

⁸⁵⁷ Aupert 1999, 24. Χρονικής περιόδου μεταξύ 550- 530 π.Χ.

κατά βάση «δευτερογενείς» με πλήθος ταφικών αγγείων⁸⁵⁸. Ο ξεχωριστός χώρος των καύσεων όπου διενεργείτο η τελετουργία της πυράς αποτελούνταν από χτιστές λίθινες κατασκευές που συνθέταν διαφορετικά αρχιτεκτονικά μέλη του ίδιου συμπλέγματος σε μικρή απόσταση του ενός από το άλλο. Οι λίθοι ήταν ηργασμένοι ή ημίεργοι με κυκλικό, ελλειψοειδές ή ορθογώνιο σχήμα. Προφανώς η κάθε μια κατασκευή χρησίμευε για διαφορετικό σκοπό. Η σημαντική διαφορά της πρακτικής της καύσης συγκριτικά με των Δωδεκανήσων και πολλών άλλων ελληνικών θέσεων είναι ότι στην Κύπρο, δεν φαίνεται να υπάρχει περιορισμός ως προς το φύλο και την ηλικία του ανθρώπου. Όσο φανερός και αν είναι ο «άγραφος» ηθικός κανόνας του αποκλεισμού από το είδος αυτό των μικρών παιδιών στον ελληνικό πολιτισμό, δεν ισχύει το ίδιο και για τον κυπριακό. Άλλες διαφοροποιήσεις παρατηρούνται σε πιο μεταγενέστερες ταφές και καύσεις⁸⁵⁹ και αφορούν στην έλλειψη μνημειακών κατασκευών όπως οι αναθηματικές επιτύμβιες στήλες⁸⁶⁰

3.iv. Διάδοση πολιτισμών

Είναι φανερό επομένως ότι η άρρηκτη σύνδεση Κύπρου, Κρήτης, Αττικής και Δωδεκανήσων από τον 11^ο αι.π.Χ. είναι τόσο ισχυρή σε κοινωνικοοικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο. Οι θαλάσσιοι εμπορικοί δρόμοι με προορισμό αυτά τα πολιτιστικά κέντρα μπορεί στην αρχή να ήταν πιο ήπιας μορφής αλλά σταδιακά και προς την γεωμετρική και αρχαϊκή εποχή εντείνονται⁸⁶¹. Η διαδρομή που ακολουθείται κατά τον 8^ο αι.π.Χ. και έπειτα, από το βόρειο Αιγαίο προς τα ανατολικά είναι το πιθανότερο να γινόταν μέσω Κυκλάδων, μετά προς Κρήτη, Ρόδο, Κω και κατόπιν στα παράλια της Μ. Ασίας, προς την Κύπρο με τερματικό σταθμό τους σταθμούς της Συρίας-Παλαιστίνης⁸⁶².

Η μετακίνηση καλλιτεχνών, τεχνιτών και εμπόρων⁸⁶³ εκτός των εμπορευμάτων αποτελούσε την ανθρώπινη ενδυνάμωση της πολιτιστικής ανάπτυξης της εκάστοτε πόλης με ανταλλαγές όχι μόνο αντικειμένων αλλά και ιδεών, τεχνικών κατασκευής

⁸⁵⁸ Χρήστου 1999, 202.

⁸⁵⁹ Reyes 1994, 40-6.

⁸⁶⁰ Χρήστου 1999, 203.

⁸⁶¹ Σταμπολίδης 1998, 107-8.

⁸⁶² Σταμπολίδης 1998, 108, 111.

⁸⁶³ Blakeway 1932/3, 172.

πήλινων και μεταλλικών δημιουργημάτων καθώς και έμπνευση για μια νέα νοοτροπία. Η ανάπτυξη αυτών των πολιτιστικών στοιχείων από εποχή σε εποχή αντικατοπτρίζεται σε αυτές τις σημαντικές θέσεις με λιγότερα ή περισσότερα κοινά χαρακτηριστικά. Ο ανατολίζον ρυθμός αποτελεί ένα λαμπρό παράδειγμα αυτής της ανάπτυξης σε Δωδεκάνησα Κρήτη αλλά και λοιπή Ελλάδα. Οι μεταναστεύσεις του 8^{ου} αι.π.Χ. και η έντονη κινητικότητα των εμπορικών θαλάσσιων δρόμων προς την Εγγύς Ανατολή είχαν ως αποτέλεσμα τη βαθμιαία διείσδυση προς Αίγυπτο και Συροπαλαιστίνη⁸⁶⁴.

Η κεραμική με κάθε είδους ντόπιο ή εισηγμένο διακοσμητικό στοιχείο αποτελεί το αποδεικτικό στοιχείο της σύνδεσης όλων των παραπάνω βασικών εμπορικών θέσεων ήδη από τη ΠρΓ εποχή. Το ερώτημα που τίθεται είναι η προέλευση του ίδιου του αντικειμένου. Η μίμηση προτύπων από ροδίτικα μοτίβα για παράδειγμα εντοπίζονται και σε κυπριακά αγγεία καθώς και το αντίθετο. Οι σχέσεις Κύπρου Ρόδου τον 9^ο – 8^ο αι. π.Χ. είναι ήδη έντονες όπως φαίνεται από τις κυπριακές οινοχόες της Ιαλυσού και το μοτίβο «*spaghetti*» των ληκυθίων της Ρόδου αλλά και της Κρήτης⁸⁶⁵, με τον κρατήρα στον τύπο του αμφορεοειδή.⁸⁶⁶ Τα πολυάριθμα ειδώλια στους Δωδεκανησιακούς τάφους διατηρούν τόσο την πλαστικότητα όσο και την ιδεολογική προσέγγιση της θρησκείας που αντιπροσωπεύουν⁸⁶⁷, προερχόμενα είτε από Κρήτη είτε από Κύπρο.

Η στρατηγική θέση της Ρόδου είχε ως αποτέλεσμα την εισαγωγή και εξαγωγή κεραμικής από Αττική, Κύπρο, Αίγυπτο και Εγγύς Ανατολή. Η κοινωνική και πολιτική οργάνωση των περιοχών την ΥΓ και αρχαϊκή περίοδο ήταν σημαντική στην ανάπτυξη και εξέλιξη αυτών των σχέσεων. Όπως αναφέρει και η Πατσιαδά⁸⁶⁸ οι σχέσεις Ρόδου Κύπρου διατηρούνται σε ίδια επίπεδα, όπως και με τους Φοίνικες στις ακτές της Ανατολικής Μεσογείου. Πλέον τα ανταλλακτικά αντικείμενα δεν περιορίζονται σε πήλινα αλλά κάθε είδους χρηστικά και μη, όπως τέχνηρα, είδη πολυτελείας κ.α. Τέτοια παραδείγματα είναι οι «σκύφοι με πουλιά» στη διακόσμηση την ύστερη γεωμετρική περίοδο, ενώ τον 6^ο αι.π.Χ. παρατηρείται η εξέλιξη του «ρυθμού των Αιγάρων».

Τα τοπικά εργαστήρια από τον 9^ο αι.π.Χ. φαίνεται να επαναλειτουργούν κανονικά και ήδη τα αποτελέσματα των εμπορικών αυτών συναλλαγών εντοπίζονται

⁸⁶⁴ Σταμπολίδης 1998, 130.

⁸⁶⁵ Σταμπολίδης 2015, 7.

⁸⁶⁶ Σταμπολίδης 2015, 13.

⁸⁶⁷ Όπως τα πήλινα ειδώλια της θεότητας με τα υπερυψωμένα χέρια.

⁸⁶⁸ Πατσιαδά 2015, 31-2.

στη ντόπια κεραμική. Μιμήσεις των Αττικών και Κυπριακών αγγείων κάνουν την εμφάνισή τους την ΠρΓ και ΜΓ εποχή, ενώ κατά την ΥΓ παρουσιάζονται πλέον πιο πρωτότυπες απεικονίσεις και νέες εικονογραφικές παραστάσεις. Βέβαια δεν λείπουν οι συνδυασμοί μοτίβων από κυπριακά, φοινικικά, αττικά και κυκλαδίτικα διακοσμητικά στοιχεία, πάντα όμως με την χαρακτηριστική ροδιακή τεχνική. Οι τύποι αγγείων είναι αρκετοί ωστόσο αυτοί που απαντώνται τακτικά στα νεκροταφεία είναι η οινοχόη και σε παραλλαγές, τα μυροδοχεία και λυκήθια με την τεχνική των «*spaghetti ware*»⁸⁶⁹. Μεταγενέστερα κατά την αρχαϊκή περίοδο οι μεγάλες εξαγωγές και παράλληλα η άνθιση των τοπικών κεραμικών δημιούργησε ξεχωριστές κατηγορίες αγγείων εξαιρετικής ποιότητας όπως οι κύλικες «τύπου Βρουλιάς», τα αγγεία του εργαστηρίου της Ανατολικής Δωρίδος και οι μεγάλοι ανάγλυφοι πίθοι.

Ο «Κορινθιακός ρυθμός» μεταγενέστερα κάνει σταδιακά την εμφάνισή του από τέλη του 7^{ου} μέχρι και το πρώτο μισό του 6^{ου} αι.π.Χ. με μικρά αγγεία πόσεως. Στην Κάμιρο τα ποσοστά εισαγωγής κορινθιακών αγγείων κατέχει σταθερά υψηλά ποσοστά μέχρι και τα τέλη της αρχαϊκής, αλλά στην Ιαλυσό δεν συμβαίνει το ίδιο. Τα αττικά κάνουν την εμφάνισή τους στο δεύτερο μισό του 6^{ου} αι.π.Χ. σε σημαντικά ποσοστά στην Ιαλυσό, όμως στην Κάμιρο καταγράφονται ελάχιστα. Η άνοδος της εισαγωγής των αττικών κεραμικών και στις δύο πόλεις παρουσιάζεται μετά το τρίτο μισό του 6^{ου} αι.π.Χ. με σταθερά πιο υψηλά νούμερα στην Ιαλυσό. Αντίθετα η Κάμιρος παρουσιάζει περισσότερα κτερίσματα φαγεντιανής και αγγείων Σαμιακού και Σιδονιακού τύπου⁸⁷⁰.

Η Κρήτη και η Ρόδος εκτός της τεχνικής των κεραμικών αρκετά καλοί ως προς τη τεχνική του ελεφαντοστού. Τα πολυάριθμα ευρήματα μαρτυρούν τον συνδυασμό της τοπικής παράδοσης και των ανατολικών επιρροών⁸⁷¹.

---

⁸⁶⁹ Πατσιαδά 2015, 46.

⁸⁷⁰ Gates 1970, 42-3.

⁸⁷¹ Πατσιαδά 2015, 50.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

4.i. Συγκεντρωτικό Καύσεων στα Δωδεκάνησα

Συνοψίζοντας όλα τα δεδομένα των καύσεων της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής στη Δωδεκάνησο διαμορφώθηκε ένα σύνολο στοιχείων με βάση τις πληροφορίες που συγκεντρώθηκαν από τα δημοσιευμένα έντυπα που έχουν εκδοθεί, από αναφορές σε άρθρα, βιβλία και περιοδικές εκδόσεις. Ωστόσο υπάρχουν δυστυχώς πολλές περιπτώσεις αναφορών σε καύσεις χωρίς τις απαιτούμενες λεπτομέρειες που θα βοηθούσαν σημαντικά στο τελικό αποτέλεσμα⁸⁷². Η συνολική καταγραφή πραγματοποιήθηκε ξεχωριστά σε κάθε νησί των Δωδεκανήσων που διέθετε την ταφική πρακτική της καύσης κατά την γεωμετρική και αρχαϊκή περίοδο. Έπειτα κάθε νησιωτική περιοχή αναλύθηκε στα επιμέρους χαρακτηριστικά της κάθε αρχαιολογικής θέσης με το παραπάνω βασικό κριτήριο. Με γνώμονα αυτό και μερικά κύρια σημεία όπως ακριβής αριθμός πυρών και σχηματισμός, διαμορφώθηκε ένας γενικός πίνακας⁸⁷³ των τύπων καύσεων που απαντώνται στο σύμπλεγμα των Δωδεκανήσων και εξήχθησαν ενδιαφέροντα συμπεράσματα.

Οι τύποι καύσεων διαχωρίζονται σε δύο βασικές κατηγορίες τις «πρωτογενείς» και «δευτερογενείς» πυρές⁸⁷⁴. Οι «πρωτογενείς» διαμορφώνονται σε έντεκα υποκατηγορίες με τους σχηματισμούς που έχουν εντοπιστεί στην κάθε θέση ανά νησί. Στα λίγο μεγαλύτερα νησιά με τις περισσότερες αρχαιολογικές θέσεις όπως της Ρόδου και της Κω η καταγραφή αναλύθηκε με βάση τις κύριες αρχαίες πόλεις και τις εκτάσεις που καταλάμβαναν εκείνη την εποχή αποτυπώνοντας τους εντοπισμένους χώρους καύσεων ανά τοποθεσία (πχ. η Ρόδος αναλύθηκε σε Κάμιρο, Ιαλυσό, Λίνδο τις τρεις βασικές πόλεις του αρχαίου «συνοικισμού»). Η πρώτη υποκατηγορία ανήκει στις ορθογώνιες καύσεις που αποτελούν και την πιο βασική μορφή στα Δωδεκάνησα.

---

⁸⁷² Οι αναφορές από αρχαιολόγους ή συγγραφείς μπορεί να διαφέρουν ή να περιέχουν ασάφειες με αποτέλεσμα να μην έχουν ενταχθεί στο σύνολο των καταγεγραμμένων του πίνακα. Πχ. οι καύσεις της Μεροπίδας στη Κω δεν έχουν ακριβή αριθμό ενώ οι πρώτες καύσεις της Ιαλυσού από τον Mauiri δεν έχουν αναφορά στο ακριβές σχήμα τους. Η πρώτη απογραφή στα ημερολόγια του κάθε αρχαιολόγου και η συνέχιση των ανασκαφών σε διάφορες χρονικές περιόδους από μετέπειτα ανασκαφείς ορισμένες φορές δημιουργεί σύγχυση στην αρίθμηση και παρουσίαση των δεδομένων. Αυτό παρατηρείται κυρίως σε ανασκαφές που δεν έχουν ολοκληρωθεί ή η έρευνα τους βρίσκεται σε πρώιμο στάδιο, όπως φαίνεται σε πολλές αναφορές περιοδικών εκδόσεων (ΑΔ, ΑΑ, ΑΕ κ.α.) στα σποραδικά ευρήματα.

⁸⁷³ Πίν. Καύσεων.

⁸⁷⁴ Για αναλυτική περιγραφή των στοιχείων των δυο αυτών κατηγοριών βλ. κεφάλαιο 1 μορφή καύσεων.

Ακολουθούν οι ορθογώνιες με τέσσερις διαμορφωμένες γωνιακές κοιλότητες, τρεις, δύο και μία αναλόγως με τον αριθμό των εντοπισμένων αυλακώσεων. Στη συνέχεια οι λάκκοι με κυκλικό σχήμα, με ελλειψοειδές ή ωοειδές και με ακανόνιστο ή άλλο σχήμα. Επίσης υπάρχει η κατηγορία καύσεων που είναι αναμοχλευμένες ή συλημένες και εκείνη που για την μορφή τους δεν υπάρχει διευκρίνηση⁸⁷⁵. Τελευταία κατηγορία, αυτή των λάκκων καύσεων με πολλαπλή χρήση.

Οι «δευτερογενείς» αποτελούν τον δεύτερο τύπο καύσεων με την καταγραφή των χώρων αποτέφρωσης όπου το στρώμα στάχτης με όλα τα υπολείμματα έχουν συγκεντρωθεί και μεταφερθεί σε άλλο σημείο.

4.ii Περιγραφή Στοιχείων Πίνακα και Συμπεράσματα Καύσεων

Οι εντοπισμένες καύσεις με ορθογώνιο σχήμα λάκκου μόνο, χωρίς την παρουσία των γωνιακών αυλακώσεων είναι ελάχιστες μόλις τέσσερις στην Ρόδο και συγκεκριμένα σε Κάμιρο και Λίνδο. Η αναφορά αυτή δεν σημαίνει ότι λαξεύτηκε λάκκος σε ορθογώνιο σχήμα απλά δεν δημιουργήθηκαν οι κοιλότητες γιατί θα είναι ένα εσφαλμένο συμπέρασμα. Ο σχηματισμός αυτός πάντοτε ακολουθείται από τέσσερις αύλακες όσες και οι γωνίες του ορθογωνίου. Το γεγονός της μη αναφοράς τους πιθανότατα να είναι αποτέλεσμα είτε προηγούμενης καταστροφής- σύλησης είτε δεν σώθηκαν κατά την ανασκαφική διαδικασία.

Οι ορθογώνιες καύσεις και με τις τέσσερις κοιλότητες είναι ο κυρίαρχη μορφή καύσης στα περισσότερα νησιά κυρίως της ΠρΓ και γεωμετρικής περιόδου, ωστόσο απαντάται και στην αρχαϊκή αλλά οι μορφές την περίοδο εκείνη εμπλουτίζονται και με άλλα σχήματα, χάνοντας ίσως σταδιακά τον ιδιαίτερο και πρωτοεμφανιζόμενο σχηματισμό, χαρακτηριστικό των Δωδεκανήσιων καύσεων. Ο αριθμός τους φτάνει περί τις 61 καύσεις, καταλαμβάνοντας το μεγαλύτερο ποσοστό του σχηματισμού των πυρών αυτής της εποχής. Ο αριθμός μπορεί να είναι πιο μεγάλος καθώς σε πολλές αναφορές των δημοσιεύσεων δεν αναφέρεται η μορφή. Ο αριθμός αυτών των πυρών φτάνει τις 134 καύσεις⁸⁷⁶ και δυστυχώς χάνεται ένα μεγάλο «κομμάτι» της έρευνας.

⁸⁷⁵ Στην κατηγορία των αναμοχλευμένων υπάρχει πιθανότητα να καταγράφονται καύσεις που είτε διαθέτουν συγκεκριμένο σχήμα είτε όχι. Το ίδιο συμβαίνει και με τους λάκκους πολλαπλών καύσεων ως πρόσθετες πληροφορίες. Επομένως μια καύση μπορεί να ανήκει σε περισσότερες από μια υποκατηγορίες.

⁸⁷⁶ Βλ. κατηγορία αδιευκρίνιστο σχήμα καύσεων.

Κρίνοντας από μια θέση ή ένα νεκροταφείο που διαθέτει καύσεις ενός τύπου, συνήθως οι πιο πολλές ακολουθούν το ίδιο μοτίβο ή γίνεται συνδυασμός δυο τύπων συνήθως ορθογώνιων και κυκλικών⁸⁷⁷. Οι κατηγορίες των ορθογώνιων καύσεων με τρεις, δυο και μια κοιλότητα δεν αποτελούν διαφορετικό είδος ταφικών πυρών ή παραλλαγή του πρωτότυπου. Ο λόγος που εντοπίζονται με λιγότερες αύλακες συνήθως προκύπτει από μεταγενέστερη ανθρώπινη παρέμβαση. Από την αρχαιότητα η καταστροφή σε ορισμένες περιπτώσεις τάφων για την δημιουργία νέων μέσα σε ένα νεκροταφείο είναι συχνό φαινόμενο. Ωστόσο η καταστροφή αυτή δεν ήταν πάντοτε ολοκληρωτική αλλά πολλές φορές τμηματική ενός σημείου που ίσως να εμπόδιζε τη δημιουργία ενός νέου.

Η διαμόρφωση των νεκροταφείων με την πάροδο των χρόνων και την ανάπτυξη σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση του πληθυσμού και συνεπώς την επέκταση των ορίων στις νεκροπόλεις των πόλεων. Πολλές φορές παρατηρείται η άμεση επαφή των τάφων διαφόρων τύπων ακριβώς λόγω της μικρής έκτασης ειδικά σε περιπτώσεις όπου το νεκροταφείο διατηρούσε ήδη ταφικό περίβολο. Αποτέλεσμα αυτών ήταν ο μη σταθερός προσανατολισμός των τάφων αλλά και η παρουσία ευρημάτων από γειτονικούς τάφους. Αυτό το πρόβλημα αποτέλεσε το πιο συχνό ζήτημα στην αρχαιολογική έρευνα. Κτερίσματα και οστά άλλης εποχής, φύλου και ταφικής πρακτικής σε αναμοχλευμένα στρώματα έδιναν μια ασαφή και λανθασμένη εικόνα του ταφικού συνόλου. Στις καύσεις αυτής της εποχής που η πυρά συνήθως δεν περιοριζόταν στα όρια μιας χτιστής κατασκευής ή περιβόλου ήταν πολύ εύκολο το στρώμα καύσης να αναμειχθεί με άλλα υπολείμματα καύσεων ή άλλου τύπου τάφου. Δυστυχώς το ίδιο αποτέλεσμα συνέβαινε και με τις συλημένες καύσεις.

Κατά την ανασκαφική διαδικασία δεν είναι πάντα σαφές ο σκοπός της αναμόχλευσης, σε πολλές περιπτώσεις η σύληση είναι η αιτία. Είτε κατά την αρχαιότητα είτε μεταγενέστερα τα ταφικά συγκροτήματα πάντα αποτελούσαν πόλο έλξης για τους τυμβωρύχους. Συνηθέστερα αυτές οι ταφικές πυρές εντοπίστηκαν με ελάχιστα ευρήματα (κυρίως πήλινα με μικρή αξία για τις αρχαιότερες συλήσεις τάφων) ή και καθόλου, αφήνοντας μόνο τα οστά και το στρώμα καύσης. Στις πιο πρόσφατες κλοπές τάφων το χώμα ψηλότερα από τον τάφο είναι αρκετά μαλακό και δεν εντοπίζεται συνήθως κανένα εύρημα. Σε κάθε περίπτωση για την αρχαιολογική έρευνα

---

⁸⁷⁷ Βλ. καύσεις Νισύρου, Ρόδου σε πολλές θέσεις όπως, οικόπεδο –Λαγού-, -Τσαμπίκου- και –Πατέλλες-.

το βέβαιο είναι ότι δεν πρόκειται για «δευτερογενή» πυρά καθώς σε αυτές γινόταν περισυλλογή με επιμέλεια όλων των προϊόντων της καύσης με τέφρα, οστά και κτερίσματα. Οι πυρές που θεωρήθηκαν συλημένες ή αναμοχλευμένες ήταν 33 στον αριθμό κυρίως σε Ρόδο και Αστυπάλαια.

Οι κυκλικές την περίοδο της γεωμετρικής και αρχαϊκής εποχής είναι πολύ λίγες, 7 στον αριθμό, σε Ιαλυσό και Νίσυρο περισσότερο. Αντίθετα οι ελλειψοειδείς ή ωοειδείς είναι πιο πολλές φτάνοντας τις 36. Ο σχηματισμός αυτός είναι συνηθέστερος προς την αρχαϊκή περίοδο όπου ο κλασικός ορθογώνιος σταδιακά φαίνεται να μεταβάλλεται. Επίσης αξίζει να σημειωθεί ότι η εμφάνιση αυτή γίνεται περισσότερο στη Νίσυρο και λιγότερο στην Αστυπάλαια, ενώ καθόλου σε Ρόδο και Κω καθώς φαίνεται να ακολουθούν πιστά τον χαρακτηριστικό Δωδεκανησιακό.

Μια κατηγορία αποτελούν οι ελάχιστες καύσεις ακανόνιστου ή άλλου σχήματος. Αυτές μόλις τρεις στον αριθμό εντοπίζονται στη Λίνδο και αυτό ίσως λόγω παρέμβασης στο χώρο αλλά και λόγω πιθανής αποτυχημένης προσπάθειας δημιουργίας λάκκου. Έχει παρατηρηθεί ότι πολλές φορές ίσως λόγω κακών καιρικών συνθηκών ή ένταση της πυράς να ήταν μεγαλύτερη του επιτρεπτού ορίου με αποτέλεσμα να επεκτάθηκε και περιφερειακά του λάκκου δίνοντας ασαφή την τελική του μορφή. Παράλληλα εντοπίστηκαν και δυο είδη ταφικών πυρών που δεν έχουν εμφανιστεί την περίοδο αυτή στα Δωδεκάνησα και αυτά είναι η πυρά σε ταφικό αγγείο στην Αστυπάλαια⁸⁷⁸ και ο ταφικός περίβολος της Καμίρου⁸⁷⁹.

Οι πολλαπλές καύσεις σε μια θέση αποτέφρωσης αποτέλεσαν ένα από τα πρώτα σημαντικά ζητήματα των ανασκαφών στα νησιά των Δωδεκανήσων και κυρίως της Λίνδου. Οι Ιταλοί αρχαιολόγοι⁸⁸⁰ που πρώτοι ξεκίνησαν τη διαδικασία και εντόπισαν τις πρώτες πυρές αντιμετώπισαν το ασαφές αυτό θέμα που ακόμη αποτελεί κεντρικό σημείο συζητήσεων. Οι θέσεις μαζικών ή επαναλαμβανόμενων αποτεφρώσεων δεν μπορούν να επιβεβαιωθούν παρά μόνο μέσω της διαδικασίας της οστεολογικής εξέτασης των υπολειμμάτων οστών που μπορεί να δείξουν την καύση περισσότερων του ενός ατόμων. Η χρονική απόσταση μεταξύ κτερισμάτων που μπορεί να παρατηρηθεί σε μια πυρά δεν οφείλεται απαραίτητα σε επάλληλη χρήση του ίδιου

⁸⁷⁸ Αναλυτική περιγραφή βλ. κεφάλαιο 2 Αστυπάλαια.

⁸⁷⁹ Αναλυτική περιγραφή βλ. κεφάλαιο 2 Κάμιρος, καύση XXXIX στο νεκροταφείο –Πατέλλες-.

⁸⁸⁰ Maiuri, Jacopi και Kinch ήταν τα τρία βασικά πρόσωπα της διχογνωμίας με κύριο κριτήριο τα πολλά και διαφορετικής περιόδου κτερίσματα μέσα στο ίδιο στρώμα καύσης.

λάκκου αλλά σε αναμόχλευση, διατάραξη στρωματογραφικού εδάφους από κατακρημνίσεις ή πιο πιθανό μεταγενέστερη επανάχρηση της θέσης.

Δυστυχώς ένας μεγάλος αριθμός καύσεων από τις ιταλικές καταγραφές δεν είναι εφικτό να χρονολογηθεί επομένως απλά λαμβάνονται υπόψιν στον συνολικό υπολογισμό.⁸⁸¹ Οι χρονικές ασάφειες που διαπιστώνονται σε περιπτώσεις όπως τάφοι της Καμίρου και μερικοί της Ιαλυσού δεν βασίζονται μόνο στην αρίθμηση και καταγραφή τους αλλά και στο ίδιο το περιεχόμενο εντός του τάφου. Η αποσαφήνιση των ανασκαφικών αυτών στοιχείων δεν είναι εφικτή πλέον ωστόσο οι παλιότεροι τάφοι της Ιαλυσού δεν φαίνεται να έχουν ιδιαίτερες χρονολογικές αποκλείσεις. Αυτό διαπιστώνεται και σε σύγκριση με τα ταφικά σύνολα της Εξοχής, όπου ελάχιστες είναι οι διαφορές που εντοπίζονται στην επάλληλη χρήση των λάκκων καύσεως⁸⁸². Η επαναχρησιμοποίηση αυτή δεν φαίνεται να έγινε σε μεγάλα χρονικά διαστήματα αλλά ούτε σε πολλές θέσεις καθώς ο χώρος που διατίθεντο στα νεκροταφεία της Ιαλυσού ήταν αρκετός.

«Δευτερογενείς» ταφικές πυρές δεν εντοπίζονται πολλές στα νησιά της Δωδεκανήσου παρά μόνο τέσσερις. Δύο στην Ιαλυσό⁸⁸³ και από μια σε Λίνδο (Βάτι)⁸⁸⁴ και Κάμιρο⁸⁸⁵. Στις περιπτώσεις αυτές υπάρχει πλησίον ή εντός το νεκροταφείου αποθέτης ή ταφικό αγγείο εντός του οποίου τοποθετούσαν τα υπολείμματα της καύσης.

Οι θεωρίες που διατυπώνονται από μελετητές και αρχαιολόγους ως προς το ζήτημα των τεσσάρων κοιλοτήτων είναι πολλές. Οι δυο πιο πιθανές είναι ότι από τη μια πρόκειται για τις θέσεις όπου τοποθετούνταν τα πόδια της κλίνης του νεκρού και από την άλλη ότι πρόκειται για αύλακες αεραγωγούς που χρησίμευαν ώστε να επιτευχθεί η τέλεια καύση. Η θεωρία της τοποθέτησης του ξύλινου κρεβατιού βρίσκουν υποστηρικτές τους Kinch⁸⁸⁶, Johansen⁸⁸⁷ και Σταμπολίδη⁸⁸⁸ οι οποίοι θεωρούν ότι είναι πιο πιθανός ο λόγος να λαξεύονταν οι κοιλοότητες ώστε να πατήσει

⁸⁸¹ Gates 1970, 22. Συγκεκριμένα 42 στην Ιαλυσό και 5 στην Κάμιρο.

⁸⁸² Παπαποστόλου 23 (1968) Μελέτες, 79. Όπως συμβαίνει και με την πυρά 422 όπου ο αριθμός των κτερισμάτων ήταν αρκετός και σε ορισμένα εξ αυτών η χρονολόγηση είναι λίγο πρωιμότερη των υπολοίπων γεγονός που ίσως θεωρήθηκε ως θέση αποτεφρωτηρίου. Ωστόσο αυτά ίσως να ανήκαν στον παλαιότερα ανεσκαμμένο τάφο, αφού οι περισσότεροι ήταν ήδη συλημένοι.

⁸⁸³ Βλ. κεφάλαιο 2 Ιαλυσός, αναλυτική περιγραφή καύσεις Ιαλυσού και συγκεκριμένα τάφος 352 LXI καθώς και σποραδικά ευρήματα οικόπεδο –Φωτάκη- (ΑΔ 54 (1999), Χρονικά Β2 932.)

⁸⁸⁴ Βλ. κεφάλαιο 2 Λίνδος, αναλυτική περιγραφή καύσεις Λίνδου, Βάτι γεωμετρικός τάφος.

⁸⁸⁵ Βλ. κεφάλαιο 2, αναλυτική περιγραφή καύσεις Καμίρου και συγκεκριμένα τάφος CCV.

⁸⁸⁶ Kinch 1914, 53-4.

⁸⁸⁷ Johansen 1958, 10-11.

⁸⁸⁸ Σταμπολίδης 1996, 118-9.

πάνω η κλίνη αλλά και για την τοποθέτηση των κτερισμάτων του νεκρού, κάτι το οποίο επιβεβαιώνεται καθώς σε όλες τις καύσεις που εντοπίστηκαν, τουλάχιστον σε μία από τις κοιλότητες βρέθηκαν ολόκληρα αγγεία ή τμήματα αυτών. Σύμφωνα με τους ίδιους η παρουσία αυτών ίσως σχετίζεται με τις προσφορές στους χθόνιους θεούς. Αντίθετα οι υποστηρικτές της άποψης ότι οι αύλακες δημιουργήθηκαν για καλύτερη οξυγόνωση της πυράς είναι οι Kurtz- Boardman⁸⁸⁹ και Coldstream⁸⁹⁰ οι οποίοι θεωρούν ότι με την κατάλληλη τοποθέτηση των υλικών για την καύση (ξύλα, κλαδιά κλπ) και με τη συγκεκριμένη διάταξη η κυκλοφορία του αέρα κινούνταν κατάλληλα ώστε να έχει την απαιτούμενη ένταση και έκταση σε όλο το μήκος της πυράς. Πιο συγκεκριμένα ο Coldstream⁸⁹¹ επέκτεινε αυτή τη θεωρία παρουσιάζοντας πιο ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που αφορούν την τεχνική λέγοντας ότι ίσως τοποθετούσαν πασσάλους στις κοιλότητες με σκοπό η ξύλινη κατασκευή να είναι πιο ψηλά και η ροή του αέρα πιο εύκολη. Το ίδιο φαίνεται να συνέβαινε και σε ορισμένες περιπτώσεις καύσεων του Κεραμικού της ίδιας χρονικής περιόδου, όπου υπήρχαν αύλακες εξαιρετισμού διαφορετικής όμως τεχνοτροπίας⁸⁹²

Συγκεντρωτικά όλων των παραπάνω ο Gates⁸⁹³ υποστηρίζει και τις δυο εκδοχές, ωστόσο θεωρεί πιο πιθανή την περίπτωση της τοποθέτησης κλίνης στις αύλακες αυτές. Μεταγενέστερα χρονολογικά παραδείγματα ίσως θα μπορούσαν να θεωρηθούν παρόμοιας τεχνικής ωστόσο με κάποια επιφύλαξη. Το γεγονός τοι τεχνικά θεωρείται η πιο πετυχημένη τεχνική του εθίμου το πιο πιθανό είναι να συνέβαινε ένα συνδυασμός των δυο απόψεων. Με την συγκέντρωση αρκετής καύσιμης ύλης σε ψηλό επίπεδο και τη δημιουργία κλίνης ακόμη ψηλότερα το αποτέλεσμα ήταν επιτυχές. Παρόλο το τεχνικό κομμάτι της πυράς δεν αμφισβητείται η παρουσία τελετουργικής ακολουθίας που να συντελεί στη διαδικασία του εθιμοτυπικού⁸⁹⁴.

Η τοποθέτηση κτερισμάτων στην πυρά αποτέλεσε επίσης ιδιαίτερο θέμα συζήτησης σε επιστήμονες και αρχαιολόγους. Αυτό γιατί δεν είναι πάντα ευκρινές εάν οι προσωπικές προσφορές στον νεκρό τοποθετούνταν πριν, κατά τη διάρκεια ή μετά

---

⁸⁸⁹ Kurtz, Boardman 2011, 71-3.

⁸⁹⁰ Βλ. Υποσημείωση 20.

⁸⁹¹ Coldstream 1977, 250

⁸⁹² Kerameikos VI, (83)

⁸⁹³ Gates 1983, 22-25.

⁸⁹⁴ Βλ. κεφάλαιο 1, Θρησκεία.

από τη τελετή της καύσης. Πέρα από τους λόγους που οι άνθρωποι οδηγούνταν στην επιλογή της πρακτικής της καύσης, το ζήτημα που προκύπτει είναι ο σκοπός για τον οποίο εναπόθεταν κτερίσματα στις πυρές. Η αιτία ίσως να βρίσκεται στις δοξασίες και στον τρόπο που αντιμετωπιζόταν ο νεκρός. Πιθανώς να ήταν μια κίνηση δέους αλλά και φόβου απέναντι στο θεό⁸⁹⁵. Το μεγαλύτερο ποσοστό των καύσεων έχει αρκετή κτέριση που ποικίλη από αγγεία μικρού και μεγάλου μεγέθους καθώς και προσωπικά αντικείμενα του νεκρού. Το στοιχείο αυτό δεν διαφέρει από «πρωτογενείς» ή «δευτερογενείς» καύσεις⁸⁹⁶. Ωστόσο οδεύοντας προς τα ιστορικά χρόνια η παρουσία κτερισμάτων απαντάται πιο συχνά σε νεκροταφεία πρωτογενών καύσεων⁸⁹⁷

Συγκριτικά των καύσεων των νήσων μεταξύ τους, η Κως στα μέχρι στιγμής δείγματα που χρονολογούνται από την ΠρΓ, ο τύπος που ακολουθείται είναι της «πρωτογενούς» καύσεως με τέλεια καύση. Αντίθετα στη Ρόδο την ίδια περίοδο οι καύσεις που εντοπίζονται αν και διαθέτουν παρόμοια χαρακτηριστικά στη κατασκευή του λάκκου σε αρκετές περιπτώσεις ο τύπος ήταν «δευτερογενής» με τη μεταφορά των υπολειμμάτων σε τεφροδόχα, οστεοδόχα αγγεία ή σε μικρότερους λάκκους απόθεσης. Η περίοδος όπου τα δυο έθιμα συγκλίνουν ως προς τον τύπο κατασκευής είναι την ΥΓ με τις νέες καύσεις στο οικόπεδο –Λαγού-⁸⁹⁸ να διατηρούν τα εναπομείναντα υλικά της πυράς στην ίδια θέση. Παρόλα αυτά το βέβαιο είναι ότι πρόκειται για παραλλαγές του ίδιου εθίμου που σκοπό έχουν να τιμήσουν αρχικά το νεκρό αλλά και τους θεούς.

Μια παρατήρηση που ίσως να έχει ουσιαστική διαφορά στις καύσεις μεταξύ της Κω και της Ρόδου να είναι η διαμόρφωση των κοιλοτήτων. Της Ρόδου φαίνεται η λάξευση να εισχωρεί και εντός των τοιχωμάτων του λάκκου, γεγονός που μπορεί να δημιουργεί γρήγορη και έντονη φλόγα αλλά το βασικό υλικό να μην προλαβαίνει να καεί ολοσχερώς. Αντίθετα της Κω οι κοιλότητές φαίνεται να είναι ξεχωριστές από το υπερυψωμένο κεντρικό τμήμα. Με την κατάλληλη τοποθέτηση της καύσιμης ύλης (σε αυτό βοηθάει η υπερυψωμένη κεντρική αύλακα) να δημιουργείται το απαιτούμενο ρεύμα αέρα με σκοπό την τέλεια καύση.

⁸⁹⁵ Μελάς 1999, 21; Βλ. κεφάλαιο 1, Θρησκεία.

⁸⁹⁶ Μελάς 1999, 25.

⁸⁹⁷ Μελάς 1999, 26.

⁸⁹⁸ Βλ. Γρηγοριάδου- Γιαννικουρή- Μαρκέτου 1999, 373-399.

Οι καύσεις σε Νίσυρο και Αστυπάλαια διαθέτουν περισσότερα κοινά στοιχεία ίσως λόγω κοινής χρονικής περιόδου. Στα αρχαϊκά αυτά νεκροταφεία η τελειοποίηση της καύσης είναι υπαρκτή και η εξέλιξή της μεταπηδά σε νέες κατασκευαστικές μορφές⁸⁹⁹ αλλά και σε νέους τύπους αγγείων ως κτερίσματα⁹⁰⁰.

Η επιλογή της θέσης των νεκροταφείων γενικά στα νησιά αυτά είχε όπως φαίνεται ιδιαίτερη σημασία για τους προγόνους και δεν ήταν καθόλου τυχαία. Τα παραδείγματα νεκροταφείων όπως αυτό ανατολικά του ναού της ακροπόλεως της Καμίρου και -Παπά τις Λούρες- που βρίσκονται σε κοντινή απόσταση από τη θάλασσα αλλά και τη Μεροπίδα (σημερινό Μαρμαρωτό) της Κω, καθώς και το –Λαερμινάκι- της Καμίρου και ο Κεραμεικός της Αττικής, ήταν μερικά από τα νεκροταφεία που βρίσκονταν πλησίον ποταμών. Το γεγονός αυτό υποδηλώνει την ανάγκη των ανθρώπων για εξαγνισμό από το μίasma του θανάτου αλλά ίσως και πρακτικούς λόγους για άμεση παροχή νερού με σκοπό την απόσβεση της πυράς στις περιπτώσεις των καύσεων.

Συμπληρωματικά για την καλύτερη έρευνα και ερμηνεία των καύσεων αυτών εκτός από τη μορφολογία τους υπάρχουν και πληροφορίες των υπολειμμάτων που συλλέγονται όπως τα οστά και τα κτερίσματα.

Οι οστεολογικές μελέτες είναι ένα από τα βασικά «εργαλεία» άντλησης χρήσιμων επιμέρους στοιχείων για τον αρχαιολόγο καθώς προσδιορίζουν το φύλλο, την ηλικία, τυχόν ασθένειες που μπορεί να είχε περάσει το άτομο στον βίο του, αλλά και τα πιθανά αίτια θανάτου. Βέβαια αυτή η τόσο σημαντική διαδικασία δυσχεραίνεται ακόμη περισσότερο, καθώς όχι μόνο το υλικό που απομένει είναι ελλιπές λόγω της καύσης, αλλά και τα οστά είναι αρκετά διαβρωμένα και πολλές φορές ανεπαρκή ώστε να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα⁹⁰¹. Ωστόσο από το ποσοστό αλλοίωσης και απανθράκωσης συλλέγονται και στοιχεία για την ένταση της πυράς και της διαβάθμισής της καθώς πολλές φορές λόγω καιρικών συνθηκών (ριπές αέρα) κάποια

⁸⁹⁹ Βλ. κεφάλαιο 2 Νίσυρος, Αστυπάλαια. Ταφικός περίβολος και καύση σε ταφικό αγγείο.

⁹⁰⁰ Όπως τα λυχνάρια και τα πινάκια με περίτεχνες διακοσμήσεις.

⁹⁰¹ Σκέρλου 1999, 265. Είναι απαραίτητο να υπάρχει επάρκεια σε ποιοτικά καλό υλικό, ικανό ώστε να δώσει ασφαλή συμπεράσματα στις μετρήσεις και τη μελέτη των δεομένων.

τμήματα της καύσης είναι περισσότερο καμένα⁹⁰² και άλλα λιγότερο⁹⁰³ ή και καθόλου. Το γεγονός ότι τα υπολείμματα της καύσης είναι ελάχιστα ίσως να έχει εξήγηση και λόγω της σύστασης του εδάφους, όταν αυτά θάβονταν αλλά πολύ πιθανός λόγος είναι και ότι ίσως τα λείψανα να μεταφέρονταν σε τεφροδόχα αγγεία⁹⁰⁴. Αυτό βέβαια είναι προβληματικό και έρχεται σε αντίθεση με τα αρχαιολογικά δεδομένα που συνηγορούν στην παρουσία του τύπου «πρωτογενών» καύσεων και όχι «δευτερογενών» στα Δωδεκάνησα γενικά.⁹⁰⁵ Αυτό διαπιστώνεται λόγω της παρουσίας των αγγείων και οστών στις αρχικές τους θέσεις («πρωτογενείς» πυρές). Σε περίπτωση συγκέντρωσης οστών και αναθημάτων σε τεφροδόχα («δευτερογενείς» πυρές) θα έπρεπε είτε να μην βρίσκονται εντός του λάκκου είτε να είναι αναμοχλευμένα.

Η κεραμική της προηγούμενης περιόδου των μυκηναϊκών χρόνων δεν φαίνεται να ομοιάζει σε τίποτα με την νέα γεωμετρική που σταδιακά και σταθερά εξελίσσεται από τον 9^ο αι.π.Χ. και έπειτα. Έτσι ακριβώς και η κεραμική των Δωδεκανησίων αποκτά τα ιδιαίτερα τοπικά χαρακτηριστικά ήδη από τα ΠΓ χρόνια⁹⁰⁶. Αργότερα στα Υ ΠΓ χρόνια εμφανίζεται η τεχνική με βάση τα πλέον δημοφιλή αττικά πρότυπα. Τα μοτίβα των παραστάσεων που χρησιμοποιούνται πιο συχνά είναι το δικτυωτό σχήμα, οι ομόκεντροι κύκλοι με στοιχεία ζικ-ζακ ή γραμμωτό σχέδιο⁹⁰⁷. Πρώτα δείγματα αυτών εντοπίζονται σε Κω και Κάμιρο με αγγεία που εντάσσονται λίγο πριν τα τέλη της ΠΓ περιόδου⁹⁰⁸. Στα Σεράγια εντοπίζονται αγγεία κλειστού τύπου με το χαρακτηριστικό γλωσσωτό σχήμα.⁹⁰⁹

Η Ροδιακή⁹¹⁰ και Κωακή⁹¹¹ κεραμική της ΠΓ περιόδου έχουν όπως φαίνεται άμεση σύνδεση μεταξύ τους ως προς την τεχνοτροπία, αλλά με τη διατήρηση των ιδιαίτερων τοπικών χαρακτηριστικών τους. Χαρακτηριστικό ΠΓ στοιχείο ο περιορισμός των διακοσμητικών παραστάσεων στο άνω μέρος των αγγείων. Αρχικά αποτελούνταν από μια ταινία και στη συνέχεια εντάσσονταν μετόπες οριζόντιες ή

⁹⁰² Όπως στο οικόπεδο Βασιλείου καύση III (βλ. Μποσνάκης 1999, 236- 240).

⁹⁰³ Όπως στο οικόπεδο Κουτσουράδη καύση II (βλ. Μποσνάκης 1999, 247-250).

⁹⁰⁴ Σταμπολίδης 1996. Δευτερογενείς καύση, κατά την οποία τα οστά πλένονταν και μεταφέρονταν σε οστεοθήκες.

⁹⁰⁵ Σκέρλου 1999, 279.

⁹⁰⁶ Cook 1960, 12, 16.

⁹⁰⁷ Cook 1960, 12.

⁹⁰⁸ Desborough 1952, 223; Snodgrass 1971, 75-6.

⁹⁰⁹ Morricone 1950.

⁹¹⁰ Βλ. πίνακα αγγείων Ρόδου (Κάμιρος, Ιαλυσός, Λίνδος).

⁹¹¹ Βλ. πίνακα αγγείων Κω.

κάθετες. Σχέδια όπως μαϊάνδρος και γραμμωτά μοτίβα είναι συχνά αλλά πιο αδέξια διαμορφωμένα σε σχέση με τη μεταγενέστερη και επιμελημένη παρουσία στα τέλη της γεωμετρικής περιόδου. Οι τύποι των αγγείων που εντοπίζονται στα ταφικά συγκροτήματα δεν διαφέρουν από τα γνωστά της υπόλοιπης Ελλάδας όπως αμφορείς, τριφυλλόσχημες οινοχόες, ληκύθους, πυξίδες, κανάτες, σκύφους κύπελα και μεταγενέστερα λίγο εντάσσονται οι υδρίες. Αυτές συνήθως διακοσμούνται με κύκλους στο σώμα και δικτυωτά στοιχεία ενώ τα κύπελα είναι κωνικά με πόδι, με ενιαίο χρώμα, άλλοτε με πιο κάθετα τοιχώματα και πιο επίπεδη βάση.

Κατά τα πρώτα χρόνια της γεωμετρικής περιόδου οι διαφορές στα σχήματα και στα μοτίβα δεν είναι μεγάλες. Η εμφάνιση όλο και περισσότερων γεωμετρικών σχημάτων όπως τρίγωνα, κύκλοι, ημικύκλια, ρόμβοι σε συνδυασμό με γραμμές και τετράγωνα απλωμένα ατάκτως σε όλο τον χώρο της ταινίας ήταν σύνηθες φαινόμενο. Παρουσιάζεται η εισαγωγή νέων σχημάτων όπως ο κρατήρας με πόδι, ο κάρθαρος με υπερυψωμένες λαβές κυρίως στα τέλη της ΜΓ και η κοτύλη την ΥΓ περίοδο. Αξίζει να σημειωθεί η έντονη επιρροή από Κυπριακά και Φοινικικά πρότυπα με μοτίβα και είδη αγγείων όπως πτηνόμορφα αγγεία και ειδώλια σε Κω και Νίσυρο⁹¹² μέσα σε τάφους και σε ιερά⁹¹³. Η ΥΓ τεχνοτροπία στα Δωδεκάνησα διατηρείται ακόμη και μετά την σταδιακή εγκατάλειψή της στην υπόλοιπη Ελλάδα. Τα μοτίβα των ρόμβων και των τριγώνων πλαισιώνονται από ακίστρια, ορθογώνια σε μορφή σκακιάρας, ενώ εμφανίζονται γραμμικά σχήματα πτηνών.

Το μοτίβο της ψευδόςπειρας που απαντάται συχνά στο σχεδιασμό των ροδίτικων αγγείων εμφανίζεται κατά το τέλος του γεωμετρικού ρυθμού⁹¹⁴.

Δεν μπορεί να παραληφθεί επίσης και ο σημαντικός για τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου «*Ανατολίζων ρυθμός*» του 7^{ου} και 6^{ου} αι. π.Χ. που διέφερε αρκετά από αυτόν της υπόλοιπης Ελλάδας. Οι κεραμοποιοί της Ρόδου αποτελούν ίσως εμπνευστές του «*ρυθμού των Αιγάρων*» λόγου του μεγάλου αριθμού που εντοπίστηκε στο νησί⁹¹⁵. Χαρακτηριστικός είναι ο τύπος της τριφυλλόσχημης οινοχόης, με λευκό επίχρισμα, που συναντάμε σε καύσεις τόσο της Ρόδου όσο και της Κω⁹¹⁶. Στη Βρουλιά εντοπίστηκε μια μικρή ομάδα κυλίκων του 600 π.Χ. με εγχάρακτη διακόσμηση

⁹¹² Βλ. πίνακα αγγείων Νισύρου.

⁹¹³ Coldstream 1977, 249; Βλ. κεφάλαιο 3 Κύπρος.

⁹¹⁴ Johansen 1958, 111.

⁹¹⁵ Boardman 2011, 171-4.

⁹¹⁶ Βλ. Σημείωση 106-7 Κω

φυτικών μοτίβων, μοναδική στο είδος της, κατασκευασμένη από τοπικά εργαστήρια. Τα πιο συχνά κτερίσματα αγγείων που εντοπίζονται είναι μικρές οινοχόες, κύπελλα και μεγάλοι αμφορείς (ιδίως το 575 με 550 π.Χ.) που αποτελούν μερικά από τα συνηθισμένα αγγεία προσφορών που εντοπίζονται στις καύσεις.

Η ροδιακή χρυσοχοΐα αποτελεί έναν εξίσου σημαντικό και ιδιαίτερο κλάδο των ροδιακών εργαστηρίων στην κατασκευή κοσμημάτων από χρυσό και πολύτιμα μέταλλα. Τα υψηλότερα επίπεδα τεχνικής εντοπίζονται κατά την αρχαϊκή κυρίως εποχή. Στις καύσεις της Ρόδου τα μεταλλικά αντικείμενα αποτελούνται κυρίως από χαλκό και λιγότερο ασήμι και χρυσό. Βέβαια μια βασική αιτία έλλειψης χρυσού από τα πρώιμα νεκροταφεία είναι το γεγονός της σύλησης των περισσότερων από αυτών. Τα θέματα που παρουσιάζονται γενικά στα ελάσματα που έχουν εντοπιστεί είναι επηρεασμένα από ανατολικά πρότυπα με ανθρωπόμορφα ζώα. Η τεχνική που ακολουθούσαν γινόταν με τη μέθοδο της σφυρηλάτησης⁹¹⁷. Τα περισσότερα χρησίμευαν ως ανάθημα στο νεκρό, πολλά από αυτά όμως πιθανώς να χρησιμοποιούνταν από το άτομο όσο ήταν ακόμη εν ζωή.

Όπως φαίνεται όσο δύσκολος και μη αποτελεσματικός είναι ο συσχετισμός μεταξύ των εγχώριων καύσεων, άλλο τόσο και πολύ περισσότερο, είναι και μεταξύ των ευρημάτων σε χώρες της Ευρώπης, της Ασίας και της Εγγύς Ανατολής ήδη από τα Προϊστορικά χρόνια. Η εμφάνισή του σε πολλά σημεία ανά τον κόσμο δηλώνει μια γενικευμένη αντίληψη της πρακτικής που δεν συνεπάγεται απαραίτητα τη μετάδοση από τόπο σε τόπο και από εποχή σε εποχή⁹¹⁸. Η αντιληπτική ικανότητα και οι εκάστοτε ανάγκες του κάθε λαού⁹¹⁹ μπορεί να είναι παράγοντες εμφάνισης του εθίμου ως αυτόνομο πολιτιστικό στοιχείο⁹²⁰, του κάθε πολιτισμού. Σύμφωνα με μελετητές⁹²¹ είναι λάθος ο συσχετισμός των δειγμάτων καύσεων μεταξύ τους καθώς πιο λειτουργική είναι η θεωρία της παρουσίας ανεξάρτητων πρακτικών του εθίμου σε όλο τον κόσμο, σε διάφορες χρονικές περιόδους.

Η ταφική πρακτική της καύσης στα Δωδεκάνησα όπως αναφέρει και ο Snodgrass⁹²² προδίδει πρότυπα αττικά. Η μεγάλη έκταση και πυκνότητα των

⁹¹⁷ Coulie 2015, 55.

⁹¹⁸ Γάλλης Κ. 1980, σ.

⁹¹⁹ Βλ. κεφάλαιο 1 Κοινωνία.

⁹²⁰ Βλ. κεφάλαιο 1 Πολιτισμός.

⁹²¹ Μελάς 1999, σ.26; Γάλλης 1982

⁹²² Βλ. κεφάλαιο 3 Αττική.

νεκροταφείων με κάθε είδους ταφική πρακτική όπως στον Κεραμεικό τα καθιστούν βασικό γνώμονα στη μελέτη των υπολοίπων δειγμάτων της ελληνικής επικράτειας. Ωστόσο παρά την πιθανή επιρροή του εθίμου η εμφανής διαφορετικότητα στην ιδιόμορφη πρακτική της Ρόδου, Κω, Νισύρου και Αστυπάλαιας την καθιστούν μοναδική και το πιθανότερο «δημιούργημα» του ίδιου του νησιού της Κω που μεταδόθηκε στη συνέχεια στη Ρόδο και στα υπόλοιπα νησιά της Δωδεκανήσου.⁹²³

---

⁹²³ Σκέρλου 1999, 279- 280. Γεγονός που διαπιστώνεται και από τη χρονική τοποθέτηση της κάθε καύσης. ΥΠρΓ- ΥΓ στη Κω και Γ με ΥΓ στη Ρόδο.

5. ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΑ	Archaeologischer Anzeiger
ΑΑΑ	Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
ΑΔ	Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ	Αρχαιολογική Εφημερίς
AJA	American Journal of Archaeology
AM	Athenische Mitteilungen
Ann.	Annuario della Scuola Archaeologica di Atene
BCH	Bulletin de Correspondance Hellenique
BSA	Annual of the British School at Athens
CVA	Corpus Vasorum Antiquorum
Ergon	Το Έργον της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
GGA	Gottingische gelehrte Anzeigen
Hesp.	Hesperia
JHS	Journal of Hellenic Studies
ΠΑΕ	Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΩΝ

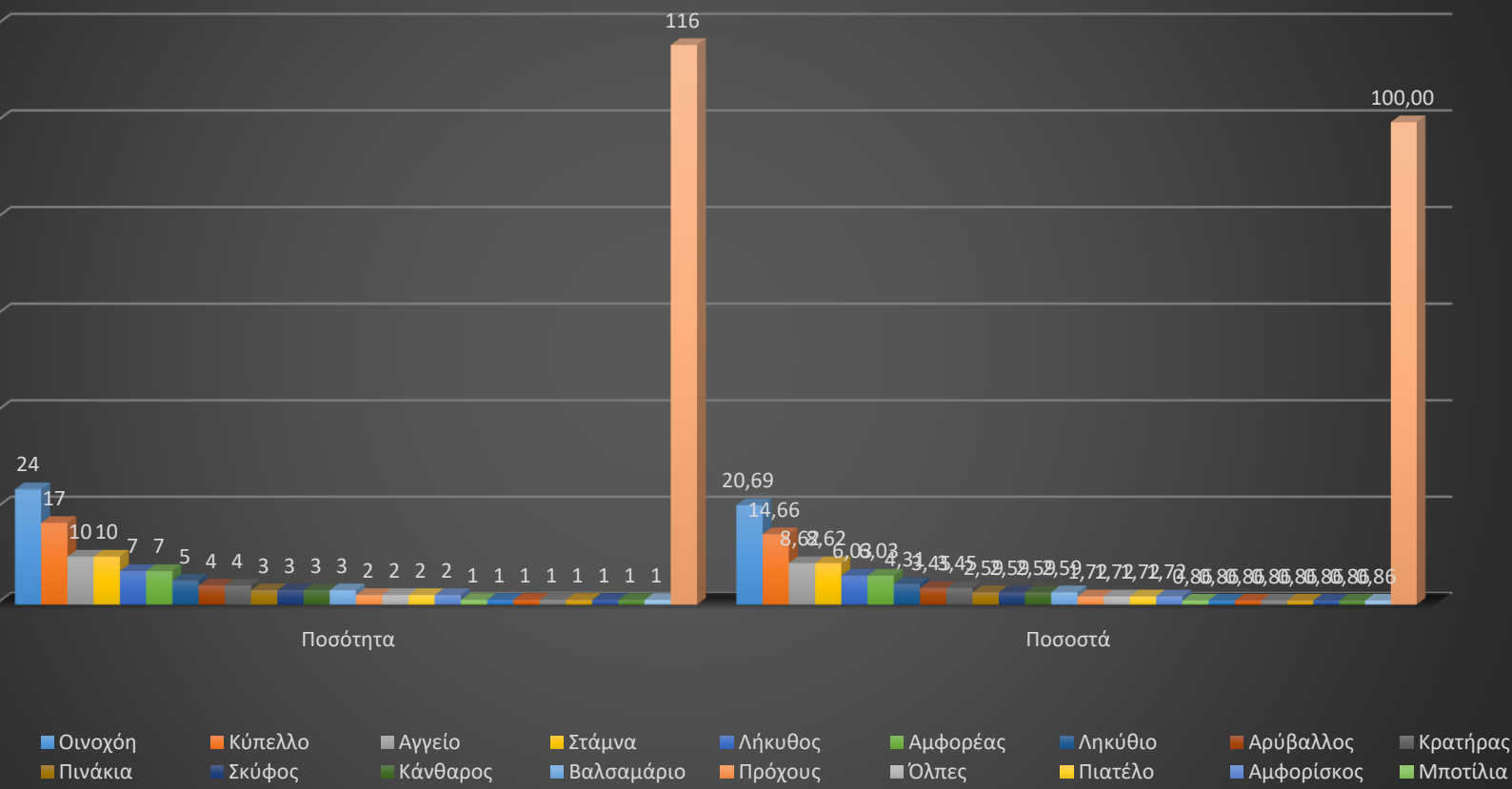
Α	Αρχαϊκή
Γ	Γεωμετρική
ΜΑ	Μεσοαρχαϊκός
ΜΓ	Μεσογεωμετρικός
ΜΜ	Μεσομινωικός
ΠΑ	Πρώιμος Αρχαϊκός

ΠΓ	Πρώιμος Γεωμετρικός
ΠρΕ	Πρωτοελλαδική
ΠρΓ	Πρωτογεωμετρικός
ΥΓ	Υστερογεωμετρικός
ΥΕ	Υστεροελλαδικός
ΥΕΧ	Ύστερη Εποχή Χαλκού
ΥΠΓ	Ύστερος Πρώιμος Γεωμετρικός
ΥΠρΓ	Ύστερος Πρωτογεωμετρικός

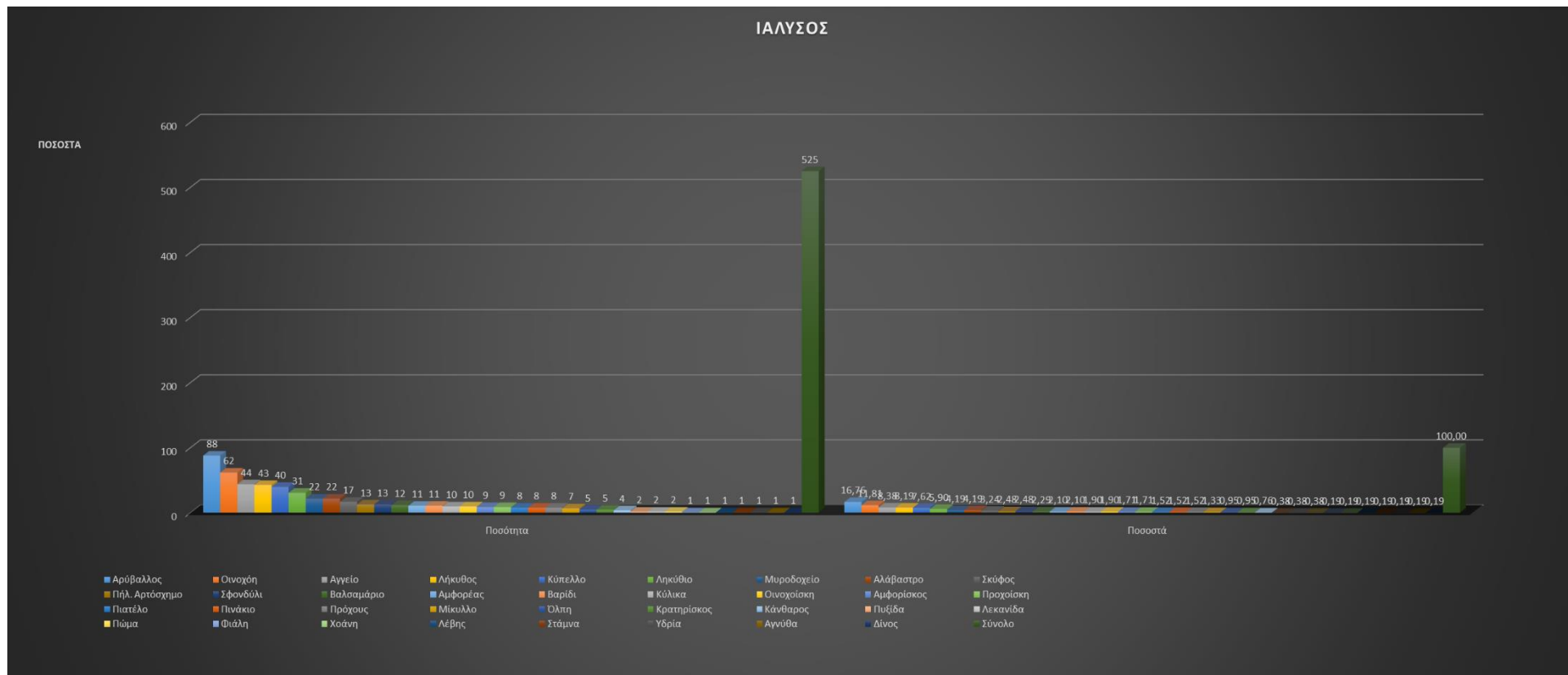
6. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

ΚΑΜΙΡΟΣ		
Αγγεία	Ποσότητα	Ποσοστά
Οινοχόη	24	20,69
Κύπελλο	17	14,66
Αγγείο	10	8,62
Στάμνα	10	8,62
Λήκυθος	7	6,03
Αμφορέας	7	6,03
Ληκύθιο	5	4,31
Αρύβαλλος	4	3,45
Κρατήρας	4	3,45
Πινάκια	3	2,59
Σκύφος	3	2,59
Κάνθαρος	3	2,59
Βαλσαμάριο	3	2,59
Πρόχους	2	1,72
Όλπες	2	1,72
Πιατέλο	2	1,72
Αμφορίσκος	2	1,72
Μποτίλια	1	0,86
Πηλός	1	0,86
Μελανοδοχείο	1	0,86
Πηνίο	1	0,86
Λεκανίδα	1	0,86
Υδρία	1	0,86
Πυξίδα	1	0,86
Βαρίδι	1	0,86
Σύνολο	116	100,00

ΚΑΜΙΡΟΣ

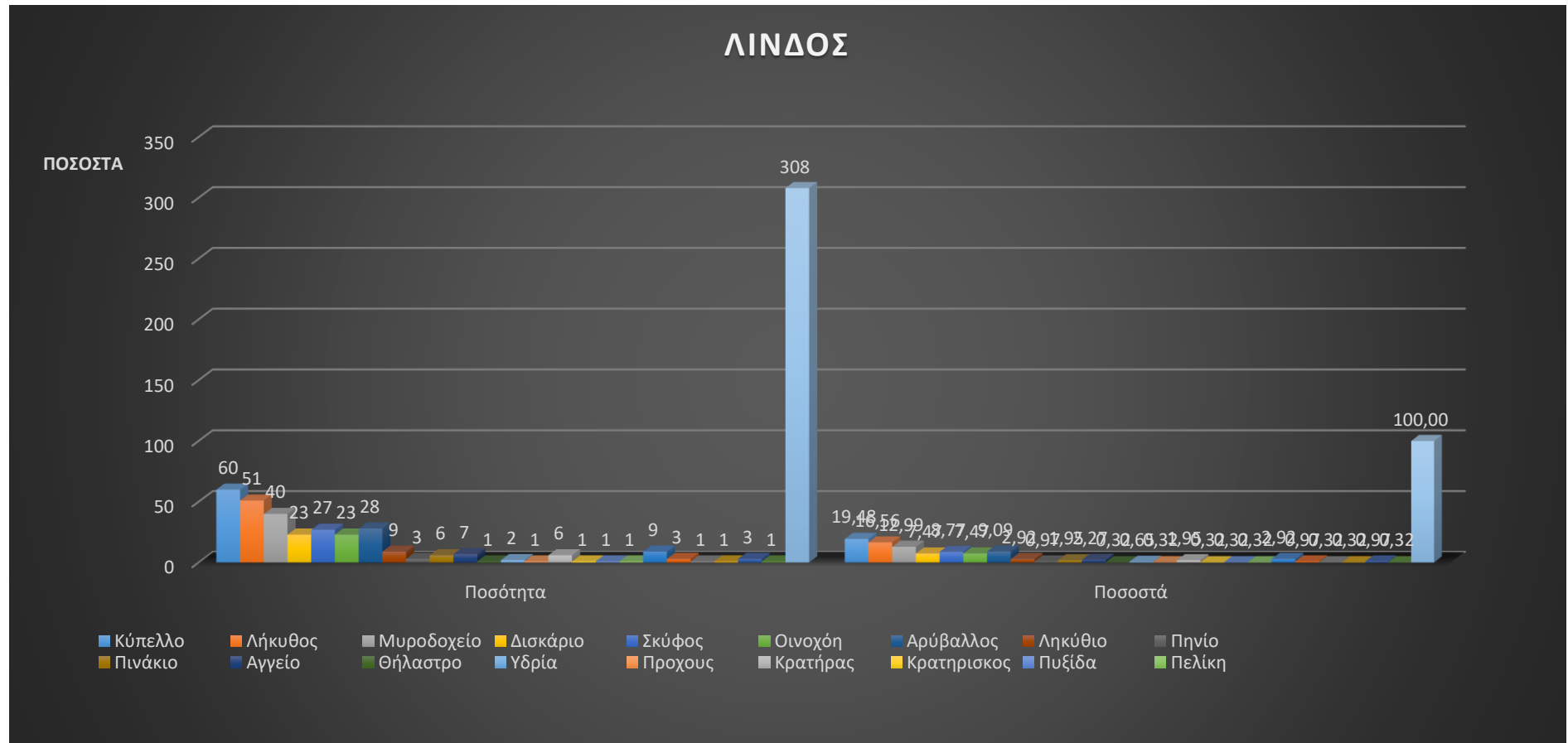

ΙΑΛΥΣΟΣ		
Αγγεία	Ποσότητα	Ποσοστά
Αρύβαλλος	88	16,76
Οινοχόη	62	11,81
Αγγείο	44	8,38
Λήκυθος	43	8,19
Κύπελλο	40	7,62
Ληκύθιο	31	5,90
Μυροδοχείο	22	4,19
Αλάβαστρο	22	4,19
Σκύφος	17	3,24
Πήλ. Αρτόσχημο	13	2,48
Σφονδύλι	13	2,48
Βαλσαμάριο	12	2,29
Αμφορέας	11	2,10
Βαρίδι	11	2,10
Κύλικα	10	1,90
Οινοχοίσκη	10	1,90
Αμφορίσκος	9	1,71
Προχοίσκη	9	1,71
Πιατέλο	8	1,52
Πινάκιο	8	1,52
Πρόχους	8	1,52
Μίκυλλο	7	1,33
Όλπη	5	0,95
Κρατηρίσκος	5	0,95
Κάνθαρος	4	0,76
Πυξίδα	2	0,38
Λεκανίδα	2	0,38
Πώμα	2	0,38
Φιάλη	1	0,19
Χοάνη	1	0,19
Λέβης	1	0,19
Στάμνα	1	0,19
Υδρία	1	0,19
Αγνύθα	1	0,19
Δίνος	1	0,19
Σύνολο	525	100,00

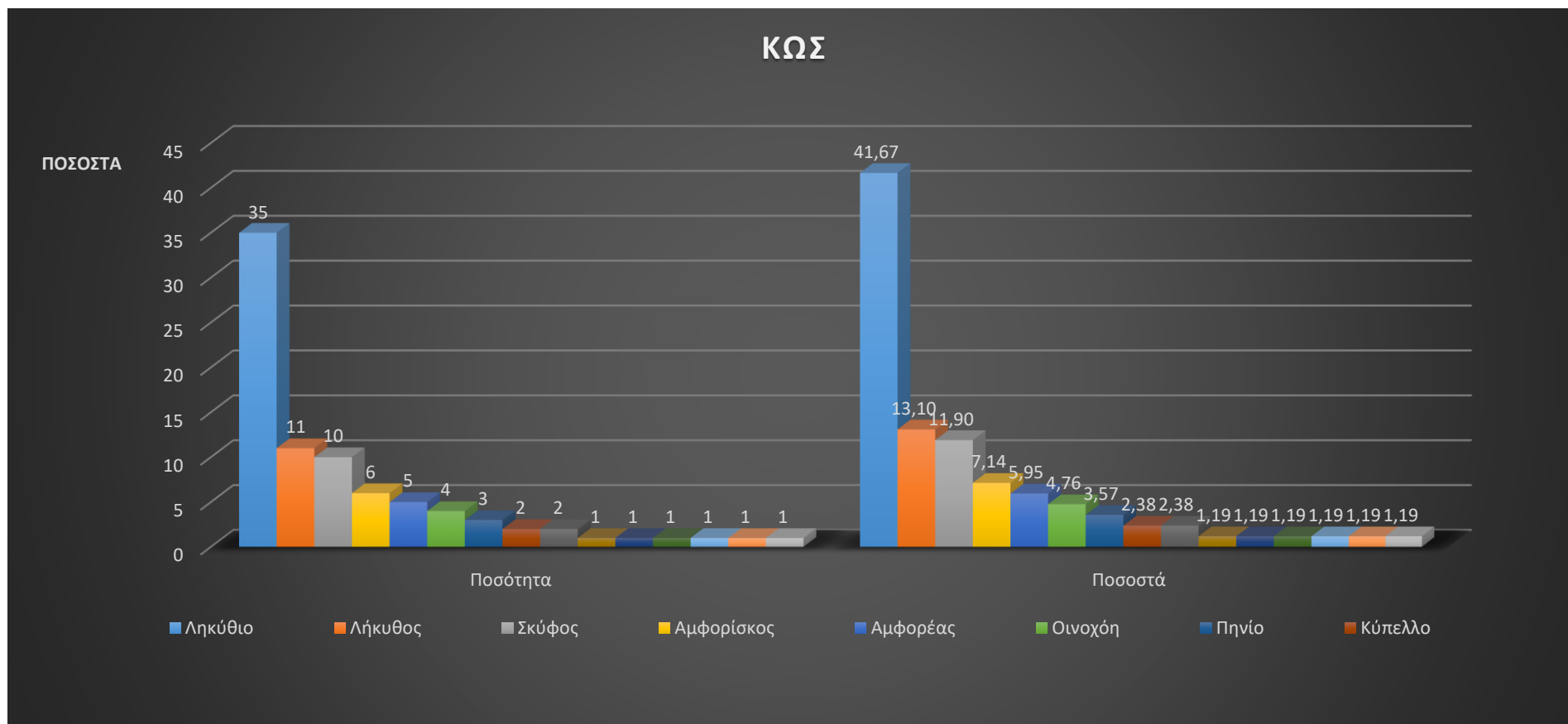

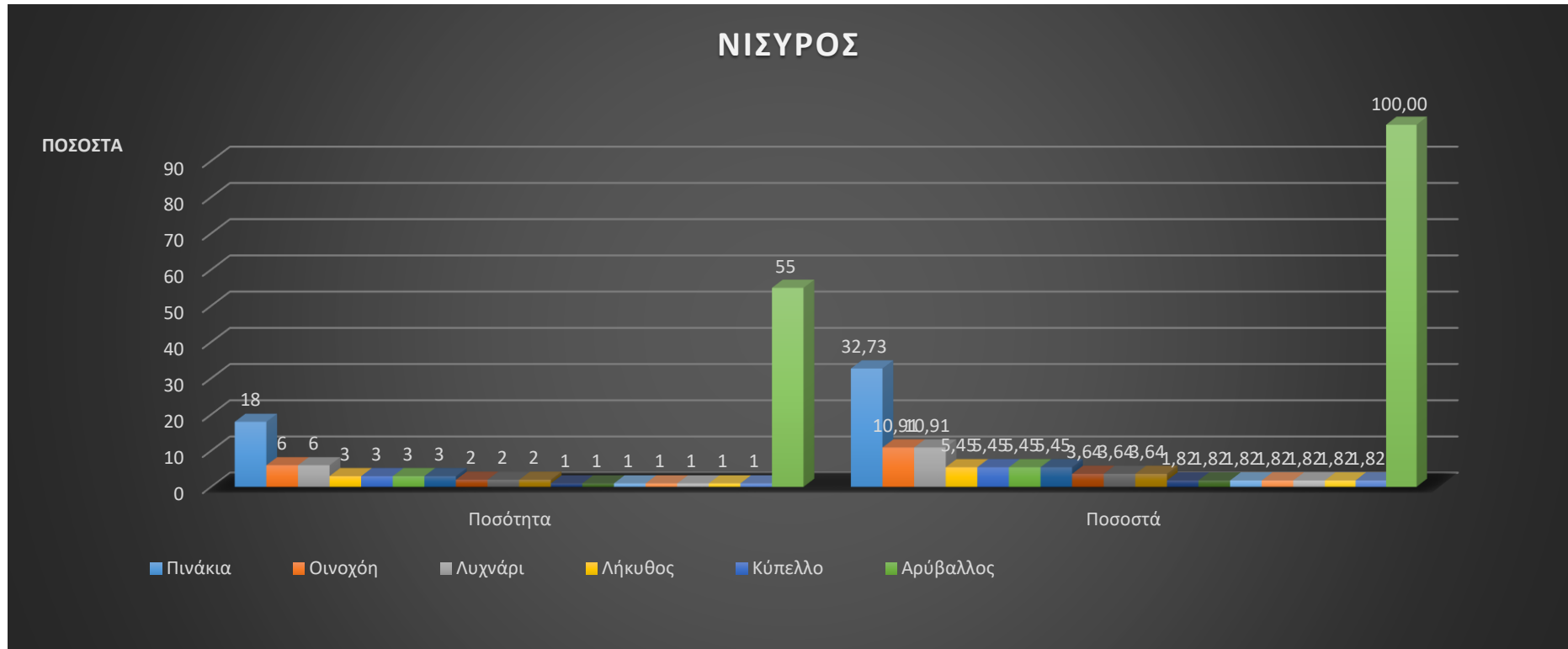
ΛΙΝΔΟΣ		
Αγγεία	Ποσότητα	Ποσοστά
Κύπελλο	60	19,48
Λήκυθος	51	16,56
Μυροδοχείο	40	12,99
Δισκάριο	23	7,47
Σκύφος	27	8,77
Οινοχόη	23	7,47
Αρύβαλλος	28	9,09
Ληκύθιο	9	2,92
Πηνίο	3	0,97
Πινάκιο	6	1,95
Αγγείο	7	2,27
Θήλαστρο	1	0,32
Υδρία	2	0,65
Προχους	1	0,32
Κρατήρας	6	1,95
Κρατηρισκος	1	0,32
Πυξίδα	1	0,32
Πελίκη	1	0,32
Κάνθαρος	9	2,92
Φλασκί	3	0,97
Κάλαθος	1	0,32
Πίθος	1	0,32
Κανάτα	3	0,97
Αμφορέας	1	0,32
Σύνολο	308	100,00

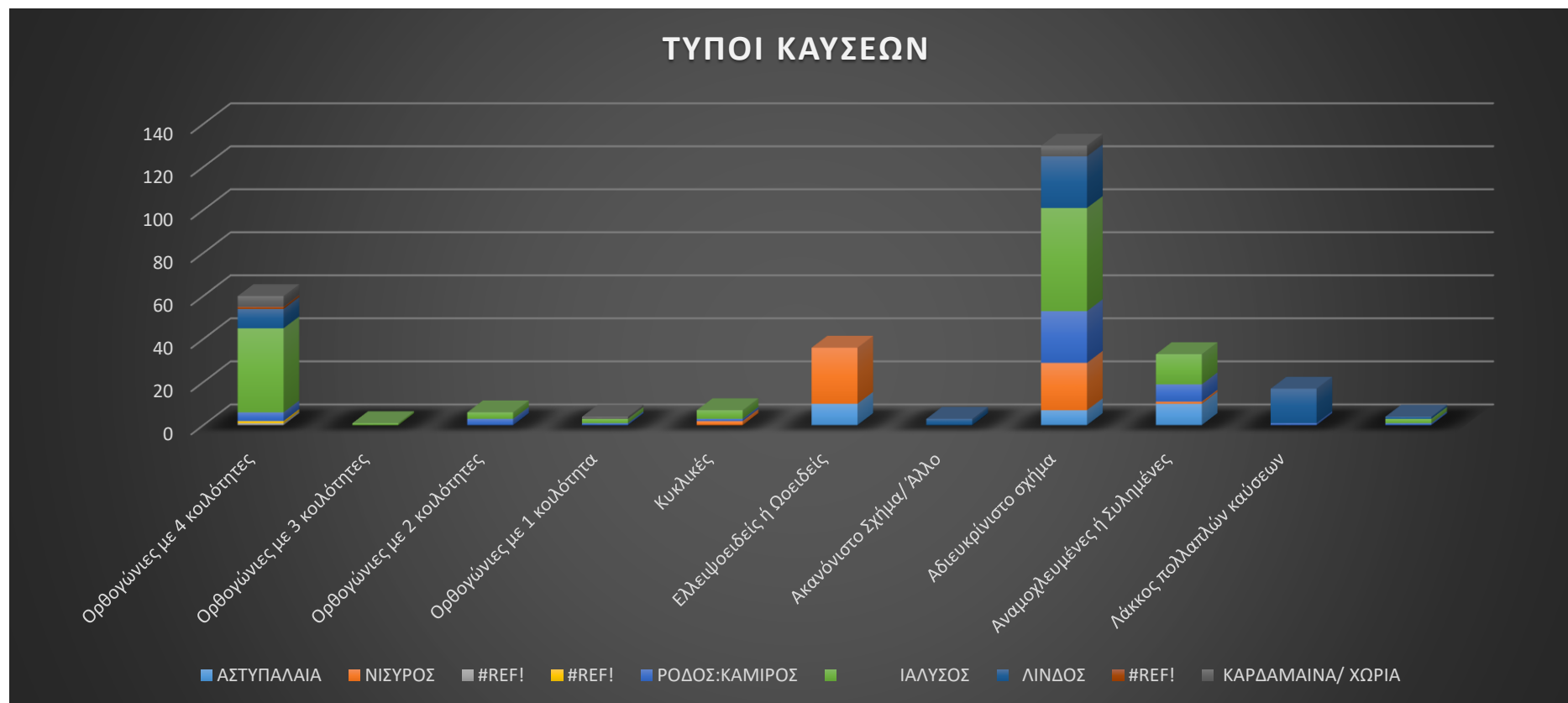
Κως Αγγεία	Ποσότητα	Ποσοστά
Ληκύθιο	35	41,67
Λήκυθος	11	13,10
Σκύφος	10	11,90
Αμφορίσκος	6	7,14
Αμφορέας	5	5,95
Οινοχόη	4	4,76
Πηνίο	3	3,57
Κύπελλο	2	2,38
Πιθαμφορίσκος	2	2,38
Αδιάγνωστο	1	1,19
Κρατήρας	1	1,19
Κρατηρίσκος	1	1,19
Λάσανο	1	1,19
Όλπη	1	1,19
Πυξίδα	1	1,19
Σύνολο	84	100,00

ΝΙΣΥΡΟΣ		
Αγγεία	Ποσότητα	Ποσοστά
Πινάκια	18	32,73
Οινοχόη	6	10,91
Λυχνάρι	6	10,91
Λήκυθος	3	5,45
Κύπελλο	3	5,45
Αρύβαλλος	3	5,45
Λεκανίδα	3	5,45
Όλπες	2	3,64
Μυροδοχείο	2	3,64
Σφονδύλι	2	3,64
Οινοχοίσκη	1	1,82
Βαλσαμάριο	1	1,82
Σκύφος	1	1,82
Στάμνα	1	1,82
Πρόχους	1	1,82
Αγγείο	1	1,82
Αμφορέας	1	1,82
Σύνολο	55	100,00

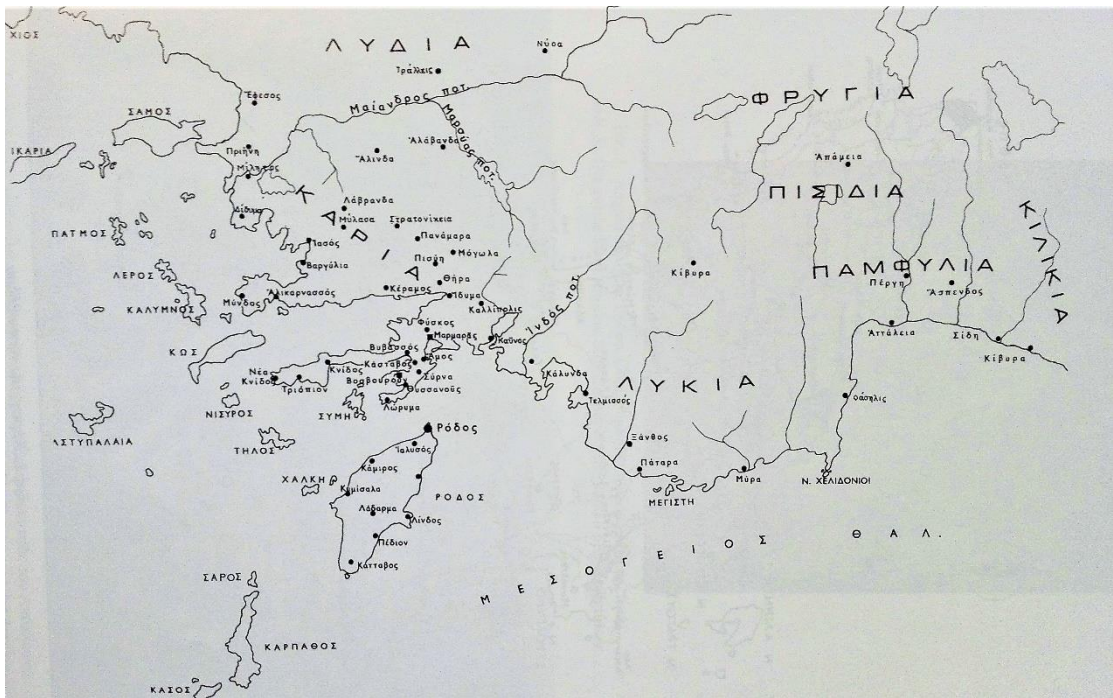

ΤΥΠΟΙ ΚΑΥΣΕΩΝ												
"ΠΡΩΤΟΓΕΝΕΙΣ" ΚΑΥΣΕΙΣ												"ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ" ΚΑΥΣΕΙΣ
ΝΗΣΟΣ	Ορθογώνιες	Ορθογώνιες με 4 κοιλότητες	Ορθογώνιες με 3 κοιλότητες	Ορθογώνιες με 2 κοιλότητες	Ορθογώνιες με 1 κοιλότητα	Κυκλικές	Ελλειψοειδείς ή Ωοειδείς	Ακανόνιστο Σχήμα/ Άλλο	Αδιευκρίνιστο σχήμα	Αναμοχλευμένες ή Συλημένες	Λάκκος πολλαπλών καύσεων	
ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑ							10	ταφικό αγγείο 1	7	10		
ΝΙΣΥΡΟΣ						2	26		22	1		
ΡΟΔΟΣ:ΚΑΜΙΡΟΣ	3	4		3	1	1		ταφικός περίβολος 1	24	8	1	1
ΙΑΛΥΣΟΣ		39	1	3	2	4			48	14		2
ΔΙΝΔΟΣ	1	9						3	24		16	1
ΚΩΣ: ΧΩΡΑ /ΣΕΡΑΓΙΑ		8	1						4			
ΚΑΡΔΑΜΑΙΝΑ/ ΧΩΡΙΑ		5			1				5			

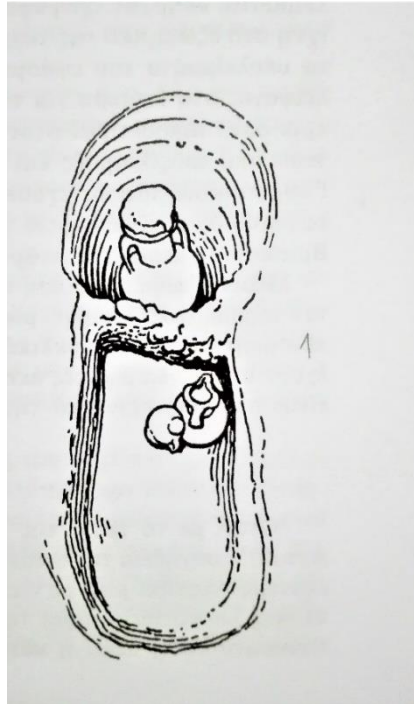

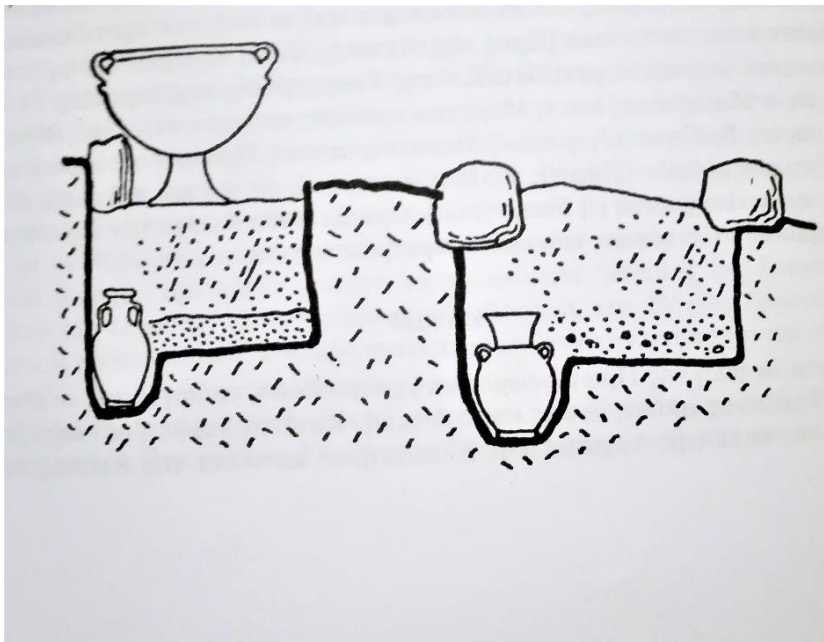
7. ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

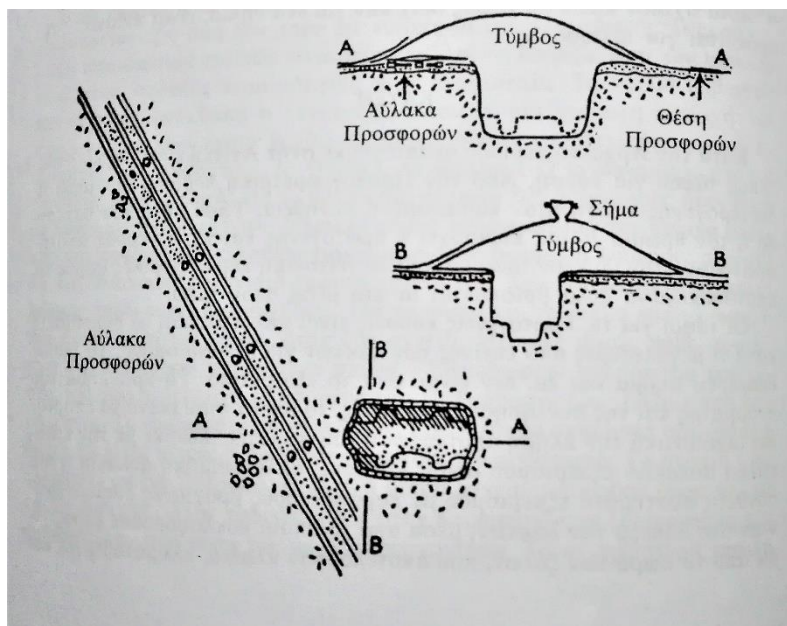
Εικόνα 1 Χάρτης Δωδεκανήσων Πηγή: Αρχαιολογικές Έρευνες και Ευρήματα στα Δωδεκάνησα: Ρόδος, Ιαλυσός, Κως, Νίσυρος και Γυαλί, 2007, σελ. 35.

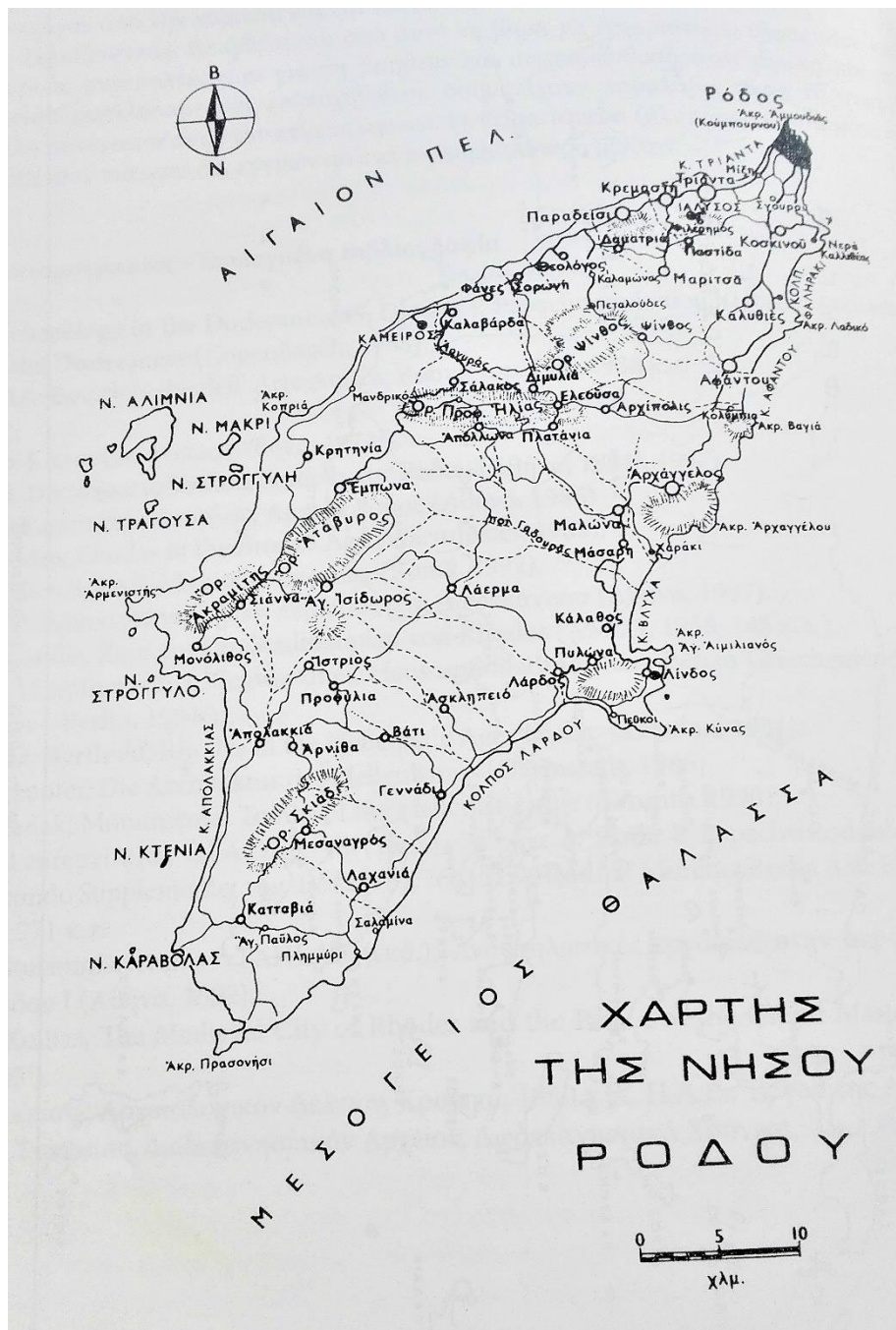
Εικόνα 2. . Λακκοειδής ταφή καύσης, γεωμετρικής περιόδου με δύο χώρους, η μία για το τεφροδόχο αγγείο και η άλλη για τις προσφορές. Πηγή: Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο 2011, σελ. 43, σχ. 6.

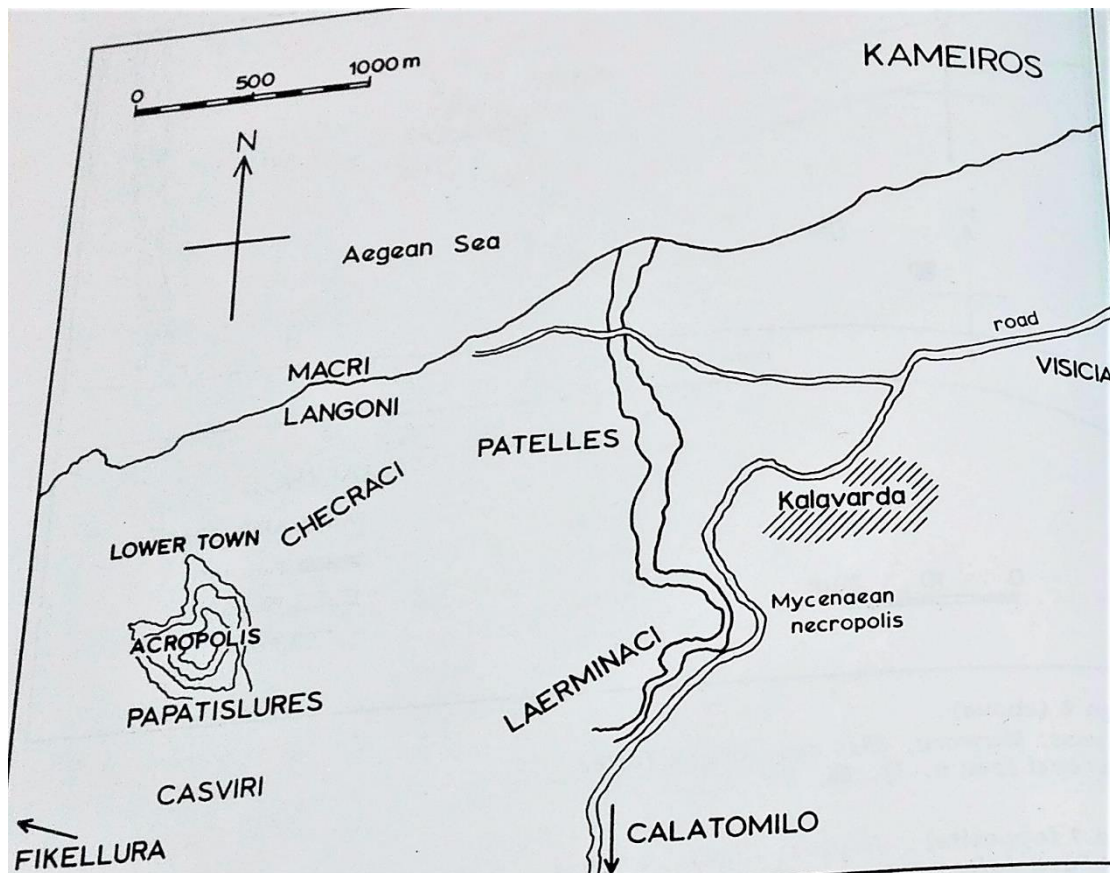
Εικόνα 3. Λάκκοι καύσης γεωμετρικής περιόδου, με οπή για τεφροδόχο αγγείο και «σήματα» αγγείου ή λίθων στην επιφάνεια. Πηγή: Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο 2011, σελ. 42, σχ. 4.

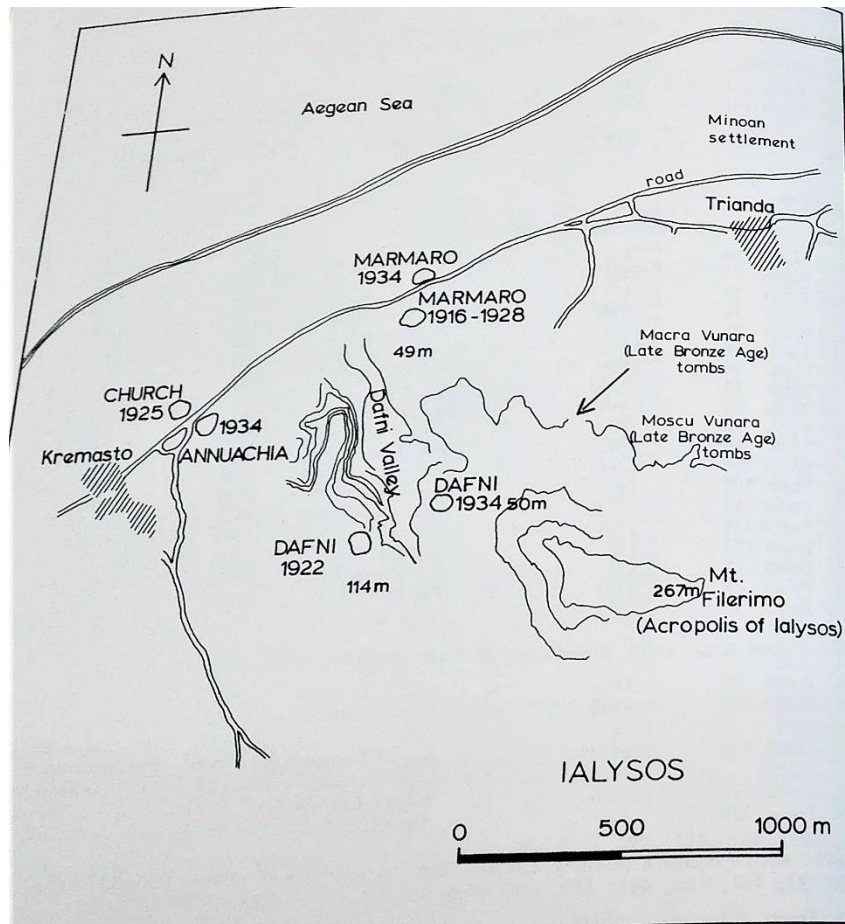
Εικόνα 4. Τύμβοι καύσεων αρχαϊκής περιόδου με θέσεις προσφορών. Πηγή: Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο 2011, σελ. 70, σχ. 9.

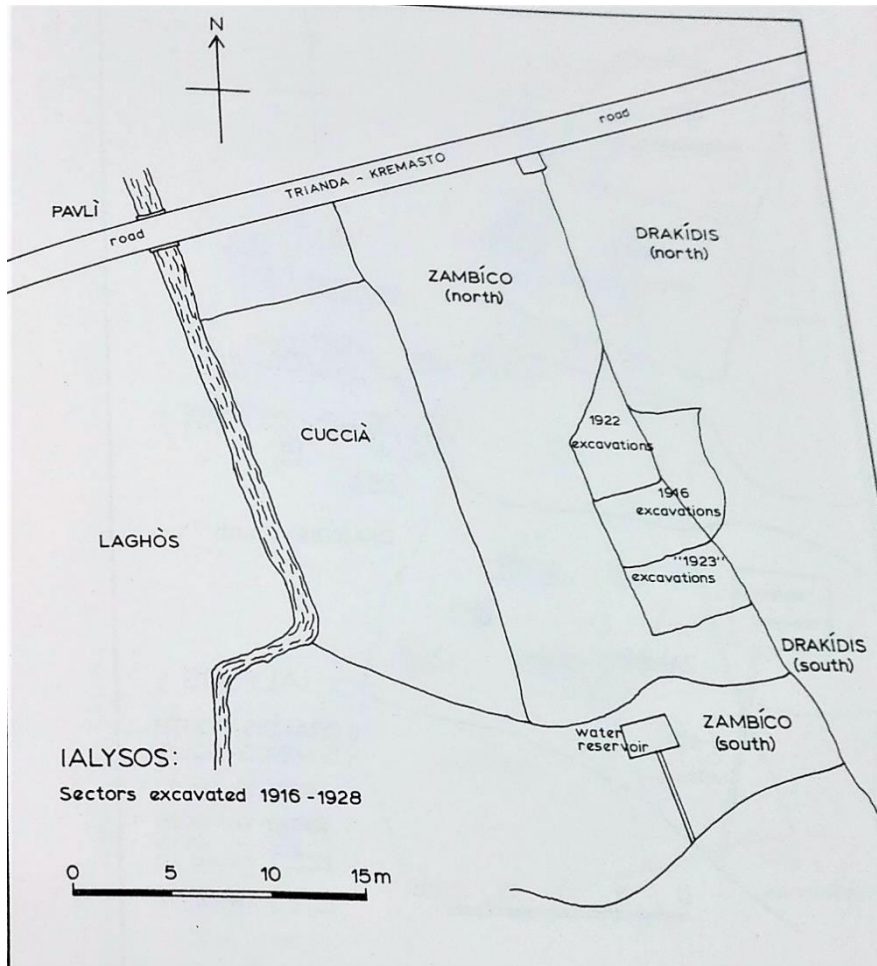
Εικόνα 5. Χάρτης Ρόδου Πηγή: Αρχαιολογικές Έρευνες και Ευρήματα στα Δωδεκάνησα: Ρόδος, Ίαλυσός, Κως, Νίσυρος και Γυαλί, 2007, σελ. 36.

Εικόνα 6. Τοπογραφικός χάρτης Καμίρου με τις κύριες αρχαιολογικές θέσεις-νεκροταφεία. Πηγή: *From Cremation to Inhumation: Burial Practices at Ialysos and Kamiros During the Mid- Archaic Period ca. 625- 525 B.C.* 1983, σελ 16.

Εικόνα 7. Τοπογραφικός χάρτης Ιαλυσού με τις κύριες αρχαιολογικές θέσεις-νεκροταφεία. Πηγή: From Cremation to Inhumation: Burial Practices at Ialysos and Kameiros During the Mid- Archaic Period ca. 625- 525 B.C. 1983, σελ 10.

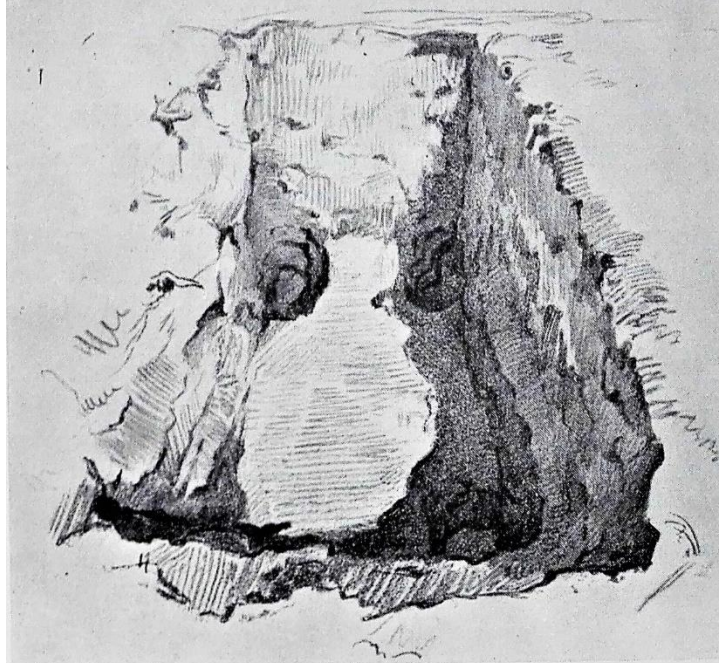

Εικόνα 8. Τοπογραφικός χάρτης Ιαλυσού με τις θέσεις των οικοπέδων που εντοπίστηκαν καύσεις. Πηγή: *From Cremation to Inhumation: Burial Practices at Ialysos and Kameiros During the Mid- Archaic Period ca. 625- 525 B.C.* 1983, σελ 11.

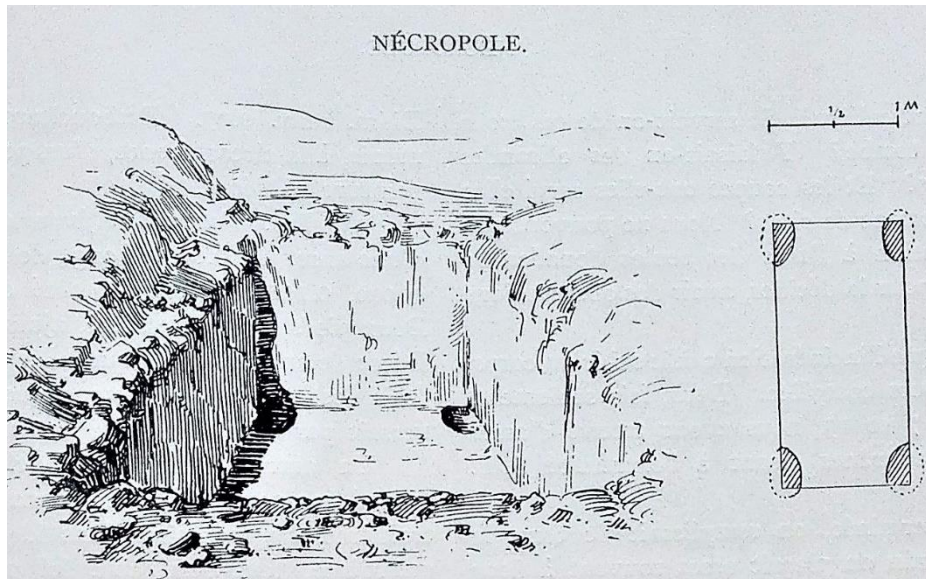

Εικόνα 9. Λάκκος καύσης Ιαλυσού με τέσσερις κοιλότητες. Πηγή: *Clara Rhodos III, fig. 45- sep. XXIX. 1924- 1928, σελ. 34.*

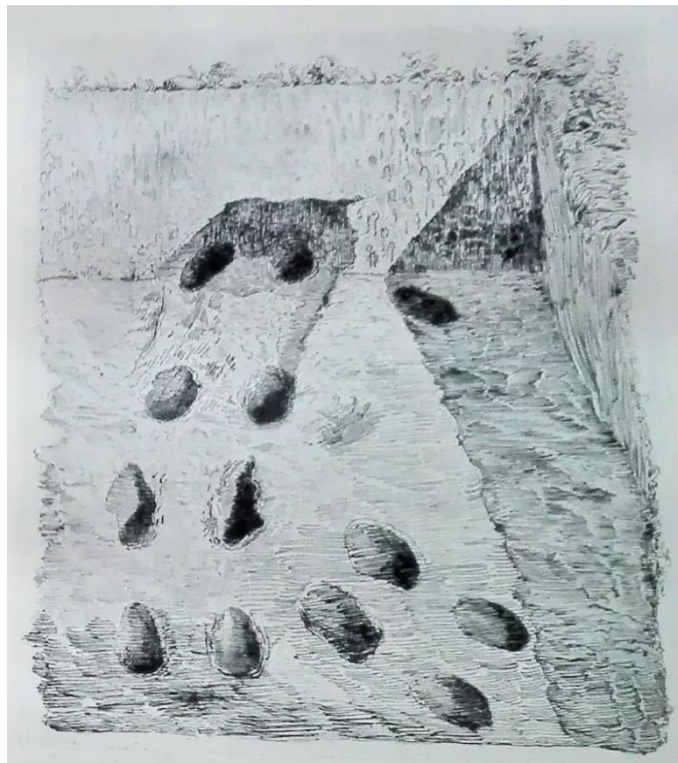

Εικόνα 10. Σχεδιαστική αναπαράσταση λάκκων καύσης Ιαλυσού με τέσσερις κοιλότητες. Πηγή: Clara Rhodos III, fig. 46- sep. XXIX, XXX, XXXI, XXXVI 1924- 1928, .σελ. 35

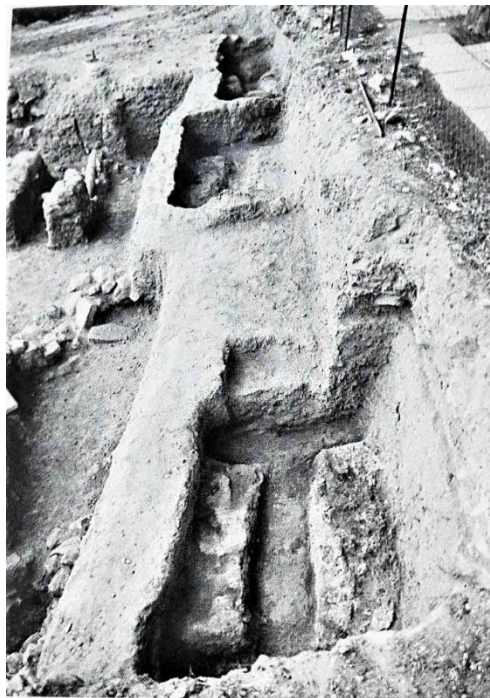
Εικόνα 11. Σχεδιαστική αναπαράσταση λάκκος καύσης Εζοχής με τέσσερις κοιλότητες. Πηγή: Exochi: Ein Fruhrhodisches Graberfeld. 1958. σελ. 9.

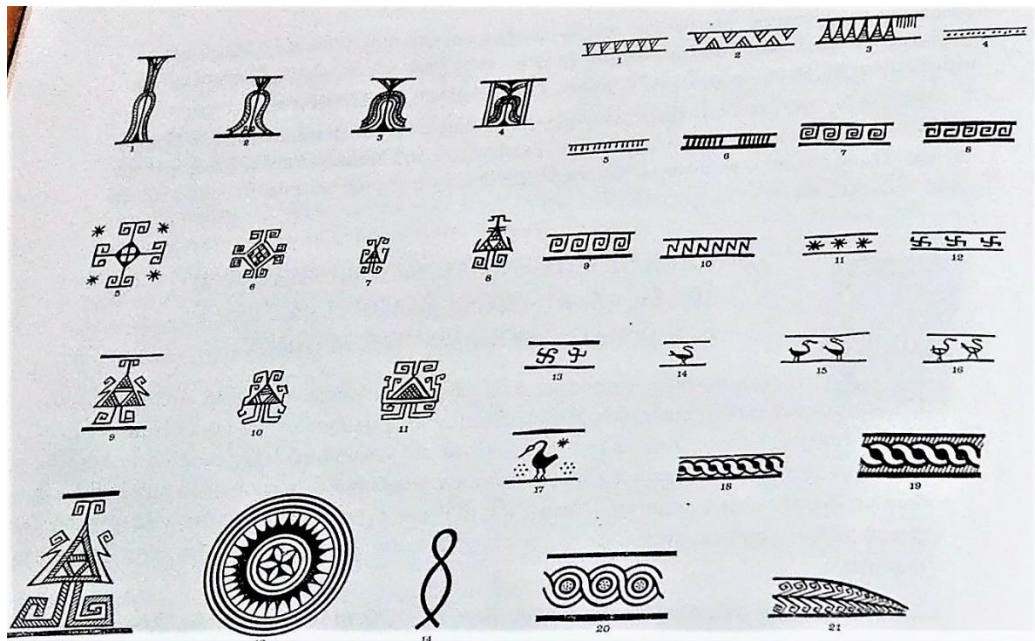
Εικόνα 12. Σχεδιαστική αναπαράσταση λάκκος καύσης Βρουλιά με τέσσερις κοιλότητες. Πηγή: Vroulia 1914, σελ. 53-4.

Εικόνα 13. Λάκκος καύσης Κως- Χώρα με τέσσερις κοιλότητες. Πηγή: «Καύσεις νεκρών από την πόλη της Κω», στα Πρακτικά του Συμποσίου ‘ Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου’ Ρόδος 29 Απριλίου- 2 Μαΐου, 1999, σελ. 237.

Εικόνα 14. Λάκκος καύσης Σεράγια με επιμήκεις αύλακες. Πηγή: *ΑΔ 55* (2000), σελ. 1154.

Εικόνα 15. Γεωμετρικά μοτίβα αγγείων. Πηγή: Ιστορία της Κω 1990, σελ. 60.

Εικόνα 16. Τοπογραφικός χάρτης τάφων της θέσης Αγ- Γιάννης Νισύρου Πηγή: ΑΔ 35 (1980) Μελέτες, σελ. 61.

8. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση :

Alexandridou A. 2016, 'Funerary Variability in Eighth-Century B. C. E. Attica (Late Geometric II)', *American Journal of Archaeology*, vol. 120, n. 3, p.333- 360, Archaeological Institute of America.

Antoniou E. 1976, «Επισκόπηση της Χάλκης της Δωδεκανήσου κατά την αρχαιότητα», στα *Δωδεκανησιακά Χρονικά: Ετήσια Περιοδική Έκδοσις* τομ. 5^{ος}, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών, Αθήναι 1978.

Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni Italiane in Oriente vol. 10- 12 (1927/9).

Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni Italiane in Oriente vol. 6-7 (1944/45), p. 210- 212, 223-235.

Aupert P. 1999, «Οδηγός Αμαθούντας», Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζίας Κύπρου, Λευκωσία.

Banti L. 1941-43, 'I culti minoici e greci di Haghia Triada (Creta)', *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni Italiane in Oriente* vol. 19- 21 (1941-43), p.9.

Bean G. E., Cook J. M. 1957, 'The Carian Coast III', in *The Annual of the British School at Athens* sup.52, 1957, p.58- 146.

Benzi M. 1992, 'Rodi e la civita micenea', *Incunabula Graeca*, Roma.

Benson J. L. 1963, 'Ancient Leros', Duke University 1963.

Benson J. L. 1970, 'Horse, bird & man: the origins of Greek paintings', University of Massachusetts Press.

Benson J. L., Coldstream 1970, 'Greek Pottery', in *American Journal of Archaeology*, sup. 74, 1970, p. 303-320.

Biliotti E. 'L' ile de Rhodes', Rhodes.

Biliotti E., Cottret 1881, «Η νήσος Ρόδος», Ev Ρόδο.

Binford C.R. 1963, 'An Analysis of Cremations from Three Michigan Sites', in Binford L.R. (ed.) *An Archaeological Perspective* Seminar Press, New York.

Binkenberg C., Kinch K. 1931, 'Lindos: fouilles et recherches, 1902- 1914', *Publications of the National Museum, Archaeological historical series* ; v.22, 1-2, Berlin.

Blakeway A. 1932/3, 'Prolegomena to the study of Greek commerce with Italy, Sicily & France in the 8th & 7th centuries, B.C.', *British School at Athens*, London.

Blegen C.W. 1952, "Two Athenian grave Groups of about 900 BC", *Hesperia* 21 (1952), 279-294.

Blegen C. W., Caskey J. L., Dawson M. 1953, 'Troy III. 1 The Sixth Settlement', Princeton University Press 1953.

Boardman J. 1966, 'Attic Geometric Vase Scenes, Old and New', *Journal of Hellenic Studies* vol.86, 1966.

Boardman J. 1996, «Οι αρχαίοι Έλληνες στην υπερπόντια εξάπλωσή τους : οι πρώτες αποικίες και το εμπόριό τους», Καρδαμίτσα, Αθήνα 1996.

Boardman J. 2001, «Πρώιμη Ελληνική Αγγειογραφία: 11^{ος} – 6^{ος} αιώνας π.Χ.», Ινστιτούτο του Βιβλίου- Α. Καρδαμίτσα, Αθήνα, 2001.

Bohen B. 1976, 'A New Geometric Vase from the Kerameikos', in *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institutes Athenische Abteilung*, v. 91, p.15.

Borgan- Vogeikoff 2005, στο *Νησιά Αιγαίου Αρχαιολογία Μέλισσα*.

Bourogianis G. 2009, 'Rhodes, Cos and White Painted Ware of Cyprus: Introduction to Contacts in the Early Iron Age', στο *ATHANASIA The Early, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age* ed. Stampolidis N., Kanta A., Giannikouri A. at *International Archaeological Conference, Rhodes 28-31 May 2009*.

Boyd H. A. 1901, 'Houses and Tombs of the Geometric Period at Kavousi, Crete', in *American Journal of Archaeology*, sup. 5, 1901, p. 14.

Branigan K. (ed) 1998, 'Cemetery and Society in the Aegean Bronze Age, Sheffield Studies in Aegean Archaeology 1'.

Brueckner A. 1907, 'Athenische Hochzeitsgeschenke', in *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institutes Athenische Abteilung*, v. 32, p.79.

Buchholz H., Athaus E. 1982, 'Nisyros, Giali, Kos.: Ein Vorbericht über archäologisch- mineralogische Forschungen auf griech', στο *Archäologische Obsidian-Forschungen 1*.

Burkert W. 1985, 'Greek Religion', Harvard University Press, Massachusetts 1985.

Carpenter R. 1966, 'Discontinuity in Greek civilization', Cambridge University Press, Cambridge, London.

Cavanagh W., Mee C. 1998, 'A private place: death in Prehistoric Greece', Studies in Mediterranean Archaeology.

Cline E. H. 1994, 'Sailing the wine- dark sea: international trade and the Late Bronze Age Aegean', Oxford, England.

Cook J. 1936, 'Fikellura Pottery (Pl. 1-19)', in *The Journal of the British School at Athens sup.34, p.1-98*.

Cook J. M. 1975, 'The Triopian Dorians and the Carian coast', CAH, II, 2, 790-96.

Cook R. 1960, 'Greek painted pottery', Methuen's handbooks of archaeology, London.

Coldstream J.N. 1968, 'Greek geometric pottery: a survey of ten local styles and their chronology', London.

Coldstream J. 1969, 'The Phoenicians of Ialysos', in Bulletin of the Institute of Classical Studies, n. 16, p. 1-8, Wiley.

Coldstream J.N. 1977, 'Geometric Greece', London.

Coldstream J.N. 1979, 'Some Cypriot traits in Cretan pottery, c. 950- 700 B.C.', in *International Archaeological Symposium "The Relations Between Cyprus and Crete, ca. 2000- 500 B.C." Nicosia, 16th April- 22nd April 1978 Cyprus*.

Coldstream J.N. 1982, 'Footprints in Cyprus: an illustrated history', London.

Coldstream J.N. 1986, 'The Geometric lion- fighter from Kato Phana', in *Chios: a conference at the Homereion in Chios, 1984, Oxford: Clarendon Press, 1986*.

Coldstream J. N. 1998, 'Crete and the Dodecanese: Alternative Eastern Approaches to the Greek World during the Geometric Period', στο Karageorghis and Stambolidis (επιμ.).

Coldstream J.N 2006, 'Pottery and painter in geometric Knossos: the attic connection', στο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (9^ο : 2001 : Ελούντα, Ελλάς) Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου:Ελούντα, 1-6 Οκτωβρίου 2001 τ.1, μέρος 5 (2006).

Davaras K. 1973, «Κεραμεική κάμινος εις Ίστρωνα Ανατολικής Κρήτης», στο *ΑΔ τ. 28 μέρος Α* (1973).

Davies D.- Mates L.H. (ed) 2005, ' Encyclopedia of Cremation', Aldershot: Ashgate.

Davison J. M. 1961, 'Attic Geometric Workshops', New Haven : Yale University Press 1961.

Dawkins R,M. 1902-03, 'Notes from Karpathos', in *The Annual of the British School at Athens sup.9, 1902-03, p.176- 210*.

Dawkins R,M. Wace A. J. 1905-06, 'Notes from Sporades; Astypalaia, Telos, Nisyros, Leros', in *The Journal of the British School at Athens sup. 12, 1905-06, p.151- 174*.

Desborough V.R. 1948, 'What is Protogeometric', *BSA* (1948).

Desborough V.R. 1952, 'Protogeometric pottery', Clarendon Press, Oxford.

Desborough V.R. 1964, 'The last Mycenaean and their successors: an archaeological survey, c. 1200-c. 1000 B.C.', Clarendon Press Oxford.

Desborough V.R. 1972, 'The greek dark ages', London.

Desborough V. R. 1973, 'Myceneans in Cyprus in the 11th century B.C.', in *Acts of the International Archaeological Symposium "The Mycenaean in the Eastern Mediterranean": Nicosia, 27th March- 2nd April 1972*.

Dietz S. 1974, 'Arkaeologens Rhodos', Kobennhavn: Nationalmuseet, 1974.

Dietrich B. C. 1970, 'Some Evidence of Religious Continuity in Greek Dark Age', in *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, n. 17, p. 16- 31, Wiley.

Dikaios G. 1953, 'Khirokitia: Final Report on the Excavation of a Neolithic Settlement in Cyprus, on behalf of the Dpt of Antiquities', Oxford University Press 1953.

Dikaios P. 1961, 'A guide to the Cyprus Museum', Nicosia.

Ducat F. 1962, 'Larchaisme a la recherché de points de repere chronologique', in *Bulletin de correspondance hellenique sup. 86*.

Forsdyke E. J. 1926/7, 'Catalogue of the Greek and Etruscan vases in the British Museum', London.

Fowler H. N. (ed) 1901, 'Notes of recent excavations and discoveries: other news, Orient, Classical, Christian Archaeology in Greece', in *American Journal of Archaeology, sup. 5, p. 91, 337.*,

Fraser P. M.- Bean G. E. 1954, 'The Rhodian Peraea and island ', Oxford University Press, London.

Fraser D.M 1977, 'Rhodian Funerary Monuments', Oxford, University Press.

Furumark A. 1941, 'The Mycenaean pottery: analysis and classification', Stockholm 1941.

Garland R. 1985, 'The Greek Way of Death', Cornell University Press, New York.

Gates C. 1983, 'From Geometric Inhumation Burial Practices at Ialysos and Kameiros during the Mid- Archaic period 625- 525 BC'. Occasional Paper I. Institute of Archaeology- University of California Los Angeles 1983.

Gates C. 1984, 'Burials at Ialysos and Kameiros (Rhodes) in the Mid- Archaic period 625- 525 BC', University Microfilms International Ann Arbor, Michigan 1984.

Gejvall N.G. 1969, 'Cremations', in Brothwell D. and Higgs E. (eds.), Science in Archaeology, Thames and Hudson, London 1969.

Giuliano A. 1966, 'Urbanistica della citta greche', Milano.

Gjerstad E. 1934, 'The Swedish Cyprus expedition: finds and results of the excavations in Cyprus, 1927- 1931', Stockholm.

Gjerstad E. 1977, 'Greek geometric and archaic pottery found in Cyprus', Skrifter utgivna av Svenska institutet i Athen, 40; 26, Stockholm.

Gnomon 1970: Kritische Zeitschrift für die gesamte klassische Altertumswissenschaft, vol. 42.

Griffin J. 1980, 'Homer on life and death', Oxford: Clarendon Press, New York: Oxford University Press, 1980.

Guarducci M. 1928, 'Due o piu donne sotto un solo manto in una serie di vasi greci arcaici', in Mittheilungen des Deutschen Archäologischen Institutes Athenische Abteilung, v. 53, p. 52.

Guggisberg M. 1996, 'Fruhgriechische Tierkeramik: zur Entwicklung und Bedeutung der Tiergefasse und der hohlen Tierfiguren in der späten Bronze- und frühen Eisenzeit (ca. 1600- 700 v. Chr.)'.

Halbherr F. 1901, 'Three Cretan Necropolis Erganos, Panaghia and Courtes', in *AJA* 1901.

Herzog R. 1899, 'Koische Forschungen und Funde', Leipzig: Dieterich'sche Verlags- Buchhandlung, T. Weicher, 1899.

Herzog R., Schazmann P. 1932, 'Kos: Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen und Forschungen', Berlin, Keller H. 1932.

Hood S. 1981/2, 'Excavations in Chios, 1938- 1955 : prehistoric Emporio and Ayio Gala', in *British School of Athens*.

Hood S.F. 1955, 'Archaeology in Greece' AR (1955).

Higgins R. A. 1961, 'Greek and Roman jewellery', *Methuen's handbook of archaeology*, London.

Hope Simpson, Lazenby J. F. 1962, 'Notes from Dodecanese', in *The Annual of the British School at Athens sup.57, 1962, p. 154- 175*.

Hope Simpson R., Lazenby J.F. 1970, 'Notes from Dodecanese II', in *British School at Athens*.

Hope Simpson, Lazenby J. F. 1973, 'Notes from Dodecanese III', in *The Annual of the British School at Athens sup.68, 1973, p. 127-180*.

Inglieri R.U. 1936, '*Carta archeologica dell'isola di Rodi: (fogli al 50.000)*', ed. A cura del *Istituto storico- archeologico 'Fert'*.

Innes B. 1999, 'Death and the afterlife', St. Martin's Press, New York.

Isbel W. H. 1997, 'Mummies and Mortuary Monuments: A Post- processual History of Central Andean Social Organization', University of Texas Press, Austin 1907.

Jacopi G. 1929, 'Scavi nella necropolis di Jalisso, 1924- 1928', *Clara Rhodos: Studi e materiali pubblicati a cura dell' istituto storico- archeologico di Rodi; v.3*.

Jacopi G. 1930-1, 'Nuovi scavi nella necropolis micenea di Jalisso', *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni Italiane in Oriente vol. 13-14 (1930/1) p.253- 345*.

Jacopi G. 1931, 'Esplorazione archeologica di Camiro- I: scavi nelle necropolis Camiresi, 1929- 1930, *Clara Rhodos: Studi e materiali pubblicati a cura dell' istituto storico- archeologico di Rodi; v. 4*.

Jacopi G., Maiuri A. 1931- 1932, 'Monumenti di scultura del Museo archeologico di Rodi', *Clara Rhodos: Studi e materiali pubblicati a cura dell' istituto storico- archeologico di Rodi; v. 2, 5*.

Jacopi G. 1932- 1933, 'Epistolazione archeologica di Camiro- II', *Clara Rhodos: Studi e materiali pubblicati a cura dell' istituto storico- archeologico di Rodi; v. 6-7*.

Jensen C.K.- Nielsen K. H. 1997, 'Burial and Society. The Chronological and Social Analysis of Archeological Burial Data, Archeology (1997).

Johansen F. 1951, 'The Attic grave- reliefs of the classical period: an essay in interpretation', Copenhagen.

Johnston S.I. 2014, «Ο Ομηρικός Κάτω Κόσμος», στο *Επέκεινα: ο θάνατος και η μεταθανάτια ζωή στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα.

Kantzia Ch. 1988, 'Recent Archaeological Finds from Kos, New Indication for the Site of Kos- Meropis', στο S. Dietz- I. Papachristodoulou (ed.) *Archaeology in Dodecanese*. Copenhagen (1988).

Karageorghis V. 1972/3, «Η Κύπρος εις τον αρχαίον ελληνικόν κόσμον», στο Coulson W. 1990, 'The Greek dark ages: a review of the evidence and suggestions for future research', Athens.

Karageorghis V., Muhly J. D. 1984, 'Cyprus at the close of the Late Bronze Age', Nicosia.

Karageorghis V. 1992, 'Art antique de Chypre au Musee du Louvre, du Chalcolithique a L' Epoque romaine', Paris.

Karageorghis V. 1994, 'Cyprus in the 11th century B.C.: proceedings of the international symposium', in *International Archaeological Symposium (1993: Nicosia, Cyprus) Cyprus in the 11th century B.C.: proceedings of the international symposium*.

Kardara C. 1955, 'On Mainland and Rhodian Workshops Shortly before 600 B.C.', in *AJA sup. 59, p. 49- 54*.

Keller J. 1980, 'A Victorian view of ancient Rome: The Parker collection of historical photographs in the Kelsey', Kelsey Museum of Archaeology, University of Michigan, c. 1980.

Kinch K.F. 1914 *Fouilles de Vourlia (Rhodes)*, Berlin.

Knigge U. «Ο Κεραμεικός της Αθήνας: ιστορία- μνημεία- ανασκαφές», Κρήνη Αθήνα 1990.

Kokkorou- Alevras G., KAlopissi- Verti S., Panayotidi- Kesisoglou M. 2006, 'The Sanctuary of Apollo and the early Christian settlement at Kardamaina (ancient Halasarna) on the island of Kos', Cultural Society of Koans, Philetas, Athens, 2006.

Kourou N. 1994, 'Sceptres and maces in Cyprus before, during and immediately after the 11th century', in *International Archaeological Symposium (1993: Nicosia, Cyprus) Cyprus in the 11th century B.C.: proceedings of the international symposium*.

Kristen E., Kraiker W. 1967 'Griechenlandkunde : ein Fruhrer zu klassischen Statten', Heidelberg.

Kubler K. 1943, *Kerameikos IV, Neufunde aus der Nekropole des 11. Bis 10. Jahrhunderts*, Berlin.

Kubler K. 1954, *Kerameikos V 'Die Necropole des 10. Bis 8. Jahrhunderts'*, Ergebnisse der Ausgranbungen; Bd 5.

Kubler K. 1939, *Kerameikos I 'Die Necropole des 12. Bis 10. Jahrhunderts'*, Ergebnisse der Ausgranbungen; Bd 1.

Kurtz D.- Boardman J. 1971, *Greek Burial Customs*, London.

Kurtz- Boardman 2011, «Έθιμα Ταφής στον Αρχαίο Ελληνικό Κόσμο», Δεύτερη Επανέκδοση, Ινστιτούτο του Βιβλίου- Α. Καρδαμίτσα.

Laneri N. (ed) 2017, 'Performing Death: Social Analyses of Funerary Traditions in the Ancient Near East and Mediterranean', the Oriental Institute of the University of Chicago Oriental Institute Seminars, n. 3 Chicago, Illinois. p. 81- 248.

Laser S., Hausrat 1968, 'Gottingen: Vadenhoeck & Ruprecht', *Archaeologia Homerica Kapitel P. Bd. 2*.

Le Brun A. 1989, 'Fouilles recentres a Khirokitia (Chypre): 1983- 1986', *Etudes neolithiques*, Paris.

Leekley D., Noyes R. 1975, 'Archaeological excavations in the Greek islands', Noyes Press 1975.

Lemos I. S. 1994, 'Birds revisited', in *International Archaeological Symposium (1993: Nicosia, Cyprus) Cyprus in the 11th century B.C.: proceedings of the international symposium*.

Lemos I. 2002, 'The Protogeometric Aegean: the archaeology of the Late eleventh and tenth centuries BC', Oxford University Press.

Levi A. 1925, 'Il Museo Greco- Romano nel Palazzo ducale di Mantova', Roma.

Liston M. 2007, 'Secondary Cremation Burials at Kavousi Vronda, Crete: Symbolic Representation in Mortuary Practice', in *Hesperia: The Journal of the American School of Athens*, vol. 76, n. 1 (Jan. – Mar. 2007), p. 57- 71, American School of Athens.

Loeschcke G. 1881, 'Mittheilungen aus Kameiros', in *Mittheilungen des Deutschen Archaelogischen Institutes in Athen*, v. 6, p. 1

Lorimer H. L. 1933, 'Pulvis ET Umbra', in *Journal of Hellenic Studies* vol. 53, p.161- 180.

Mackenzie D. 1897/98, 'Kos Astypalaia', in *The Annual of the British School at Athens* sup.4, 1897- 98, p.95- 100.

Manganaro 1963/4, *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni Italiane in Oriente* vol. 41-2.

Mazarakis- Ainian A. 1997, 'Arhitecture Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100- 700 BC)', *Jonsered*.

Mavrogiannaki J. 1975, «Δοκιμαστική ανασκαφή εις οικόπεδον

Maiuri A. 1916, 'Lavori della Missione archeologica italiana a Rodi', *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni Italiane in Oriente* vol. 2 (1916), p.271- 284.

Maiuri A. 1916, 'Ricerche archeologica nell' Isola di Rodi', *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni Italiane in Oriente* vol. 2 (1916), p.285- 302.

Maiuri A. 1921, 'Rodi', Roma.

Maiuri A. 1923- 24, 'Jalisos- Scavi della Missione Archeologica Italiana a Rodi', *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni Italiane in Oriente* vol. 6-7 (1923-24) p.83- 341.

Maiuri A. 1928, 'Rapporto generale sul servizio archeologico a Rodi e nelle isole dipendenti dall' anno 1912 all' anno 1927', *Clara Rhodos: Studi e materiali pubblicati a cura dell' istituto storico- archeologico di Rodi; v.1*.

Mc Hugh F. 1999, 'Theoretical and quantitative approache to the study of mortuary practice', BAR I. S. 785, Archaeopress, Oxford 1999.

Melander T. 1988, 'Vroilia: town plan and gate', in *Archaeology in the Dodecanese Copenhagen: National Museum of Denmark, Department of Near Eastern and Classical Antiquities*.

Melas M. 1984, "The Origins of Aegean Cremation", *Ανθρωπολογικά* 5 : Περιοδική Έκδοση Θεωρία και Πρακτική τ.5 (1984).

Misch P. 1992, 'Die Askoi in der Bronzezeit: eine typologixche Studie zur Entwicklung askoider Gef assformen i', *Studies in Mediterranean archaeology and literature*.

Morricone 1982, *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle missioni Italiane in Oriente* vol. 56.

Morricone L. 1967, 'Eleona e Langada: sepolcreti della trada eta del bronzo a Coo', *Scuola archeologica italiana di Atene*, Roma 1967.

Morricone L. 1950, 'Scavi e Ricerche a Coo (1935- 1943): Relazione Preliminare', *Archeologia subacquea, Bolletino d' Arte. Sup. 4 al n.35, 1950, p. 54- 73, 116- 330*.

Morris I. M. 1985, 'Burial and Society at Athens 1100-500 BC, PH D Thesis, Cambridge University.

Morris I. 1987, 'Burial and Society', Cambridge 1987.

Morris I. 1989, 'Circulation, Deposition and Formation of the Greek Iron Age', *Man*, New Series, vol. 24, n. 3 (sep. 1989), p.502- 519, Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland.

Morris I. 1992, 'Death- ritual and social structure in classical antiquity', Cambridge University Press, Cambridge New York.

Muller- Wiener W. 1986, 'Milet 1899- 1980: Ergebnisse, Probleme und Perspektiven einer Ausgrabung: Kolloquium Frankfurt am Main 1980'.

Muhly, Πολυμνία 1992, «Μινωικός λαξευτός τάφος στον Πόρο Ηρακλείου: (Ανασκαφής 1967)», *Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (B. A. E.), αρ. 129*.

Muhly J. D., Kassianidou V. 2012, 'Paralles and diversities in the production, trade use of copper and iron in Crete and Cyprus from the Bronze Age to the Iron Age', in *British School at Athens Studies*, vol. 20, *Parallel Lives: Ancient Island Societies in Crete and Cyprus* (2012), p. 119- 140.

Musgrave J. 1990, 'Dust and Damn' d Oblivion: A Study of Cremation in Ancient Greece', in *The Annual of the British School at Athens*, vol. 85, p. 271- 299, British School at Athens.

Musgrave J.H. 1993, 'Cremation in ancient Macedonia', *International Symposium on Ancient Macedonia (5th: 1989: Thessaloniki, Greece)*, *Αρχαία Μακεδονία V: ανακοινώσεις κατά το πέμπτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 10-15 Οκτωβρίου 1989 τ.2 (1993), σ.1131-1142*.

Neppi Modona, A. 1933, 'L' Isola di Coo nell' antichita classica: delineazione storica in base alle fronti letterarie e ai documenti archeologic ed epigrafici, con 2 carte

e 18 tavole fuori testo', *Memorie pubblicate a cura dell' istituto storico- archeologico di Rodi*.

Newton C. 1865, 'Travels and discoveries in the Levant', London.

Page D. L. 1959, 'History and the Homeric Iliad', *University of California Press*.

Palmer H. 1964, 'The North cemetery', *American School of Classical Studies at Athens 1964*.

Parker Pearson M. 1999, 'The archaeology of death and burial', Stroud: Sutton 1999.

Pearson P. 1999, 'The Archaeology of Death and Burial', Subton Publishing, Samersset (1999).

Pelon O. 1970, 'Fouilles exécutées a Mallia: exploration des maisons et quartiers d' habitation (1963- 1966)', *Etudes cretoises* 16, Paris.

Pendlebury J. D. 1939, 'The archaeology of Crete: an introduction', Methuen's handbooks of archaeology, London.

Petroulakis H. «Ρεθύμνης μουσείον», στο Αρχαιολογική Εφημερίς: περιοδικόν της Αρχαιολογικής Εταιρείας Περίοδος Τρίτη, (1915).

Pini I. 1968, 'Beitrag zur minoischen Graberkunde', Wiesbaden: Steiner F. 1968.

Poulsen F. 1905, 'Die Dipylongraber und die Dipylonvasen'.

Platon W. R. 1887, 'Vases from Calymnos and Carpathos', in *Journal of Hellenic Studies* vol. 8, 1887, p.446.

Richter G. 1961, 'The archaic gravestones of Attica', Phaidon Press, London.

Reyes A. T. 1994, 'Archaic Cyprus: a study of the textual and archaeological evidence', Clarendon Press: Oxford University Press, Oxford, England.

Robinson D. M. 1942, 'Necrolynthia: A study in Greek burial customs and anthropology', *Excavations at Olynthus Part XI*.

Ruppenstein F. 2013, 'Cremation burials in Greece from the Late Bronze Age to the Early Iron Age: continuity or change?', in *Brandbestattungen von der mittleren Donau bis zur Ägäis zwischen 1300 und 750 v. Chr. : Akten des internationalen Symposiums an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, 11.-12. Februar 2010 = Cremation burials in the region between the Middle Danube and the Aegean, 1300-750 BC : proceedings of the international symposium held at the*

Austrian Academy of Sciences at Vienna, February 11th-12th, 2010 Wien : Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2013.

Salzmann A. 1875, 'Necropole de Camiros', Parris (1875).

Schreiber N. 2003, 'The Cypro- Phoenician pottery of the Iron age', Boston.

Schweitzer B. 1971, 'Greek geometric art', New York.

Sherratt A. 1995, 'Reviving the grand narrative: archaeology and long- term change', USA.

Sherwin- White S. 1978, 'Ancient Cos', Gottingen.

Shiering J. 1964, 'Nasken am Hals Krestish- My Krensher und fruhgriechisher Keramik'.

Smith C. 1885, 'Vases from Rhodes with Incised Inscriptions, in *Journal of Hellenic Studies* vol. 6, 1885, p. 371.

Snodgrass A.M. 1971, *The Dark Age of Greece. An Archaeological Survey of the Eleventh to the Eighth Centuries BC*. Edinburgh.

Snodgrass A. 1988, 'Cyprus and early Greek history: fourth annual lecture on history and archaeology', Bank of Cyprus Cultural Foundation.

Stampolidis N. 1996, *Ελεύθερα* III.3. *Αντίποινα. Συμβολή στη μελέτη των ηθών και των εθίμων της γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου*, Ρέθυμνο.

Stubbings F. 1951, 'Mycenaean pottery from the Levant', University Press Cambridge 1951.

Tarlas St. 1994, 'Social Change, Organization and Cremation in Prehistoric Greece, University of Liverpool 1994.

Thomatos M. 2006, 'The final revival of the Aegean Bronze Age: a case study of the Argolid, Corinthia, Attica, Euboea, the Cyclades and the Dodecanese during LH IIC Middle', Oxford: Archaeopress, 2006.

Thompson H. A. 1951, 'Excavations in the Athenian Agora: 1950', in *Hesperia 1951: Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Cambridge* vol. 20, p.45-55.

Thompson H. A. 1968, 'Activity in the Athenian Agora: 1966- 1967', in *Hesperia 1968: Journal of the American School of Classical Studies at Athens, Cambridge* vol.37, 1968, p. 36.

Tsountas C., Manatt J. 1897, 'The Mycenaean age: a study of the monuments and culture of pre- Homeric Greece', Boston New York, 1897.

Yon M. 1994, 'Animaux symbolique dans ceramique chypriote du XIe s.', in International Archaeological Symposium Cyprus in the 11th century BC : proceedings of the international symposium.

Young R. 1949, 'An Early Geometric Grave Near the Athenian Agora', in *Hesperia: the Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, vol. 18, n.4, *American Excavations in the Athenian Agora: Thirty – Eighth (Oct. –Des 1949)*, p. 275- 297, American School of Classical Studies at Athens.

Vermeule E. T. 1965, 'Painted Mycenaean Larnakes', *Journal of Hellenic Studies* vol.85, 1965, p. 123.

Wells B. 1983, 'The Protogeometric Period', *Asine* II. 4. 2-3, Stockholm.

Whitley J. 1983, 'Going out in Style: A Geometric Way of Death, "Unpublished paper delivered to the Cambridge Research Seminar in Archaeology"', January (1983).

Whitley J. 1983, 'Style and society in Dark Age Greece: The changing face of a pre- literate society 1100- 700 B.C.', Cambridge University Press, Cambridge New York. p. 87- 180.

Whitley J. 1991, *Style and Society in Dark Age Greece. The changing face of a pre- literate society 1100- 77 BC*, Cambridge.

Wiesner J. 1938, 'Grab und jenseits: untersuchungen im agaischen raum zur bronzezeit und fruhen eisenzeit', *Religionsgeschichtliche Versuche und Vorarbeit*, Berlin.

Williams S. 2000, 'Emotions and Social Theory: Corporeal Reflections on the (Ir) Rational', Sage, London (2000).

Winter E. 1995, 'Staatliche Baupolitik und Baufursorge in den romischen Provinxen des Kaiserzeitlichen Keinasien', Bonn.

Wrede W. 1934, 'Attika: Vortrag in der deutschen Arbeitsgemeinschaft zu Athen', Deutsches Archaeologisches Institut, 1934.

Ελληνόγλωσση:

Ανδρόνικος Μ. 1968, «Οι παλαιότερες καύσεις των νεκρών στην Κρήτη», στα *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ.Α'*, Φιλολογικός Σύλλογος 'Ο Χρυσόστομος', εν Αθήναις.

Ανδρόνικος Μ. 1984, «Βεργίνα: οι βασιλικοί τάφοι και οι άλλες αρχαιότητες», *Εκδοτική Αθηνών*, Αθήνα.

Απολλόδωρος 1963- 1967, 'Apollodorus the Library', Harvard University Press, Cambridge London.

Αρχαιολογική Εφημερίς 2009, τ. 148, *περιοδικόν της Αρχαιολογικής Εταιρείας*

Αρχαιολογική Εφημερίς 1968, τ. 23, *περιοδικόν της Αρχαιολογικής Εταιρείας*.

Αρχαιολογικό Δελτίο 2007 τ. 62, Χρονικά Β2, *Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία»*.

Αρχαιολογικό Δελτίο 2000 τ. 55, Χρονικά Β2, *Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία»*.

Αρχαιολογικό Δελτίο 2001-4 τ. 56- 59, Χρονικά Β2, *Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία»*.

Αρχαιολογικό Δελτίο 1965 τ. 20, Χρονικά Β2, *Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία»*.

Αρχαιολογικό Δελτίο 1973/4 τ. 29, Χρονικά Β2, *Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία»*.

Αρχαιολογικό Δελτίο 1983 τ. 38, Χρονικά Β2, *Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία»*.

Αρχαιολογικό Δελτίο 2017 τ. 66, Χρονικά Β2, *Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία»*.

Αρχαιολογικό Δελτίο 1999, τ. 54, Χρονικά Β2, *Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία»*.

Αρχαιολογικό Δελτίο 2000, τ. 55, Χρονικά Β2, *Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία»*.

Αρχαιολογικό Δελτίο 1965 τ. 20, Χρονικά Β1, *Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία»*.

Αρχαιολογικό Δελτίο 1973 τ. 28, Χρονικά Β1, *Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία»*.

Αρχαιολογικό Δελτίο 1961/2 τ. 17, Χρονικά, Α' *Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία».*

Αρχαιολογικό Δελτίο 1998 τ. 53, Χρονικά, *Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία».*

Αρχαιολογικό Δελτίο 1977 τ. 32, Χρονικά Μελέτες, *Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία».*

Αρχαιολογικό Δελτίο 1915 τ. 1, Χρονικά, *Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία».*

Αρχαιολογικό Δελτίο 1990 τ. 45, Χρονικά Β2, *Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία»*

Αρχαιολογικό Δελτίο 1983 τ. 38, Χρονικά Β2, *Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία»*

Αρχαιολογικό Δελτίο 1985 τ. 40, Χρονικά, *Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία».*

Αρχαιολογικό Δελτίο 1984 τ. 39, Χρονικά, *Εν Αθήναις: Τυπογραφείον «Εστία».*

Αχιολά Μ. 2017, «Νεκροπόλεις του Νησιού της Ρόδου τον 5^ο και 4^ο π.Χ. αιώνα», διπλωματική εργασία (μεταπτυχιακή εργασία), Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, Ρόδος.

Βλαχόπουλος Α. 2005, «Νησιά Αιγαίου», *Αρχαιολογία (Μέλισσα)*, (1).

Βλαχόπουλος Α. 2012, «Η υστεροελλαδική ΙΙΙΓ περίοδος στη Νάξο: τα ταφικά σύνολα και οι συσχετισμοί τους με το Αιγαίο», στο *Αρχαιογνωσία αρ. 4, 10*, τ.1, Καρδαμίτσα, Αθήνα 2006- 2012.

Γαλλής Κ. 1982, *Καύσεις Νεκρών από τη Νεολιθική Εποχή στη Θεσσαλία*, ΤΑΠΑ Αθήναι.

Γιαννικουρή Α., Ζερβάκη Φ. 2009, «Κάσος: τα μνημεία – αρχαιολογικές θέσεις- η συλλογή», Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 2009.

Γρηγοριάδου Α., Γιαννικουρή Α., Μαρκέτου Τ. 1999, «Καύσεις νεκρών από την Ιαλυσό», στα *Πρακτικά του Συμποσίου: ' Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου' Ρόδος 29 Απριλίου- 2 Μαΐου*, Αθήνα 2001.

Διόδωρος 1957- 1967, 'Diodorus of Sicily', vol. 5 XII 41- XIII, Loeb classical Library, London.

Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Περίοδος Β', τ. 23 (1972/3).

Ευσταθίου Μ. 1999, «Το νεκροταφείο της αρχαίας Οίας στη Θήρα. Ταφές καύσης», στα *Πρακτικά του Συμποσίου 'Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου' Ρόδος 29 Απριλίου- 2 Μαΐου*, Αθήνα 2001.

Σταμπολίδης Ν. 1986, «[-]οκλής Μελανίππους Ιασεύς», στο *Horos: ένα αρχαιογνωστικό περιοδικό* τ. 4 (1986).

Σταμπολίδης Ν. 1990, «Γεωμετρική Ομηρική Ταφή Πυράς από την Ελεύθερνα», στα *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά 1986 τ. Α2, Χανιά 1990.

Σταμπολίδης Ν. 1994, «Ελεύθερνα: από τη γεωμετρική και αρχαϊκή νεκρόπολη, ταφικές πυρές και ομηρικά έπη: [τομέας III, 2]», Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο.

Σταμπολίδης Ν. 1996, «Ελεύθερνα III 2 Από τη Γεωμετρική και Αρχαϊκή Νεκρόπολη. Ταφικές πυρές και Ομηρικά Έπη», Ρέθυμνο 1994.

Σταμπολίδης Ν. 1998, «Μέρος Δεύτερο 11^{ος}- 6^{ος} αι. π.Χ.», στο *Ανατολικά Μεσόγειος* (1998).

Σταμπολίδης Ν., Καρέτσου Α. 1998, «Ανατολική Μεσόγειος: Κύπρος- Δωδεκάνησα- Κρήτη: 16^{ος}- 6^{ος} αι.π.Χ.», Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ηράκλειο.

Σταμπολίδης Ν. 1999, «Οι ταφικές πυρές στην αρχαία Ελεύθερνα. Αφορμή για επανεξέταση», στα *Πρακτικά του Συμποσίου 'Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου' Ρόδος 29 Απριλίου- 2 Μαΐου*, Αθήνα 2001.

Σταμπολίδης Ν. 1999, «Από τη γεωμετρική και αρχαϊκή νεκρόπολη της Ελεύθερνας. Σχάσεις με το Αιγαίο και την ανατολική Μεσόγειο», στο Κρήτες θαλασσοδρόμοι Ηράκλειο: Υπουργείο πολιτισμού; ΚΓ' Εφορεία Προϊστορικών Αρχαιοτήτων ; 13^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, 1999.

Σταμπολίδης Ν. 2003, «Μια περιληπτική ματιά στη Μεσόγειο της πρώιμης εποχής του Σιδήρου (11^{ος}- 16^{ος} αι.π.Χ.), στο Πλοές: από τη Σιδώνα στη Χουέλβα: σχέσεις λαών της Μεσογείου, 16^{ος}- 6^{ος} αι. π.Χ., Υπουργείο Πολιτισμού :Οργανισμός Προβολής Ελληνικού Πολιτισμού Α.Ε., Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.

Σταμπολίδης Ν. 2004, «Ελεύθερνα: Πόλη- ακρόπολη- νεκρόπολη», Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης, Αθήνα.

Σταμπολίδης Ν., Τασούλας Γ., Φιλήμονος Μ. 2011, «Άγωνα Γραμμή: Ένα Αρχαιολογικό Ταξίδι στο Καστελόριζο, στη Σύμη, στη Χάλκη, στην Τήλο και τη Νίσυρο», Μουσείο Κυκλαδικής.

Σταμπολίδης Ν. 2015, «Το ορατό μέρος της Ιστορίας: σχέσεις Κύπρου, Κρήτης και Αιγαίου στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου: 23^η Ετήσια διάλεξη, 31 Οκτωβρίου 2014: μνήμη Κωνσταντίνου Λεβέντη», Ίδρυμα "Αναστάσιος Γ. Λεβέντης", Λευκωσία.

Ζαφειροπούλου Φ. 1999, «Καύσεις στις γεωμετρικές Κυκλάδες. Οι περιπτώσεις της Νάξου και της Πάρου», στα *Πρακτικά του Συμποσίου 'Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου' Ρόδος 29 Απριλίου- 2 Μαΐου*, Αθήνα 2001.

Ζερβάκη Φ. 2003, «Η εγκατάσταση στα Πηγάδια Καρπάθου κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού: μια πρώτη προσέγγιση», στο *'Καρπαθιακά'*, περιοδική έκδοση τομ. Α', *Κέντρο Καρπαθιακών Ερευνών, Ρόδος 2003*, σ. 55- 69.

Ζερβουδάκη Η. 1971, «Αστυπάλαια», *ΑΔ 26* (1971), Χρονικά τ. Β2.

Ζερβουδάκη Η. 1972, «Αστυπάλαια», *ΑΔ 27* (1972), Χρονικά τ. Β2.

Ηροδοτος 1949, 'Herodotus', Oxford: Clarendon Press.

Θέμελης Π. 1973, «Η καύσις των νεκρών εις την αρχαίαν Ελλάδα», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών VI* (1973), 356-364.

Θέμελης Π. 1973, «Παρατηρήσεις επί του εθίμου της καύσεως των νεκρών εις την Ελλάδα», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών τ.6* (1973).

Θουκυδίδη 2014, 'History', Oxford: Oxbow Books, 2014.

Ιακωβίδης Σ. 1973, 'Rhodes and Ahhijava', Nicosia, Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρος.

Καζαντζάκη Ν. – Κακριδή Ι.Θ. 1920, «Ομήρου Ιλιάς», *ed. Montro and Allen T.W.*, Oxford.

Καρδάρá Χ. 1963, «Ροδιακή Αγγειογραφία», *Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας (B, A. E.), αρ.49. 1963.*

Κεχαγιάς Δ. 2014, «Πήλινα ειδώλια Σειρήνων από την περιοχή του Αιγαίου: μιξογενή πλάσματα εξ. Ανατολής», στο *Κοροπλαστική και Μικροτεχνία στον Αιγαϊκό Χώρο από τους Γεωμετρικούς χρόνους έως και τη Ρωμαϊκή περίοδο: Ρόδος, 26-29 Νοεμβρίου 2009 τ. 1*, από το Διεθνές Συνέδριο στη Μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη.

Κόκκου- Βυριδή Κ. 1999, *Ελευσίς. Πρώιμες πυρές θυσιών στο Τελεστήριο της Ελευσίνας.*

Κοντης Ι. 1951, «Ανασκαφικά έρευναι εις την πόλιν της Ρόδου», στο *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα 224- 245.*

Κοντης Ι. 1958/9, «Ανασκαφικά έρευναι εις την πόλιν της Ρόδου», στο *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα 233- 240.*

Κοντης Ι. 1961, «Ανασκαφικάί έρευναι εις την πόλιν της Ρόδου», στο *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα 215.

Κοτταρίδη Α. 1999, «Το έθιμο της καύσης και οι Μακεδόνες. Σκέψεις με αφορμή τα ευρήματα της νεκρόπολης των Αιγών», στα *Πρακτικά του Συμποσίου 'Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου' Ρόδος 29 Απριλίου- 2 Μαΐου*, Αθήνα 2001.

Κούρου Ν. 1997, «Αιγαίο και Κύπρος κατά την πρώιμη εποχή του σιδήρου: νεότερες εξελίξεις», στο *Πρακτικά του Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου 'Η Κύπρος και το Αιγαίο στην αρχαιότητα': από την προϊστορική περίοδο ως τον 7^ο αιώνα μ.Χ.: Λευκωσία, 8- 10 Δεκεμβρίου 1995*.

Κούρου Ν. 1999, «Ανασκαφές Νάξου: το νότιο νεκροταφείο της Νάξου κατά τη Γεωμετρική περίοδο: έρευνες των ετών 1931- 1939», *Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήναις.

Κούρου Ν. 1999, «Νάξος. Το Νότιο Νεκροταφείο της Νάξου κατά τη Γεωμετρική Περίοδο».

Κούρου Ν. 2007, «Αιγαίο και Κύπρος κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου Νεώτερες εξελίξεις», στο *Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο: Η Κύπρος και το Αιγαίο στην Αρχαιότητα: από την Προϊστορική περίοδο ως τον 7^ο αιώνα μ.Χ. Λευκώσια 8-10 Δεκεμβριου 1995*, Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου 1997.

Κουτελάκης Χ. 2008, «Τήλος Νήσος: άρωμα αμαράκινο, η ιστορία του νησιού και των ανθρώπων του, εξιστόρηση δια παραθεμάτων και τεκμηρίων», Οργανισμός Πολιτιστικής Ανάπτυξης Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Δωδεκανήσου (ΟΠΑΔ), 2008.

Κωνσταντινόπουλος Γ. 1986, «Αρχαία Ρόδος: επισκόπηση της ιστορίας και της τέχνης», Μορφωτικό ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1986.

Μαντζουράνη Ε. 1997, «Ταφικές πρακτικές στους νησιώτικους οικισμούς του Αιγαίου και στην Κύπρο στα Νεολιθικά χρόνια: συγκριτική θεώρηση», στο *Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο 'Η Κύπρος και το Αιγαίο στην αρχαιότητα' (1^ο: 1995: Λευκωσία, Κύπρος)*, *Πρακτικά του Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου 'Η Κύπρος και το Αιγαίο στην αρχαιότητα: από την προϊστορική περίοδο ως τον 7^ο αιώνα μ.Χ.: Λευκωσία, 8-10 Δεκεμβρίου 1995*.

Μαραγκού Λ. 1992, «Μινώα Αμοργού», το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας κατά το έτος 1992, σ. 84- 91.

Μαραγκού Λ. 1999, «Ο ταφικός περίβολος πρώιμων ιστορικών χρόνων στην Μινώα Αμοργού», στα *Πρακτικά του Συμποσίου 'Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου' Ρόδος 29 Απριλίου- 2 Μαΐου*, Αθήνα 2001.

Μαυρογιαννάκη Ιωάννου συνοικίας Τρούλλου Αρχαίων, *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* τ. 1957.

Μελάς Μ. 1981, «Νέα στοιχεία για τη μινωική αποίκιση της Καρπάθου», *Εταιρεία Καρπαθιακών Μελετών*, Αθήνα.

Μελάς Μ. 1984, «Η πρώιμη εποχή του Σιδήρου στα Δωδεκάνησα (περ. 1.100-600 π.Χ.)», *Δωδεκανησιακά Χρονικά, Ετήσια Περιοδική Έκδοση, τ.Ι'*, Αθήνα.

Μελάς Μ. 1999, «Καύσεις νεκρών- Προς μια Αρχαιολογία του φόβου», στα *Πρακτικά του Συμποσίου 'Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου' Ρόδος 29 Απριλίου- 2 Μαΐου*, Αθήνα 2001.

Μιχαλάκη- Κόλια Μ. 2005, 'Αστυπάλαια', στο *Νησιά του Αιγαίου Αρχαιολογία (Μελισσα), Ι*.

Μποσνάκης Δ. 1999, «Καύσεις νεκρών από την πόλη της Κω», στα *Πρακτικά του Συμποσίου 'Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου' Ρόδος 29 Απριλίου- 2 Μαΐου*, Αθήνα 2001.

Μποσνάκης Δ. 2000/03, «Ανέκδοτες επιγραφές από την Κω», στο *Horos : ένα αρχαιολογικό περιοδικό* τ. 14-16 (2000- 2003), σ. 269- 274.

Μυλωνάς Γ. 1954, «Ομηρικά και Μυκηναϊκά έθιμα ταφής», *Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, του έτους 1953-1954*, Αθήνα.

Ντούμας Χ. 1975, «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 30 (1975), Χρονικά τ. Β2.

Ντούμας Χ. 2005, «Οι εισηγήσεις με θέμα την Αστυπάλαια», στα *Δωδεκανησιακά Χρονικά: ετήσια περιοδική έκδοσις τ. 19, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών, Ρόδος (2005)*.

Οικονομάκης Ρ. 2001, «Νίσυρος, ιστορία και αρχιτεκτονική», *Μέλιση* Αθήνα 2001.

Οικονόμου Σ. 2014, «Η Στιγμή του Θανάτου», στο *Επέκεινα: ο θάνατος και η μεταθανάτια ζωή στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα.

Οικονόμου Σ. 2014, «Η Πρόθεση και ο Θρήνος», στο *Επέκεινα: ο θάνατος και η μεταθανάτια ζωή στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα.

Οικονόμου Σ. 2014, «Η Εκφορά και η Ταφή», στο *Επέκεινα: ο θάνατος και η μεταθανάτια ζωή στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα.

Όμηρος 2009, «Ιλιάδα», Ραψωδία Β', μετάφραση, επιλεγόμενα Μαρωνίτης Δ, Ν., Άγρα Αθήνα 2009.

Παλαιολόγου Σ. 2008, «Πονταμός της Χάλκης: Τάφοι και Ταφικά Έθιμα από την Αρχαία Νεκρόπολη», στα *Δωδεκανησιακά Χρονικά: Ετήσια Περιοδική Έκδοσις* τομ. 22^{ος}, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών, Χρηματοδότηση Έκδοσης: Οργανισμός Πολιτιστικής Ανάπτυξης Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Δωδεκανήσου, Ρόδος 2007.

Πανταζής Ε. 2007, «Το Αίνιγμα της Προέλευσης των Δωρικών Καθεστώτων, οι Δωριείς και η Νοτιοανατολική Μεσόγειος», στο *Δωδεκανησιακά Χρονικά: Περιοδική Επιστημονική Έκδοση*, τ.21, Ρόδος 2007.

Πανταζής Β. 2009, «Το Καστελόριζο ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση από την Εποχή του Χαλκού στην Εποχή του Σιδήρου», στα *Δωδεκανησιακά Χρονικά: Ετήσια Περιοδική Έκδοσις* τομ. 23^{ος}, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών, Αθήνα 2009.

Παπάζογλου- Μανιουδάκη Λ. «Ζωόμορφα ρυτά και ειδώλια του τέλους της μυκηναϊκής εποχής και των αρχών της Εποχής του Σιδήρου στο Αιγαίο και την Κύπρο», στο *Κοροπλαστική και Μικροτεχνία στον Αιγαίο Χώρο από τους Γεωμετρικούς χρόνους έως και τη Ρωμαϊκή περίοδο: Ρόδος, 26-29 Νοεμβρίου 2009 τ. 1*, από το Διεθνές Συνέδριο στη Μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη.

Παπαποστόλου Ι. 1968, «Παρατηρήσεις επί γεωμετρικών αγγείων εξ Ιαλυσού», στο *Αρχαιολογικό Δελτίο* τ. 23 (1968), Μελέτες μέρος Α'.

Παπαχριστοδούλου Ι. 1974, «Γεωμετρικός τάφος στο Βάτι Ρόδου», στα *Δωδεκανησιακά Χρονικά: Ετήσια Περιοδική Έκδοσις* τομ. 3^{ος}, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών, Αθήνα 1977.

Παπαχριστοδούλου Ι. 1975, «Γεωμετρικός τάφος εις το Βάτι Ρόδου», στο *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* τομ. VIII, τεύχος 1, σ. 223- 26.

Παπαχριστοδούλου Ι.Χ. 1977, «Γεωμετρικός τάφος στο Βάτι της Ρόδου» στα *Δωδεκανησιακά Χρονικά, Περιοδική Επιστημονική Έκδοση*, τ.Γ', (1974) Αθήνα.

Παπαχριστοδούλου Ι. 1989, «Οι Αρχαίοι Ροδιακοί Δήμοι, Ιστορική Επισκόπηση, Η Ιαλυσία», Αθήνα 1989.

Παπαχριστοδούλου Ι. 1993, «Ιστορία της Ρόδου: από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου», *Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών*, Αθήνα.

Παπαχριστοδούλου Ι. 2005, «Η Αστυπάλεια στην αρχαιότητα στο χώρο των δωρικών νησιών της Δωδεκανήσου», στα *Δωδεκανησιακά Χρονικά: ετήσια περιοδική έκδοσις τ. 19, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών, Ρόδος (2005)*.

Παπαχριστοδούλου Ι. 2007, «Ανασκαφές και άλλες δραστηριότητες της αρχαιολογικής υπηρεσίας Δωδεκανήσου στον τομέα των αρχαίων μνημείων κατά την τελευταία εικοσαετία: με επίκεντρο Ρόδο, Ιαλυσό και Κω», στο *Αρχαιολογικές έρευνες και ευρήματα στα Δωδεκάνησα: Ρόδος, Ιαλυσος, Κως, Νίσυρος και Γυαλί = Archaische Forschung und in der Dodekanes: Rhodos, Ialysos, Kos, Nisyros und Giali Weillheim/ Obb. : Verein zur Forderung der Aufarbeitung der Hellenischen Geschichte, 2007*.

Παυσανίας 1974- 1981, «Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις», εισαγωγή – μετάφραση Παπαχατζή Ν. Δ., Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα.

Πουπάκη Ε. 2001, «Πελεκητά: το λατομείο του αρχαίου δήμου των Ισθμιωτών στην Κω», στο *Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας, τέχνης, Αρχαιολογίας της Κω 2-4 Μαΐου Αθήνα, 1997*.

Πατσιαδά Β. 2013, «Μνημειώδες Ταφικό Συγκρότημα στη Νεκρόπολη της Ρόδου. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής αρχιτεκτονικής», Ρόδος- Αθήνα 2013.

Πατσιαδά Β. 2015, «Ρόδος: ένα ελληνικό νησί στις πύλες της Ανατολής 15^{ος} -5^{ος} αι.π.Χ.: 11 Ιουλίου- 15 Νοεμβρίου 2015 στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου», Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου, Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου.

Σαββοπούλου Θ. 1999, «Παλιό Γυναικόκαστρο. Το νεκροταφείο των ‘περιβόλων’», στα *Πρακτικά του Συμποσίου ‘Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου’ Ρόδος 29 Απριλίου- 2 Μαΐου, Αθήνα 2001*.

Σαμψών Α. 1984, «Ο οψιανός της Νισύρου και η διαδρομή του στο Αιγαίο», στα *Ανθρωπολογικά: περιοδική έκδοση θεωρίας και πρακτικής τ.5 (1984)*.

Σέρογλου Φ. Κ. 2009, «Προσδιορίζοντας τον θάνατο. Διαπολιτισμικές Ανταλλαγές στη Μεσόγειο κατά την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου», στο *ATHANASIA The Early, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age* ed. Stampolidis N., Kanta A., Giannikouri A. at *International Archaeological Conference, Rhodes 28-31 May 2009*.

Σκέρλου Ε. 1999, «Καύσεις νεκρών από την Καρδάμαινα της Κω», στα *Πρακτικά του Συμποσίου ‘Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου’ Ρόδος 29 Απριλίου- 2 Μαΐου, Αθήνα 2001*.

Σκαρλατίδου Ε. 1999, «Η καύση των νεκρών στα Άβδηρα κατά την πρώιμη αρχαϊκή εποχή», στα *Πρακτικά του Συμποσίου ' Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου ' Ρόδος 29 Απριλίου- 2 Μαΐου*, Αθήνα 2001.

Σκέρλου Ε. 2004, «Ένα Ιερό της Γεωμετρικής και Αρχαϊκής περιόδου στην περιοχή Ηρακλής της Κω. Μια πρώτη παρουσίαση», στο *Αιγαίο στην πρώιμη εποχή του σιδήρου : πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002 Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης : ΥΠ. ΠΟ. : Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγιακών Σπουδών, 2004.*

Στράβων 1815- 1819, «Στράβωνος Γεωγραφικών βιβλία επτά και δέκα», αρχαίον κείμενον, εισαγωγή, μετάφρασις, σημειώσεις, Εν Παρισίοις *Ελληνική Βιβλιοθήκη*, 9-12.

Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας 1955, «Ανασκαφαί Ρόδος, Κως», σ. 96-99.

Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας 1959, «Ανασκαφαί Ρόδος, Κως», σ. 129-134.

Τρακοσοπούλου- Σαλακίδου Ε. 1999, «Καύσεις νεκρών στην Άκανθο», στα *Πρακτικά του Συμποσίου ' Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου ' Ρόδος 29 Απριλίου- 2 Μαΐου*, Αθήνα 2001.

Τριανταφυλλίδης Π. 2007, «στα Δωδεκανησιακά Χρονικά: Ετήσια Περιοδική Έκδοσις τομ. 21^{ος}, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών, Χρηματοδότηση Έκδοσης: Οργανισμός Πολιτιστικής Ανάπτυξης Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Δωδεκανήσου, Ρόδος 2007.

Τριανταφυλλίδης Π. 2007, «Αρχαϊκοί τάφοι στην πόλη της Ρόδου», στο *Αρχαιολογική Εφημερίς* 2007, τ. 146, *περιοδικόν της Αρχαιολογικής Εταιρείας*, σ.193-219.

Τριανταφυλλίδης Π. 2010, «Γυάλινα και Φαγεντιανά Μικροαντικείμενα από τη Νότια Ρόδο», στα *Δωδεκανησιακά Χρονικά: Περιοδική Επιστημονική Έκδοση τ. 24*, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών, Ρόδος 2010.

Φαρμακίδου Ε. 1995, «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά τ.Β2.

Φαρμακίδου Ε. 1996, «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 51 (1996), Χρονικά τ.Β2.

Φαρμακίδου Ε. 1997, «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά τ.Β2.

Φαρμακίδου Ε. 1999, «Καύσεις στην Αστυπάλαια», στα *Πρακτικά του Συμποσίου ' Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου ' Ρόδος 29 Απριλίου- 2 Μαΐου*, Αθήνα 2001.

Φιλήμονος- Τσοποτού Μ. 1980, «Νισυριακά 1», στο Αρχαιολογικό Δελτίο 1980 τ. 35, Χρονικά Μελέτες Α' *En Athinai: Typografeion «Eστία»*, σ.60- 86.

Φιλήμονος –Τσοποτού Μ. 2003, «Ανασκαφικές Έρευνες στη Νίσυρο», στο 'Νισυριακά' τομ. ΙΒ', Αθήνα 1993, σ.139- 144.

Φιλήμονος –Τσοποτού Μ. 2014, «Ειδώλια από παιδικές ταφές στη Νίσυρο», στο Κοροπλαστική και Μικροτεχνία στον Αιγιακό Χώρο από τους Γεωμετρικούς χρόνους έως και τη Ρωμαϊκή περίοδο: Ρόδος, 26-29 Νοεμβρίου 2009 τ. 1, από το Διεθνές Συνέδριο στη Μνήμα της Ηούς Ζερβουδάκη.

Φλουρέντζος Π. 1989, 'Katydhata: a Bronze Age site in Cyprus', Gothenburg, Sweden 1989.

Χαριτωνίδης Σ. 1966, «Ευρήματα πρωτογεωμετρικής και γεωμετρικής εποχής της ανασκαφής Νοτίως της Ακροπόλεως», Αθήναι.

Χατζηβασιλείου Β. 1990, «Η Αστυπάλεια της Κω: πραγματικό ή συμβολικό τοπωνύμιο; στο Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Τέχνης, Αρχαιολογίας της Κω 2-4 Μαΐου 1997 Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών, φιλοσοφική Σχολή, 2001.

Χρήστου Δ. 1999, «Καύσεις νεκρών στη δυτική νεκρόπολη της Αμαθούντας», στα Πρακτικά του Συμποσίου 'Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου' Ρόδος 29 Απριλίου- 2 Μαΐου, Αθήνα 2001.

Χριστακοπούλου Γ. 1999, «Πρωτογεωμετρικός τάφος στη Σταμνά Μεσολογγίου», στα Πρακτικά του Συμποσίου 'Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου' Ρόδος 29 Απριλίου- 2 Μαΐου, Αθήνα 2001.

9. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

Εικόνα 1 Χάρτης Δωδεκανήσων Πηγή: Αρχαιολογικές Έρευνες και Ευρήματα στα Δωδεκάνησα: Ρόδος, Ιαλυσός, Κως, Νίσυρος και Γυαλί, 2007, σελ. 35.	177
Εικόνα 2. Λακκοειδής ταφή καύσης, γεωμετρικής περιόδου με δύο χώρους, η μία για το τεφροδόχο αγγείο και η άλλη για τις προσφορές. Πηγή: Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο 2011, σελ. 43, σχ. 6.	178
Εικόνα 3. Λάκκοι καύσης γεωμετρικής περιόδου, με οπή για τεφροδόχο αγγείο και «σήματα» αγγείου ή λίθων στην επιφάνεια. Πηγή: Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο 2011, σελ. 42, σχ. 4.	178
Εικόνα 4. Τύμβοι καύσεων αρχαϊκής περιόδου με θέσεις προσφορών. Πηγή: Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο 2011, σελ. 70, σχ. 9.	179
Εικόνα 5. Χάρτης Ρόδου Πηγή: Αρχαιολογικές Έρευνες και Ευρήματα στα Δωδεκάνησα: Ρόδος, Ιαλυσός, Κως, Νίσυρος και Γυαλί, 2007, σελ. 36.	180

Εικόνα 6. Τοπογραφικός χάρτης Καμίρου με τις κύριες αρχαιολογικές θέσεις-νεκροταφεία. Πηγή: <i>From Cremation to Inhumation: Burial Practices at Ialysos and Kameiros During the Mid- Archaic Period ca. 625- 525 B.C .1983, σελ 16.....</i>	181
Εικόνα 7. Τοπογραφικός χάρτης Ιαλυσού με τις κύριες αρχαιολογικές θέσεις-νεκροταφεία. Πηγή: <i>From Cremation to Inhumation: Burial Practices at Ialysos and Kameiros During the Mid- Archaic Period ca. 625- 525 B.C. 1983, σελ 10. ....</i>	182
Εικόνα 8. Τοπογραφικός χάρτης Ιαλυσού με τις θέσεις των οικοπέδων που εντοπίστηκαν καύσεις. Πηγή: <i>From Cremation to Inhumation: Burial Practices at Ialysos and Kameiros During the Mid- Archaic Period ca. 625- 525 B.C. 1983, σελ 11. ....</i>	183
Εικόνα 9. Λάκκος καύσης Ιαλυσού με τέσσερις κοιλότητες. Πηγή: <i>Clara Rhodos III, fig. 45- sep. XXIX. 1924- 1928, σελ. 34. ....</i>	184
Εικόνα 10. Σχεδιαστική αναπαράσταση λάκκων καύσης Ιαλυσού με τέσσερις κοιλότητες. Πηγή: <i>Clara Rhodos III, fig. 46- sep. XXIX, XXX, XXXI, XXXVI 1924- 1928, .σελ. 35 .....</i>	185
Εικόνα 11. Σχεδιαστική αναπαράσταση λάκκος καύσης Εξοχής με τέσσερις κοιλότητες. Πηγή: <i>Exochi: Ein Fruhrhodisches Graberfeld. 1958. σελ. 9. ....</i>	186
Εικόνα 12. Σχεδιαστική αναπαράσταση λάκκος καύσης Βρουλιά με τέσσερις κοιλότητες. Πηγή: <i>Ντουλία 1914, σελ. 53-4. ....</i>	186
Εικόνα 13. Λάκκος καύσης Κως- Χώρα με τέσσερις κοιλότητες. Πηγή: «Καύσεις νεκρών από την πόλη της Κω», στα Πρακτικά του Συμποσίου ‘ Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου’ Ρόδος 29 Απριλίου- 2 Μαΐου, 1999, σελ. 237.....	187
Εικόνα 14. Λάκκος καύσης Σεράγια με επιμήκεις αύλακες. Πηγή: <i>ΑΔ 55 (2000), σελ. 1154. ....</i>	187
Εικόνα 15. Γεωμετρικά μοτίβα αγγείων. Πηγή: <i>Ιστορία της Κω 1990, σελ. 60. ....</i>	188
Εικόνα 16. Τοπογραφικός χάρτης τάφων της θέσης Άη- Γιάννης Νισύρου Πηγή: <i>ΑΔ 35 (1980) Μελέτες, σελ. 61.....</i>	188